

Харківський
економіко-правовий університет

2005/2(3)

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник наукових статей

**ПРАВО
ЕКОНОМІКА
ГУМАНІТАРИСТИКА**

Харків

2005

**«Наукові записки
Харківського економіко-правового університету»
№ 2 (3), грудень 2005 р.**

Науковий журнал.

Виходить двічі на рік.

Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія КВ № 9141 від 08.09.2004.

Голова редакційної колегії: Кривуля Олександр Михайлович – доктор філософських наук, професор.

Редакційна колегія:

1. *Бандурка Олександр Маркович* – доктор юридичних наук, професор.
2. *Комзюк Анатолій Трохимович* – доктор юридичних наук, професор.
3. *Глуценко Віктор Володимирович* – доктор економічних наук, професор.
4. *Марцеляк Олег Володимирович* – доктор юридичних наук, професор.
5. *Давиденко Леонід Михайлович* – доктор юридичних наук, професор.
6. *Кім Матвій Миколайович* – доктор економічних наук, професор
7. *Ковальов Євген Володимирович* – доктор економічних наук, професор.
8. *Кривуля Олександр Михайлович* – доктор філософських наук, професор.
9. *Фролова Олена Григорівна* – доктор юридичних наук.
10. *Носова Ольга Володимирівна* – доктор економічних наук, професор.
11. *Орлов Павло Іванович* – кандидат юридичних наук, професор.
12. *Позднякова Любов Олексіївна* – доктор економічних наук.
13. *Тридід Олександр Миколайович* – доктор економічних наук, професор.

Рекомендовано до друку вченою радою ХЕПУ
Протокол № 10 від 02.11.2005

© ХЕПУ, 2005

ПРАВО

Сучасні проблеми конституційного права

УДК 330.837

Архиереев С.И.,

доктор экономических наук, профессор,
заведующий кафедрой общей
экономической теории НТУ “ХПИ”

Европейский опыт использования “статистических” регионов и возможность его применения в Украине

Проблема совершенствования административно-территориального устройства Украины привлекает к себе внимание украинских исследователей на протяжении всей истории независимой Украины. Среди работ, отличающихся интересной постановкой проблемы, можно назвать [1]. Однако в значительной степени проводимые исследования обращены в прошлое, и предложения по реформе административно-территориального устройства Украины преимущественно базируются на историческом опыте. Что касается использования европейского опыта, то, как и в российских исследованиях, основное внимание почему-то обращается на опыт Германии.

Целью данной статьи является анализ нерешенной ранее части проблемы использования не опыта отдельных стран, а общеевропейского опыта административно-территориального устройства при проведении административно-территориальной реформы в Украине.

Перспектива вступления в ЕС выдвигает перед Украиной, как и перед другими кандидатами, институциональные требования в самых различных областях. В административно-территориальной сфере прямых требований не существует, так как используемое в практической работе ЕС региональное деление частично носит не институционализированный, а в большинстве случаев статистический характер. Однако в этом делении отражаются существующие ад-

министративно-территориальные деления, и поэтому требования, хоть и в неявной форме, на самом деле существуют и носят (в том числе) институциональный характер.

ЕС опирается на систему регионов в соответствии с Номенклатурой территориальных единиц для статистики (The Nomenclature of Territorial Units for Statistics – NUTS). Всего существует пять уровней территориальных единиц: NUTS 1 – NUTS 5, причем уровень NUTS 4 является чисто техническим и выделяется лишь для отдельных стран для адекватного описания переходных процессов. Таким образом, ЕС оперирует четырьмя региональными уровнями. Соотношение средней величины населения и территории для NUTS 1, NUTS 2 и NUTS 3 для отдельных стран ЕС и для ЕС в целом приведены на рис. 1.

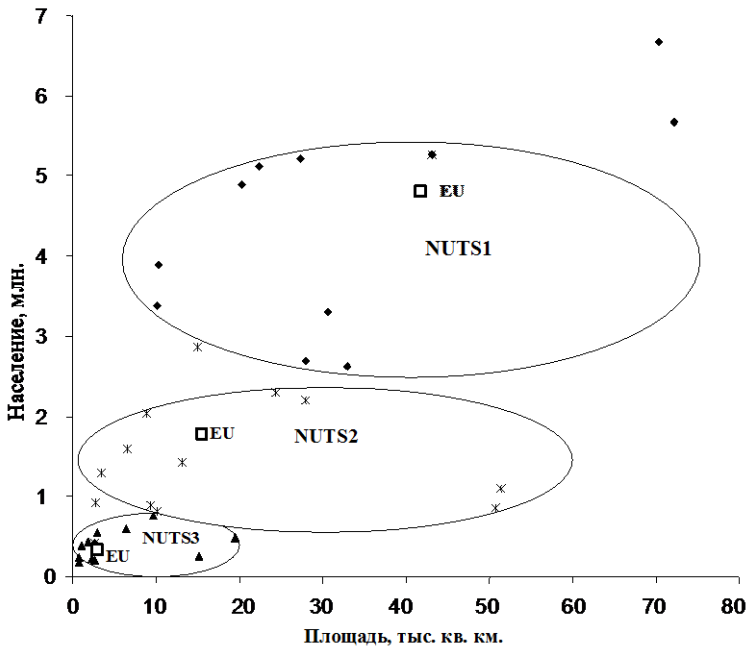

Рис. 1. Средние величины населения и территории для NUTS 1, NUTS 2 и NUTS 3 отдельных стран ЕС и ЕС в целом

Максимальное количество субнациональных уровней управления в странах ЕС равно трем (Бельгия, Германия, Италия, Испания Франция). В других странах их число меньше. В связи с этим возникает проблема приведения в соответствие трех институционализированных субнациональных уровней управления, которые имеются и в Украине, и четырех уровней NUTS.

Впрочем, с NUTS 5, соответствующим местным властям, и с NUTS 3, соответствующим промежуточному субнациональному уровню все достаточно ясно – отказаться от этих уровней вряд ли возможно. Соотношение средней величины населения и территории для NUTS 3 стран ЕС и для Украины приведены на рис. 2.

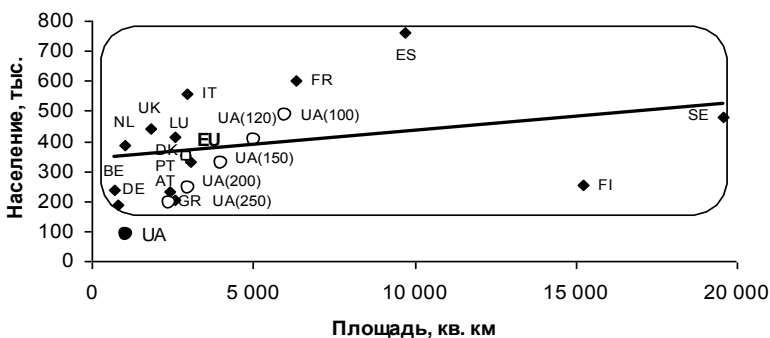

Рис. 2. Средние величины населения и территории для NUTS 3 стран ЕС и Украины

Таким образом, фактически в Украине необходимо решить вопрос, какому из оставшихся уровней: NUTS 1, как это имеет место в Бельгии и Германии, или NUTS 2, как в большинстве других стран ЕС, должны соответствовать наиболее крупные административно-территориальные единицы.

Ответ становится ясным из анализа практического применения уровней NUTS 1 и NUTS 2. Базовым, то есть основным уровнем, является NUTS 2, который используется при проведении национальной региональной политики, а NUTS 1 используется для анализа ситуации в ЕС. Следовательно, для национальной политики государств предпочтительнее иметь уровень управления, совпадающий с NUTS 2.

Посмотрим, насколько имеющееся территориальное деление Украины соответствует этой цели. Обращает на себя внимание,

что среднее количество населения областей Украины (1.7 млн.) соответствует среднему значению количества населения для NUTS 2 по ЕС (1.7 млн.) при несколько большей площади областей Украины. Соотношение средней величины населения и территории для NUTS 2 стран ЕС и для Украины приведены на рис. 3.

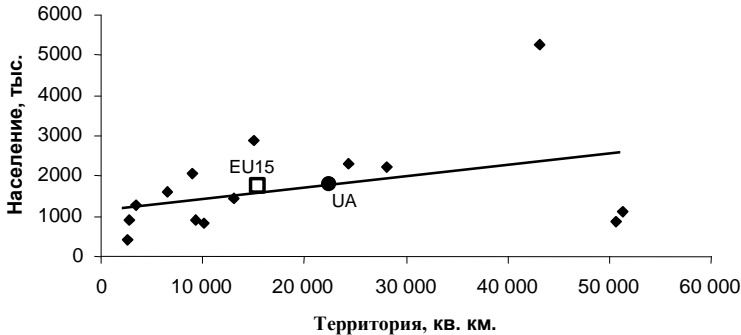

Рис. 3. Средние величины населения и территории для NUTS 2 стран ЕС и Украины

Таким образом, можно полагать, что сохранение областного деления Украины целесообразно не только с точки зрения сложности его изменения (так как оно закреплено в Конституции), но и в связи с тем, что оно соответствует принятому в ЕС пониманию базисного регионального уровня NUTS 2.

Также не требует изменений уровень местных администраций: во-первых, он объективно обусловлен, а во-вторых, соответствует уровню NUTS 5 стран ЕС (см. рис. 4). А вот относительно так называемого промежуточного уровня – районного деления Украины как раз наблюдается несоответствие, причем очень значительное, средней численности населения территориальных единиц уровня NUTS 3 всех стран ЕС. Ни одна страна ЕС не имеет 658 регионов и городов вне районного подчинения. В принципе соответствие значениям NUTS 3 отдельных стран ЕС достижимо, если таких территориальных единиц будет в Украине 150 – 250. Вероятно, именно в этих пределах и будет выделенное ЕС количество единиц NUTS 3 на территории Украины, хотя общеевропейскому тренду более соответствует их количество, равное 120. Конечно, условные статистические единицы могут включать и по несколько институция-

лизированных районов, поэтому при проведении административно-территориальной реформы районного звена управления надо учитывать внутриэкономические аргументы. Однако думается, что нелишними будет использовать опыт стран ЕС, где для управления используются более крупные институциональные территориальные единицы, чем существующие в Украине районы.

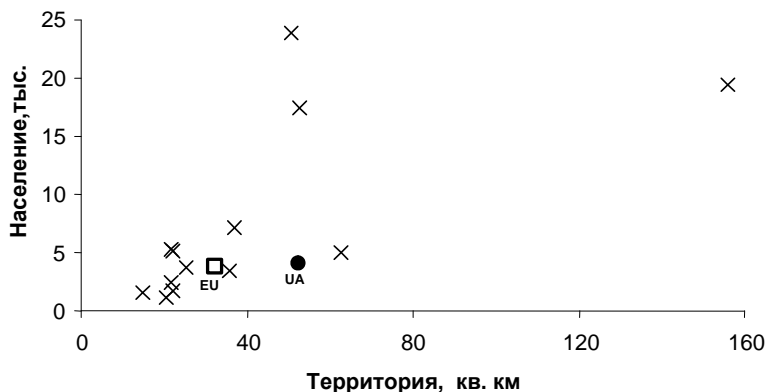

Рис. 4. Средние величины населения и территории для NUTS 5 стран ЕС и Украины

И, наконец, об уровне NUTS 1. Соотношение средней величины населения и территории для NUTS 1 стран ЕС и возможных соответствующих уровней управления на Украине приведены на рис. 5.

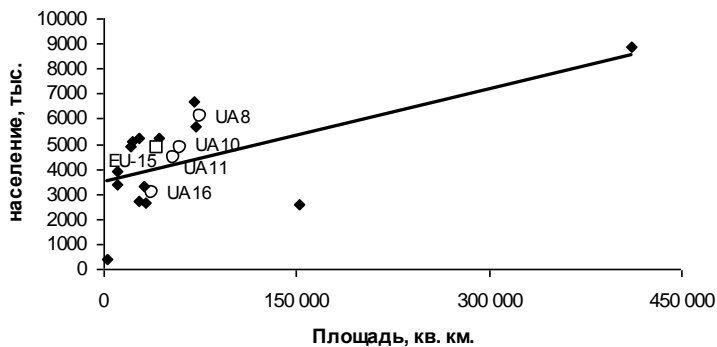

Рис. 5. Средние величины населения и территории для NUTS 1 стран ЕС и Украины

Ближе всего к среднему значению параметров этого уровня по ЕС привело бы выделение 10 – 11 статистических регионов (к тренду ближе значение в 11 – 12 регионов), хотя за рамки отдельных стран не вышло бы их количество 8 – 16. Конечно, хорошо бы, чтобы они соответствовали каким-либо организационным структурам, но по нашему мнению, они должны быть достаточно мягкими – скорее речь может идти о межрегиональных объединениях.

Это связано с тем, что получивший в последнее время распространение принцип «Европа регионов», не надо воспринимать буквально, т.к. пока его действие является чрезвычайно опосредованным. В подтверждение можно привести следующие аргументы: во-первых, в формировании исполнительных органов ЕС ведущую роль играют национальные правительства.

Во-вторых, избрание депутатов в Европарламент в подавляющем большинстве членов ЕС, точнее в 11 из 15 «старых» стран-членов ЕС происходит по единому национальному списку, когда вся территория страны представляет собой единый избирательный округ. К таким странам относятся: Австрия, Дания, Финляндия, Франция, Греция, Германия, Люксембург, Нидерланды, Португалия, Испания, Швеция.

В-третьих, во всех странах являющихся исключением (Бельгия, Ирландия, Великобритания, Италия) существуют сильные межнациональные проблемы, межконфессиональные разногласия или межтерриториальные противоречия. Обращает на себя внимание имеющееся в этих странах несовпадение границ избирательных округов и существующего административного деления в большинстве случаев (в Италии; Ирландии; Великобритании, за исключением Шотландии и Уэльса; в Бельгии относительно германо-говорящего региона). Следовательно, даже в странах, где выборы в Европарламент проводятся по регионам, для этого организуются специальные округа, не совпадающие с существующим административным делением стран.

В-четвертых, избрание депутатов в Европарламент определяется национальным законодательством, чаще всего проходит по общенациональным спискам и только существенные межнациональные проблемы могут заставить страны ввести выборы по регионам. Поэтому, в свете европейской перспективы Украине будет наиболее целесообразно придерживаться общенациональной, а не региональной системы выборов в Европарламент.

В-пятых, в Комитете регионов ЕС не предусмотрено какого-либо прямого представительства регионов. Кстати, он имеет в ЕС по преимуществу совещательный голос. Формирование его членов проис-

ходит в соответствии с особыми национальными процедурами, вырабатываемыми каждой страной ЕС в отдельности. Единственным общим правилом является то, чтобы среди членов Комитета регионов были как региональные, так и местные власти. Однако прямое закрепление мест из национальной квоты за представителями регионов имеет место лишь в 3 странах из 15 «старых» членов ЕС (Германия, Австрия, Испания).

В-шестых, Украине надо ориентироваться на опыт большинства членов ЕС. А он заключается в том, что кандидатов в члены Комиссии регионов ЕС выдвигают ассоциации местных и региональных администраций, которые впоследствии подлежат утверждению правительством. Подобные ассоциации играют важную роль в формировании делегаций абсолютного большинства – 12 «старых» членов ЕС: Дании, Германии, Франции, Италии, Люксембурга, Нидерландах, Австрии, Португалии, Финляндии, Швеции, Великобритании. В Украине на эту роль может претендовать Конгресс местных и региональных властей Украины, который объединяет Украинскую ассоциацию местных и региональных властей, Ассоциацию городов Украины, Ассоциацию сельских, поселковых и городских советов Украины и Союз лидеров местных и региональных властей Украины.

Таким образом, перспектива присоединения к ЕС выдвигает определенные институциональные требования, которые необходимо учитывать, при проведении административно-территориальной реформы в Украине. Прежде всего, это совершенствование институтов районного звена управления, которое создает условия для организации наиболее крупного уровня территориальных единиц в виде статистических регионов, а также в принципиально новой институциональной форме, которой еще только предстоит быть найденной. На ее поисках по нашему мнению целесообразно сосредоточить дальнейшие усилия исследователей проблемы.

Литература

1. Днистрянский М. Надо ли реформировать административно-территориальное устройство Украины? (Политико-географический взгляд) // Політична думка. – 2001. – № 1/2. – С. 33-34.

УДК 342.734

Гладких В.И.,
народный депутат Украины

Конституционно-правовое регулирование права граждан на достаточный жизненный уровень

Проблема права каждого на достаточный уровень жизни почти не исследована в юридической литературе. Имеется немного публикаций, посвященных данной теме¹. При рассмотрении данного конституционного права имеется необходимость проанализировать специфику данного права, уровень его гарантированности и защиты, механизмы обеспечения, роль международных актов в конституционном закреплении данного права в основных законах на постсоветском пространстве. При этом методологически мы выходим из того, что право граждан Украины на достаточный жизненный уровень является многогранным и тесно взаимосвязанным с иными социально-экономическими правами, с правом личности на достоинство и имеет не только социально-экономическую, но и политическую значимость, что реализация данного права зависит как от усилий государственных структур, так и от активности личности в сфере производственных отношений.

Мы также исходим из того, что отсутствие закрепления в некоторых конституциях государств СНГ права на «достаточный жизненный уровень» или «права на достойную жизнь» еще не означает, что эти государства игнорируют, не воспринимают положения ст. 11 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах, о праве каждого на достаточный жизненный уровень. Тем более, если в первых статьях конституций этих государств установлено, что данное государство является социальным и правовым. А основными признаками социального государства является: явно выраженная социальная ориентация экономики, политики и права; признание и закрепление основных социальных прав человека; обеспечение социальной солидарности и

¹ *Дмитриев Ю.А.* Право человека на достойную жизнь как конституционно-правовая категория // Конституционный строй России / Отв. ред. *А.Е. Козлов*. – Выпуск III. – М.: 1996. – С. 54-62; *Иваненко В.А., Иваненко В.С.* Социальные права человека и социальные обязанности государства. – СПб.: 2003. – С. 108-117; *Семенов В.С., Тодика Ю.М.* Коментар до ст. 48 Конституції України // Конституція України. Науково-практичний коментар. – Харків-Київ. – 2003. – С. 246-252.

социальной справедливости; обеспечение достойной жизни и свободного развития человека; принятие мер для недопущения резкого социального неравенства; принятие мер по обеспечению «выравнивания социального неравенства»; обеспечение должного уровня социальной поддержки и защиты человека; принятие мер поддержки социально уязвимых слоев общества. Все эти характеристики социального государства в той или иной мере связаны с обеспечением каждому достаточного уровня жизни.

В соответствии со ст. 48 Конституции Украины каждый имеет право на достаточный жизненный уровень для себя и своей семьи, включающий достаточное питание, одежду, жилище. Данная конституционная норма исходит из положения Всеобщей декларации прав человека и Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах.

Анализ этих документов свидетельствует о том, что в качестве элемента данного права является право на такой жизненный уровень, который необходим для поддержания здоровья и благосостояния каждого и его семьи. А это включает в себя: право на достаточное питание; право на достаточную одежду; право на достаточное жилище; право на медицинский уход; право на необходимое социальное обслуживание; право на социальное обеспечение на случай безработицы, болезни, инвалидности, вдовства, наступления старости или иного случая утраты средств к существованию по независящим от него обстоятельствам; право на непрерывное улучшение условий жизни; право каждого человека на свободу от голода, обеспечиваемое принятием государствами индивидуальных и коллективных мер по совершенствованию производства, распределения и потребления продуктов питания¹.

Так, Пакт устанавливает, что «Участвующие в настоящем Пакте государства признают право каждого на достаточный жизненный уровень для него самого и его семьи, включающий достаточное питание, одежду и жилище, и на непрерывное улучшение условий жизни. Государства – участники примут надлежащие меры к обеспечению осуществления этого права, признавая важное значение в этом отношении международного сотрудничества, основанного на свободном согласии» (ч. 1 ст. 11). Участвующие в Пакте государства признают право каждого человека на свободу от голода (ч. 2 ст. 11)².

¹ *Иваненко В.А., Иваненко В.С.* Указ. соч. – С. 185-186.

² Международные акты о правах человека: Сборник документов. – М.: 1998. – С. 47.

Не все государства Содружества закрепили в основных законах право каждого на достаточный жизненный уровень, восприняв ст. 11 Международного пакта как стандарт, к которому следует стремиться. При этом конституции тех государств СНГ, которые установили данное право, терминологически по-разному их устанавливают: в конституциях Азербайджана, Беларуси и Молдовы – это «достойный уровень жизни», в Армении «удовлетворительный уровень жизни», в Украине – «достаточный жизненный уровень», в Российской Федерации – «достойная жизнь». В сущности все это оценочные понятия, которые «корректируются» экономическими возможностями государства на соответствующем этапе его развития. Грузия, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан и Туркменистан не закрепили на конституционном уровне за лицами, которые проживают на их территории, права на достойный уровень жизни.

В конституционном регулировании нет единства и в соотношении субъектов, на которые распространяется данное право. Азербайджан и Армения в качестве субъекта права на достойный уровень жизни определили только «граждан» своих государств. Азербайджан ограничился лишь общей формулировкой: «Республика заботится о повышении благосостояния народа и каждого гражданина, его социальной защите и достойном уровне жизни» (п. 1 ст. 17)¹. Подробнее закрепила положения Пакта Конституция Армении, определяя круг прав, гарантированных гражданам. В Армении «каждый гражданин для себя и своей семьи имеет право на удовлетворительный уровень жизни, в том числе на жилье, а также на улучшение условий жизни», а государство предпринимает необходимые меры для осуществления этого права (ст. 31)². Беларусь, Молдова, Россия и Украина в соответствии со своими конституциями предоставили «каждому человеку», проживающему на их территории, определенный объем прав, касающихся поддержания достойного уровня жизни. Так, Молдова в своей конституции наиболее широко, в сравнении с вышеназванными государствами, отразила круг прав, предоставляемых «человеку». В соответствии с п. 1 ст. 47, государство обязано принимать меры для обеспечения любому человеку достойного уровня жизни, необходимого для «поддержания здоровья и благосостояния его самого и его семьи, в

¹ Новые конституции стран СНГ и Балтии. – С. 58.

² Там же. – С. 110.

том числе пищи, одежды, жилища, медицинского ухода и необходимого социального обслуживания»¹. Более скромно, закрепив в конституциях основные права, соответствующие п. 1 ст. 11 Пакта, сформулировали соответствующие статьи своих конституций Беларусь и Украина. Они зафиксировали соответственно в п. 2 ст. 21 и в ст. 48 своих конституций сходный перечень прав, предоставляемый «каждому»: право на достойный уровень жизни, включая достаточное питание, одежду и жилье². Соответственно, все это свидетельствует о том, право на достойный уровень жизни неодинаково закреплено в конституциях государств СНГ, а в некоторых из них вообще не нашло своего отражения. В советских конституциях данное право не было установлено, а если бы оно содержалось в Конституции СССР, то было бы и в конституциях союзных республик.

В ст. 11 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах одним из элементов права на достаточный жизненный уровень называется право на улучшение условий жизни. Считаю, что из всех элементов данное право менее всего может быть обеспечено. Возможность реализации права на непрерывное улучшение условий жизни обусловлено целым комплексом не только внутренних, но и внешних факторов, экономической и политической стабильностью в обществе. Например, события в Украине в связи с выборами Президента Украины в конце 2004 г. настолько «раскачали» ситуацию, ударили по экономическому потенциалу страны, что говорить именно о непрерывном улучшении условий жизни в ближайшем будущем не приходится. Ежедневно идет спад экономики. В такой ситуации обеспечить улучшение жизни для всех невозможно. Право на непрерывное улучшение условий жизни (п. 1 ст. 11 Пакта) как один из элементов рассматриваемого права нашло отражение в Конституциях Азербайджана, Армении, Беларуси, Молдовы, России, но в различных формулировках. В Азербайджане государство заботится «о повышении благосостояния народа» (п. 1 ст. 16), а в Армении «каждый гражданин... имеет право ...на улучшение условий жизни» (ст. 31), тогда как в Беларуси гарантировано «постоянное улучшение ... необходимых условий» для обеспечения достойного уровня жизни (п. 2 ст. 21). В Молдове государство обязано «принимать меры для обеспе-

¹ Там же. – С. 320.

² Там же. – С. 138, 521.

чения ... достойного жизненного уровня» (п. 1 ст. 47), а Россия проводит политику, направленную на создание условий, «обеспечивающих достойную жизнь и свободное развитие человека» (п. 1 ст. 7).

Такой разницей в правовом регулировании, на наш взгляд, связан не только с тем, что данное право впервые закрепляется на конституционном уровне, но и с тем, что законодатели по-разному подходили к объекту реализации данного права и оценке возможности его обеспечения, исходя из реальной экономической ситуации и тенденций ее развития. Хотелось бы, чтобы любые социально-экономические процессы развивались непрерывно, поступательно и прогрессивно. Но не всегда это можно спрогнозировать, а главное – реально обеспечить. Безусловно, либеральные идеи свободной рыночной экономики, свободного предпринимательства, поощрения частной инициативы, поддержанные государствами и санкционированные конституциями в странах СНГ, привели к определенным позитивным изменениям в экономической сфере (или создали условия для этого). Однако очевидно, что они одновременно вызвали и серьезные социальные проблемы для значительной части населения.

Проблема обеспечения достойной жизни в нынешних условиях – важная и весьма «болезненная» социальная проблема. При этом следует учитывать, что право на достойную жизнь является основополагающим социальным правом, оставляющим юридический базис для всей системы социальных прав и свобод человека и гражданина. В литературе правильно отмечается, что «Данное право вытекает из двух фундаментальных правовых императивов другой группы прав – гражданских прав человека: права каждого на жизнь и права каждого на достоинство личности, что еще раз подтверждает взаимосвязанность и взаимообусловленность всей системы прав человека»¹. У человека как члена общества имеется право на уважение своего человеческого достоинства, которое может быть в полной мере обеспечено лишь всей совокупностью признанных обществом прав и свобод человека. Не случайно в ст. 3 Конституции Украины устанавливается, что достоинство человека признается в Украине наивысшей социальной ценностью. Также не случайно и то, что Всеобщая декларация прав человека и Международные пакты о правах человека открываются словами о том, что «признание достоинства, присущего всем членам челове-

¹ *Иваненко В.А., Иваненко В.С. Указ. соч. – С. 108.*

ческой семьи, и равных неотъемлемых прав их является основой свободы, справедливости и всеобщего мира»¹. В Уставе ООН ставится задача «вновь утвердить веру в основные права человека, в достоинство и ценность человеческой личности...»².

В литературе обоснованно подчеркивается, что если человеческое достоинство – это категория личных, индивидуальных прав и свобод, неотъемлемых и принадлежащих ему от рождения, то достойная человека жизнь – категория социальная, раскрываемая в содержании конституционных основ правового статуса человека и гражданина. Следовательно, обеспечение достойной жизни – это не только одно из конституционных прав человека и корреспондирующая ему обязанность государства, но и принцип, пронизывающий содержание правового статуса человека³.

Конституция Украины (ст. 48) закрепила право каждого на достаточный жизненный уровень следуя положению ст. 11 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах. Вместе с тем, на наш взгляд, в Конституции Российской Федерации данное право закрепляется более широко – как право на достойную жизнь и свободное развитие человека⁴. Такой подход более предпочтительный, поскольку «достойная жизнь» предполагает весьма широкий набор не только материальных компонентов (как по Конституции Украины – достаточное питание, одежда и жилище), но и духовных благ: «материальную обеспеченность на уровне стандартов современного развитого общества, доступ к ценностям культуры, гарантированность прав личной безопасности»⁵; достойный человека прожиточный минимум, материальную обеспеченность на уровне стандартов развитого общества, возможность обладать, пользоваться материальными и социальными благами современной цивилизации, включая жилище и медицинское обслуживание, личную безопасность и социальное обеспечение, доступ к ценностям культуры и т.д.»⁶. Право на достойную жизнь также рассматривается как «возможность обладать и пользоваться

¹ Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М.: 1998. – С. 39.

² Там же. – С. 39.

³ Дмитриев Ю.А. Указ. соч. – С. 54-62.

⁴ Новые конституции стран СНГ и Балтии. – С. 358.

⁵ Конституция Российской Федерации: Научно-практический комментарий / Под ред. Б.Н. Топорнина. – М.: 1997. – С. 123.

⁶ Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: 1997. – С. 48.

благами современной цивилизации: иметь надлежащие жилищные условия и медицинское обслуживание, современную бытовую технику, средства передвижения, рациональное и калорийное питание, возможность пользоваться услугами предприятий сферы обслуживания, пользоваться культурными ценностями и др. Достойная жизнь невозможна и без свободного развития личности, предоставления ей возможности усвоить достижения науки, культуры, получить профессию»¹.

Анализ вышеприведенных положений о том, что собой представляет «право на достойную жизнь» свидетельствует о том, что оно: а) по-разному понимается в литературе; б) что понятие «право на достойную жизнь» более широкое и емкое, чем «право на достаточный жизненный уровень»; в) что оно охватывает не только материальные аспекты жизнедеятельности личности, но и социально-культурные, духовные. В сущности это «выход» за пределы закрепления данного права по ст. 11 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах. Безусловно, обеспечить с помощью государства право на достойную человека жизнь значительно сложнее, чем право на достаточный жизненный уровень. Но многое в этом определяется и активностью личности в сфере экономики, социально-культурных связей. Следует учитывать, что право на обеспечение достойной жизни связано со многими социальными, экономическими и культурными гарантиями, в том числе с реализацией права на труд в справедливых и благоприятных условиях, права на социальное обеспечение, на духовное развитие. Анализ ситуации, которая сложилась сегодня в Украине, в других странах СНГ свидетельствует о том, что достаточно не просто обеспечить право каждого на достаточный жизненный уровень, как это закреплено в ст. 48 Конституции Украины, не говоря уже о праве на достойную жизнь, как это закрепляет Основной Закон Российской Федерации (ст. 7).

Сегодня за право на достойный уровень жизни и непрерывное улучшение ее условий, закрепленное в ст. 11 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах выступают многие страны мира, часть государств СНГ. Но как свидетельствует практика, это право обеспечивается не столько его конституционно-правовым закреплением, сколько реальным экономи-

¹ Комментарий к Конституции Российской Федерации / Отв. ред. Л.А. Окуньков. – М.: 1996. – С. 31.

ческим потенциалом, направленностью государственной политики на преодоление бедности, на формирование среднего класса, поддержку малого и среднего бизнеса. Для обеспечения права граждан на достойный уровень жизни в Украине, как и в других государствах СНГ, нужна социально ориентированная политика государства. Свое материальное благополучие человек должен создавать сам, и Украинское государство с помощью правовых и организационных мер должно способствовать развитию трудовой и предпринимательской деятельности личности, ее творческой самореализации. При этом следует брать во внимание, что обязанность государства оказывать социальные услуги населению не означает замену государственным попечительством экономической свободы и активности, предпринимательской инициативы людей. Важно изживать психологию иждивенчества, которая идет от советского периода, что государство обязано обеспечить все необходимые условия для жизнедеятельности.

На современном этапе государство должно оказывать необходимую социальную помощь лишь тем, кто не может реализовать это по объективным причинам. Из этого исходит и конституционное законодательство. Так, ч. 2 ст. 47 Конституции Украины закрепляет, что гражданам, нуждающимся в социальной защите, жилище предоставляется государством и органами местного самоуправления бесплатно или за доступную для них плату в соответствии с законом. Данная норма четко взаимосвязана с положением ст. 48 Конституции о том, что каждый имеет право на жилище и это право выступает как один из важных элементов права на достаточный жизненный уровень. Если же гражданин по объективным причинам не может обеспечить себе право на жилище, то государство, органы местного самоуправления должны предоставить ему жилище, но при соблюдении гражданином соответствующих условий.

В праве каждого на достаточный жизненный уровень для себя и своей семьи раскрывается важный аспект социального, правового государства. «Оно не может и не должно раздавать всем гражданам материальные блага, но государство обязано обеспечить им возможность защищать свое право на достойную жизнь»¹. Считаем, что на обеспечение достаточного уровня жизни каждого в Украине в большей мере должны быть сориентированы общегосу-

¹ Семенов В.С., Тодика Ю.М. Коментар до ст. 48 Конституції України // Конституція України. Науково-практичний коментар. – Харків-Київ. – 2003. – С. 248.

дарственные программы экономического, научно-технического, социального развития, охраны окружающей природной среды, которые разрабатываются и осуществляются Кабинетом Министров Украины и утверждаются Верховной Радой Украины. Важно также, чтобы была эффективней деятельность многих органов специальной компетенции в данной сфере отношений, в том числе Пенсионного фонда Украины, Государственной службы занятости, которая обеспечивает трудоустройство безработных, предоставляет одноразовую помощь безработным и членам их семей и т.д. Вместе с тем, все эти меры далеки от реального обеспечения права граждан на достаточный жизненный уровень. Важно повышать результативность производства, создавать благоприятные условия для производственной активности каждого, проводить целенаправленную государственную социальную политику, сориентированную на обеспечение прав и свобод человека и гражданина.

УДК 349.6

Волятицька Н.Л.,
викладач Харківського економіко-
правового університету

Інституційний статус та особливості конституційно-правових норм в галузі екологічного права

Виявлення правової природи та специфіки конституційно-правових норм, що регулюють екологічні відносини, вимагає звернення до їх системної належності, тобто до визначення місця позначеної групи норм в системі галузі екологічного права, оскільки галузі права притаманна властивість надавати своїм складовим (підгалузям, інститутам, нормам) особливостей, обумовлених її предметною основою. Отже, основними завданнями даного дослідження є: обрання правильного підходу та комплексу дослідницьких методів, визначення правового статусу тих конституційно-правових норм, які стосуються екологічного права та їх видова диференціація. Крім того, при дослідженні проблеми щодо системної належності конституційно-правових норм, що регулюють екологічні відносини, необхідним є внесення ясності та обґрунтованої визначеності в деякі поняття, що застосовуються для позначення тих чи інших правових явищ дійсності, зокрема, - відносно назви вказаної галузі права, як системи, що вбирає в себе конституційно-правові норми та щодо визначення поняття конституційних засад та його співвідношення з поняттям принципу взагалі.

Дослідженню конституційних засад екологічного права в науковій та навчальній літературі приділялася певна доля уваги, як українськими, так і російськими науковцями, зокрема, в працях таких авторів, як: В.В. Костицький [10, с. 49-55], В.В. Петров [15], В.І. Андрейцев [2], І.І. Каракаш [1, с. 206-208, 252-258], М.М. Малишко [14, с. 58-60], Г.В. Тищенко [19, с. 25-27], Ю.С. Шемшученко [25, с. 64-75], М.В. Шульга, А.П. Гетьман, В.К. Попов [7, с. 30, 73-76]; С.А. Боголюбов [4, с. 24-27], М.М. Бринчук [5, с. 106-112] та інших, має місце висвітлення питання відносно складу «екологізованих» конституційно-правових норм, їх класифікації, значення, приналежності до системи норм екологічного права, але не визначається їх місце в цій системі, співвідношення з іншими утвореннями галузі екологічного права. Виходячи з вищевикладеного, слід

зазначити, що метою даного дослідження є встановлення й обґрунтування галузевого статусу позначеної групи норм та можливості визнання їх системної повноцінності.

Як відомо, в теоретичному опрацюванні правової проблематики взагалі, та проблем екологічного права зокрема, важливим моментом є позначення меж методологічної коректності. В процесі дослідження місця конституційних засад в системі екологічного права, системної повноцінності та видової диференціації вказаного галузевого утворення можна виділити два аспекти.

Перший – полягає у встановленні факту наявності в екологічному праві конституційних норм, які регулюють відносини, що охоплюються предметом вказаної правової галузі.

Другим аспектом дослідження є висунення теоретичних положень, що вказують на інституційний статус конституційних засад в екологічному праві, можливість його стислого та широкого розуміння, внутрішнього видового розмежування норм вказаного правового інституту у відповідності до певних критеріїв та твердження про системну повноцінність цього інституту.

Більш високий ступінь ефективності в дослідженні місця конституційно-правових норм в галузі екологічного права може бути досягнутий завдяки правильності обрання та застосування дослідницького методу та підходу. Причому, необхідно наголосити на характері співвідношення методу та підходу дослідження.

Отже, підхід визначає основний шлях, стратегію вирішення поставленого завдання наукового дослідження. В свою чергу, метод пов'язаний із послідовністю та доцільністю, системністю та нормативністю характеру прийомів та способів, які використовуються у дослідженні. Методологічний підхід – це принципова методологічна орієнтація наукового дослідження, точка зору на об'єкт, поняття або принцип, який задає загальну стратегію дослідження [9, с. 87-88].

Слід вказати на той факт, що поняття методу наукового дослідження, на відміну від підходу, досить широко обговорюється в системі юридичних наук, зокрема, в науці екологічного права. Категорія підходу аналізується лише в методологічній літературі в межах виявлення особливостей системного підходу [9].

Сьогодні методологія системи юридичних наук взагалі та науки екологічного права, зокрема, є такою, що акумулює в собі значну кількість підходів та методів, отже, для кращого розуміння сут-

ності правової проблеми та більшої повноти розкриття існує можливість звернутися до системного підходу щодо її вивчення, що є в даному випадку найбільш прийнятним. Це твердження впливає з осмислення того факту, що специфіка явища (в тому числі й такого, що має правову природу – зокрема, конституційних засад), яке досліджується, визначається його належністю до системи (до галузі екологічного права) та місцем у вказаній системі (інституційним статусом). Для збереження логічності та послідовності викладення матеріалу та проведення дослідження окресленої проблеми необхідно обрати дедуктивний метод дослідження, який передбачає спрямування вивчення правових явищ від загального до особливого. Важливо наголосити на тому, що тут мається на увазі не метод правового регулювання екологічних правовідносин (мова йде не про критерій розмежування правових галузей), а суто науковий метод як сукупність прийомів та способів, завдяки застосуванню яких, здійснюється наукове оцінювання правових явищ (метод в науці екологічного права). Цей метод не є суто методом системи юридичних наук, а являє собою сукупність логічних прийомів та способів дослідження певних явищ шляхом логічних умовиводів від загального до одиничного, від загальних суджень до часткових чи до інших загальних висновків.

Слід вказати на той факт, що екологічне право та «екологізовані» конституційно-правові норми співвідносяться як система та її складова, тому існує необхідність попереднього виявлення особливостей цілого з метою подальшого встановлення специфіки та місця частки в ньому. Отже, на статус загального в даному випадку претендує система екологічного права, з акту пізнання якої слід починати дослідження. Потім шляхом поступового поділу виявлених особливостей загального, буде здійснено перехід до часткового – конституційних засад (як складової системи екологічного права), тобто до одиничного утворення, яке потребує наукового оцінювання.

Викладене свідчить, що дослідження специфіки конституційних засад в екологічному праві подане в зворотному щодо індукції порядку, оскільки процес пізнання місця та статусу конституційних засад в межах одного з елементів системи права за логікою прийнятно починати з загальносистемної побудови галузі екологічного права як більш значного структурного утворення (ніж правовий інститут, на статус якого претендують конституційні засади) в системі права.

Екологічне право – це об'єктивно відокремлена в межах системи права сукупність взаємопов'язаних правових норм, що об'єднані на підставі спільності предмета та метода правового регулювання. Але ж така сукупність норм є не просто штучно скомпонованою галузевою зоною зосередження засобів юридичного врегулювання, а виступає як реально існуючий специфічний елемент системи права.

Питання щодо місця конституційних засад в системі екологічного права може бути вирішене лише при наявності чіткого уявлення про статус екологічного права в системі права України. В свою чергу це дозволить виявити характер поєднання конституційних еколого-правових норм та можливість визнання їх самостійним правовим інститутом.

В еколого-правовій літературі не має єдності поглядів відносно визначення поняття та сутності екологічного права, при цьому спектр точок зору з даного питання є досить широким й охоплює думки, як щодо різної природи екологічного права – правової галузі (самостійної або комплексної), так і щодо взагалі повної відсутності такої галузі права [1, с. 191].

До представників іншої точки зору відноситься професор В.І. Андрейцев, на думку якого екологічне право є комплексною галуззю, оскільки включає в себе норми природоресурсного, природоохоронного та антропоохоронного права [2, с. 11].

Аналогічної точки зору дотримувався професор І.Ф. Панкратов [18, с. 123] та інші автори (С.О. Белашенко, В.В. Костицький, В.М. Яковлев), вказуючи, що екологічне право є комплексом, який складається з трьох частин – природоресурсного права, природоохоронного права та «екологізованих» норм інших правових галузей [26, с. 35].

В свою чергу М.М. Бринчук вважає, що взагалі слід вести мову не про екологічне право, а про право навколишнього середовища [5, с. 6].

Однак вказана назва галузі не є вдалою, адже під навколишнім середовищем розуміють трансформоване людиною природне середовище, яке стало придатним для її проживання. Більш коректним є поняття навколишнього природного середовища, тобто все інше природне оточення людини, що не було піддане впливу антропогенної діяльності (слід пам'ятати, що оточення взагалі може бути природним або соціальним [12, с. 4]).

Конституція України закріпила та запровадила новий термін «довкілля» (але назва галузі – довкільне право також не є досконалою), що означає – «зовнішнє оточення» (мається на увазі новизна вказаного терміна відносно екологічного права, а не всього багатоманітного наукового знання).

В лексичному значенні та буквальному розумінні позначений термін вказує на те, що є довкола нас, бо префікс «до» позначає охоплення, сконцентрованість навколо, біля чогось, поряд з чимось, тобто те, що оточує людину; отже, може бути розтлумачено як простір та об'єкти оточення природного, соціального, виробничого, антропогенного походження.

Таким чином, можна вказати, що поняття навколишнє середовище є більш узагальненим, ніж поняття «навколишнього природного середовища», тобто характер їх співвідношення оцінюється як - ціле та його частка, причому останнє може виступати як одне із значень навколишнього середовища поряд з соціальним, побутовим та іншим середовищем.

Отже, існує необхідність конкретизації вказаного поняття в нормах Конституції України та в запропонованій назві певної правової галузі (право навколишнього природного середовища).

Як зазначає В.І. Андрейцев, вищевказані поняття можна ототожнювати лише за умови визначення навколишнього середовища як сукупності природних та природно-соціальних умов і процесів [2, с. 64].

Вживання поняття «навколишнього середовища» є некоректним, оскільки в ньому також має місце тавтологія, допущена при перекладі з англійської - «environment» (environment – з англійської – навколишнє природне середовище [23, с. 238]). Суто українське поняття «довкілля» є найбільш близьким до вживаної категорії.

Професор Н.Ф. Реймерс писав, що цей термін є «багатозначним та фактично безграмотним», оскільки слово «оточуючий» вимагає пояснення - «оточуючий кого?» (навколишній відносно кого?) [17, с. 13].

Але ж при цьому також важливо враховувати не тільки той факт, кого оточує середовище, а і те, яке це оточення – сукупність яких факторів воно в себе вбирає. Вказана міра конкретизації відносно поняття, що розглядається, має достатньо високу ступінь значимості, оскільки дозволяє вносити в дослідження явища необхідну повноту, а в чинне законодавство – уточнення.

Важливо звернути увагу на той факт, що в екологічному праві питання про вживання понять та їх зміст набуває особливого юри-

дичного значення. Такі поняття виступають засобом вираження певних цілей та визначення об'єктів екологічно коректної (прийнятної) поведінки. Крім того, ці поняття пов'язані зі змістом правових норм.

На підставі викладеного, можна стверджувати, що екологічне право – самостійна правова галузь, в системі якої відповідні норми права поєднуються в правові інститути, які призначені для врегулювання окремої сторони екологічних відносин. Вказана назва не потребує зміни, оскільки вона повністю відповідає специфіці предметної області позначеної галузі. При можливому наданні цьому питанню принципового значення, допустимим є вживання поняття «право навколишнього природного середовища».

Враховуючи можливість підгалузевої диференціації екологічного права та надання йому статусу самостійної галузі в системі права, все ж слід вести мову про наявність у вказаній сукупності конституційно-правових норм. При цьому постає питання не тільки відносно галузевої належності вказаних норм, а й щодо підгалузевого їх відношення. Не зважаючи на відсутність єдності уявлень відносно визнання екологічного права самостійною галуззю, наділення конституційних норм інституційним статусом має особливе значення (навіть при нечіткості визначення підгалузевої належності таких засад). Адже, виходячи з аналізу конституційних положень (норм), що мають екологізований характер, можна раціонально узагальнити вказані правила (норми) з одночасним врахуванням помилок, що, можливо, допущені в процесі поверхневого та досить радикального галузевого поділу системи права. Якщо на рівні системи права це міжгалузевий правовий інститут, то на галузевому рівні – це міжпідгалузеве утворення галузі екологічного права.

Для надання необхідному логічному зв'язку в системі екологічного права статусу повноцінності, треба дослідити її елементи (зокрема, конституційні норми, що регулюють екологічні відносини) та основні форми прояву, до яких відносять правову концепцію, правові відносини та правові норми.

Важливо зауважити, що вказані свідчення наявності в правовому просторі «екологізованого» інституту конституційних засад мають дещо нижчий рівень ускладненості, ніж форми прояву самої галузі екологічного права, але вони зберігають свою сутність (доктринальну, нормативну та пов'язану з правовідносинами) навіть при зменшенні ступеня їх узагальненості.

Природа правового інституту конституційних засад пов'язана з сукупністю норм (правил), що належним чином організовані навколо

однієї головної ідеї. Ідея, покладена в основу цього інституту полягає в тому, що держава (як, до речі, й право) повинна реалізувати певну функцію в галузі довкілля (в сфері екологічних відносин).

Необхідність вказаного правового інституту в галузі екологічного права полягає в координації юридичних правил (конституційно-правових норм) та послідовності юридичної системи (екологічного права). Причому юридичні правила – це не просто відокремлені та незалежні одне від одного норми, а норми, згруповані в організовані комплекси, які утворюють порядок з особливим типом суспільних відносин, однією керівною ідеєю та спільними духовними засадами.

Так, конституційні засади в системі екологічного права – це самостійний правовий інститут, який являє собою сукупність закріплених в Конституції України правових норм (юридичних правил), що регулюють певну сторону якісно однорідних суспільних відносин. Якісна однорідність цих відносин полягає в їх екологічній спрямованості (ідеї). Такі екологічні відносини є предметом правового регулювання норм інституту конституційних засад та своєрідним потенціалом для вказаної групи юридичних правил. Окреслений правовий інститут повністю відповідає такому органічному та системному комплексу юридичних правил, які об'єднані однією метою (збереження сприятливого природного середовища для теперішнього та майбутнього поколінь, закріплення в Основному Законі держави певних напрямків її діяльності в сфері екології) та здійснюють управління таким проявом суспільного життя, як екологічні відносини.

Існують вагомі підстави для наділення конституційних засад статусом правового інституту в системі екологічного права.

Як зазначає В.М. Хропанюк, правовий інститут – це відмежований комплекс правових норм, що регулюють різновид певного виду відносин та є специфічною частиною галузі права. Саме через правові інститути норми права утворюють правові галузі. [24, с. 292].

Сукупність «екологізованих» конституційних норм не можна зводити до однієї правової норми, оскільки – це більш ускладнений елемент в межах вказаної галузі права. Крім того, не слід отожднювати його з принципами (інколи керівні положення можуть співпадати з певними ідеями правового інституту). Але, забезпечуючи інститут конституційних засад екологічного права головною ідеєю та кінцевою метою, як загально-правові, так і галузеві прин-

ципи не можуть утворювати самостійний правовий інститут, вони лише нормативно та ідейно наповнюють його.

Вченими категорія принципів визначається через поняття керівних засад, ідей та положень (начал або основ) [3, с. 168-170], виходячи з цього можна стверджувати, що в проблемі виявлення характеру співвідношення принципів та засад, поняття засад виступає як більш узагальнене (найближча родова категорія), бо ж саме через нього визначається поняття принципу.

Однак це не означає, що конституційні засади можна розглядати як сукупність принципів. Даний правовий інститут є системою правових норм, зміст яких наповнений не тільки положеннями-принципами. Взагалі термін «засада» визначає сутність як керівних начал, основ, підвалин, так і самих принципів.

За тлумачним словником, «засада» - це основа чогось, те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь; вихідне, головне положення, основа світогляду, правило поведінки; спосіб чи метод здійснення чого-небудь [6, с. 324].

В свою чергу, принципом вважається основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку; особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення чогось; правило, покладене в основу діяльності тощо [6, с.941].

Тобто, оцінюючи характер співвідношення позначених понять слід зауважити, що принцип охоплюється поняттям засад, що носить більш високий ступінь узагальненості.

Для того, щоб норми-принципи, завдяки яким здійснюється управління суспільством, утворили узгоджену систему, вони повинні бути організовані у відповідному порядку, який визначає для кожної норми своє місце серед інших норм-принципів. Не зважаючи на структурне різноманіття правових систем, завжди існує ієрархія правил, що містяться в них. Позначена ієрархія виступає головним елементом юридичної конструкції [3, с. 160].

Кельзен вказав, що юридичний порядок має вигляд піраміди побудованих за певною ієрархією правил, кожне з яких набуває сили обов'язкової норми виключно завдяки відповідності норми вищого рівня піраміди. В верхівці такої піраміди, після фундаментальної норми наднаціонального рівня (міжнародних норм), розташована Конституція [8, с. 216-217]. Не випадково висока ступінь узагальненості складає характерну рису Конституції України [22,

с. 16], оскільки вона містить принципові положення правового регулювання різних суспільних відносин, в тому числі екологічних.

Отже, дієвість кожного з таких правил, які закріплюють певні принципи, обумовлена відповідністю перших узгодженим з нормами міжнародного характеру конституційно-правовим нормам, тобто критерієм визначення ієрархічних відносин між нормами права є юридична сила. Однак слід зауважити, що в системі загально-правових та екологізованих норм-принципів, закріплених Конституцією, не існує зв'язків субординації, тобто принципи інституту конституційних засад в екологічному праві рівновеликі і не перебувають у стані взаємопідлеглості. При цьому, необхідно враховувати той факт, що принцип, в тому числі і в екологічному праві, - це завжди узагальнена сутність явища. А суті не буває більше або менше, її завжди стільки, щоб надавати явищу, предмету якісної самобутності [13, с. 51].

Конституційні принципи є універсальними та притаманними усім правовим галузям. В системі галузі екологічного права загально-правові принципи є результатом відтворення конституційних принципів в екологічному законодавстві.

Згідно зі ст. 8 Конституції України, в Україні визнається та діє принцип верховенства права, який означає, що правове регулювання екологічних відносин здійснюється на підставі пріоритету основних ідей, які склалися при взаємодії відповідних суб'єктів з навколишнім природним середовищем.

Як зазначає О. Ткаченко, в даному випадку йдеться про певні правові ідеї (постулати), які первісно перебувають в еколого-правовій матерії, і, насамперед, в принципах галузі та екологічних правах людини. Принципи права відображають закономірності розвитку суспільства в цілому. Вони можуть існувати у різних формах: у вигляді вихідних правових теорій та концепцій, як правові орієнтири для суб'єктів права, у вигляді вимог правового регулювання та певних правових цінностей. Цінність галузі права виявляється в сукупності принципів правового регулювання, що характеризують особливості галузевого режиму регулювання [21, с. 66].

Значить, для існування та функціонування правового принципу не має значення, знайшов він своє закріплення у якості певної правової ідеї, духовної підвалини, чи ні. Правовий принцип може існувати та діяти, тобто впливати на правове регулювання поза нормами права, наприклад, у правосвідомості.

В свою чергу, поняття правових засад в більшій мірі пов'язане з законодавством, адже саме закон містить в собі основні відправні положення врегулювання суспільних відносин. Конституційні засади в системі галузі екологічного законодавства являють собою сукупність положень Конституції України та Конституції Автономної Республіки Крим, що регулюють екологічні відносини, тобто – це та частина конституційно-правових норм, що мають екологічну спрямованість та містять в собі норми-принципи.

Реалізація принципу верховенства права в екологічному праві (в об'єктивному аспекті права) означає панування, пріоритет основних ідей, відповідно до яких будується вся система взаємовідносин суспільства та природи, в системі правових заходів впливу на екологічні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку. В галузевих принципах екологічного права знаходять своє втілення зазначені первинні еколого-правові ідеї, які зумовлені розвитком суспільства, природи та самої соціальної дійсності. Насамперед, це – об'єктивна неможливість біологічного існування людини поза екосистемою, природна здатність до всебічного задоволення різноманітних інтересів людини шляхом взаємодії з навколишнім природним середовищем, природна потреба людини в «чистому» навколишньому природному середовищі, безумовна необхідність відтворення та збереження довкілля. Відповідно до зазначених ідей, система еколого-правових норм формується та функціонує на підставі таких загально-правових принципів, як: принцип гуманізму (відповідність законодавства основам збереження навколишнього природного середовища тощо), принцип соціальної справедливості (право на безпечне для життя та здоров'я довкілля, на користування природними об'єктами), принцип законності (дотримання вимог екологічного законодавства, незаподіяння шкоди природі), принцип міждержавного співробітництва в галузі екології, принцип демократизму прийняття рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, принцип поєднання заходів стимулювання належного (раціонального) природо-користування і юридичної відповідальності за екологічні правопорушення [19, с. 9-10].

Крім того, важливо зауважити, що саме через систему принципів екологічного права, які знайшли втілення в конституційно-правових нормах, відбувається формулювання та розуміння змісту природних екологічних прав. Принцип верховенства права (ст. 8

Конституції України) відносно суб'єктивних екологічних прав можливо розглядати як панування первинних еколого-правових ідей, втілених у природничих (невід'ємних) правах людини. До речі, зі змісту вказаних прав можна виділити первинні еколого-правові ідеї всієї галузі права. Існування вказаного принципу дозволяє визначити оптимальні, найбільш доцільні шляхи, засоби і методи пізнання екологічних правовідносин та їх регулювання. Цей принцип впливає на різноманітні напрями державотворення, і, насамперед, на законотворчу та правозастосовну діяльність [21, с. 67].

Важливо також зауважити, що між конституційними нормами, які регулюють екологічні відносини, існують логічні та матеріальні зв'язки, що утворюють певну ієрархію у врегулюванні екологічних відносин. Така ієрархія дозволяє сформулювати кінцеву мету наявного утворення в межах галузі екологічного права та виявити характер співвідношення цієї мети із засобами її досягнення.

Значить, відповідні юридичні правила (конституційні норми) знайшли для себе в загальній меті (ідеї врегулювання екологічних відносин на рівні Основного Закону держави) місце дотику та утворили таким чином відповідний інституційний елемент. В свою чергу, можна стверджувати, що екологічні відносини, які можуть бути об'єктом аналізу, поєдналися навколо такої системоутворюючої одиниці, як правовий інститут конституційних засад. Цей факт свідчить про те, що „екологізовані” конституційні норми утворили таку сукупність, яка може претендувати на статус повноцінного правового інституту. Зміст покладених в його основу правил (норм) закладає відповідні ідейні підвалини та окреслює основні напрямки діяльності держави та законодавця в сфері екології – в процесі створення нормативно-правової бази для регулювання екологічних відносин з урахуванням положень Конституції України - Основного Закону, що має вищу юридичну силу.

Інститут конституційних засад в екологічному праві наділений ознаками, які підсилюють його значимість та ступінь індивідуальності й специфічності як відносно проявів цього утворення в інших галузях права, так і стосовно інших елементів галузі екологічного права.

Для правового інституту конституційних засад екологічного права характерна відносна сталість. Мова в даному випадку не може йти про тривалість цього інституту, оскільки застосування вказаної ознаки є більш прийнятне щодо певного процесу (діяль-

ності). Виявлення особливостей історичного розвитку цих засад дає підстави вважати його перманентним. Тим більше, що Основний Закон держави існував і буде існувати, оскільки він залишається головним елементом будь-якої національної правової системи [22, с. 20], а зміна екологізованих норм в ньому може бути здійснена, але ж, зокрема, сама екологічна функція держави буде мати конституційне закріплення (можуть змінитися напрямки реалізації такої функції). Навіть при прийнятті єдиного кодифікованого акту, нагальна потреба в якому значно зростає сьогодні, - Екологічного Кодексу України, та приведення норм Конституції у відповідність до євро-стандартів - конституційні засади в екологічному праві залишаються в ролі досить стабільного правового інституту, «живучість» якого ні в якому разі не може залежати від волі зацікавлених осіб, оскільки випливає із застосування об'єктивного права [14, с. 60].

В будь-якому випадку сучасна правова система буде прагнути адаптувати цей інститут до умов суспільного життя, оскільки природа кризової екологічної ситуації, яка склалася сьогодні, є такою, що остання не може, навіть з часом, бути зведена нанівець. Адже, як відомо, важливою властивістю Конституції є її реальність [22, с. 59], тобто відповідність її норм тій системі екологічних відносин, що склалася в сучасному суспільстві. Інститут конституційних засад екологічного права повинен сприяти розвитку прогресивних тенденцій в сучасному суспільстві та в державі, зокрема, сталому розвитку, спрямованість на який також вимагає інтеграція України до ЄС. Норми позначеного інституту спрямовують екологічну діяльність різних елементів державного механізму та створюють умови для формування екологічно прийнятної поведінки людини у її відношенні до навколишнього природного середовища відповідно до екологічної ситуації, яка склалася в системі відносин «людина - природа».

Об'єктивне право наділило цей правовий інститут стійкістю його організації. Задані правом межі для розвитку екологічних відносин становить система конституційних та інших «екологізованих» норм. Отже, можна стверджувати, що даному інституту притаманна систематичність, адже його юридичні норми (правила) групуються навколо не тільки вказаної ідеї, але й навколо відповідних осіб (суб'єктів екологічних правовідносин) та принципів. Тобто позначені особи та норми виступають в ролі конститутивних елементів такого правового елементу, як інститут конституційних засад в екологічному праві [20, с. 78-80].

Слід також зазначити, що сьогодні цей правовий інститут не просто надбання однієї галузевої системи, - це міжгалузеве утворення, яке набуває специфіки в межах певної галузі, зокрема, – в системі екологічного права. Особливий характер конституційних засад в екологічному праві зумовлений тим, що екологічне право – така галузь, особливості якої пов'язані з предметом її правового регулювання (сутністю екологічних відносин). Ці засади є не тільки базою розвитку екологічних відносин, а й знаходяться в залежності від законів розвитку природи, отже, повинні їх враховувати та відображати.

Конституційні засади екологічного права, як самостійний правовий інститут, являють собою сукупність закріплених в Конституції України правових норм, що регулюють певну сторону якісно однорідних суспільних відносин. Якісна однорідність цих відносин полягає в їх екологічній спрямованості. Такі відносини є не тільки предметом правового регулювання вказаного інституту, а й своєрідним потенціалом для вказаної групи норм.

Інститут конституційних засад екологічного права можна розглядати як в широкому, так і в стислому розумінні, причому в обох випадках позначений галузевий елемент представлений сукупністю правових норм, що є безумовно визначальними в регулюванні екологічних відносин.

До речі, характер такого розуміння обумовлений особливостями конституційних норм, що регулюють екологічні відносини та співвідношенням норм Конституції України з іншими нормами, що також заявляють претензію на конституційність. Цей факт треба враховувати, оскільки мова все ж таки йде про особливості інституту конституційних засад, тобто норм конституційних актів різних рівнів. Щодо вказаних конституційних норм (назвемо їх конституційними нормами другого порядку), то найбільш яскраво вони проявляються відносно розмежування повноважень в сфері екологічних правовідносин (зокрема, норми Конституції Автономної Республіки Крим, Рішення Конституційного Суду). Однак, важливо зауважити, що в Україні, як унітарній державі, ця проблема не набуває такого ступеня актуальності, як це має місце в Російській Федерації, де постає питання про розподіл повноважень між самою Федерацією та відповідними федеральними суб'єктами [5, с. 126-127]. Поняття конституційних засад в розгорнутому вигляді пов'язане із сукупністю норм, що закріплені не тільки в Конститу-

ції України, а й інших актах, зокрема, в Конституції Автономної Республіки Крим, рішеннях Конституційного Суду України, нормах міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України.

У вузькому розумінні конституційні засади в екологічному праві – це сукупність норм Конституції України, що регулюють відносини, пов'язані з утвердженням екологічної безпеки, забезпеченням раціонального природокористування та охороною навколишнього природного середовища.

Складові позначеного правового інституту підлягають зовнішній та внутрішній видовій диференціації.

Норми, що складають правовий інститут конституційних засад екологічного права (в стислому розумінні) прийнято групувати за такими основними блоками:

1) власне екологічні норми (ст.ст. 16, 50, 41, 66 Конституції України), що становлять основу конституційного ладу;

2) норми, які містять правові вимоги в сфері використання природних ресурсів, визначення правового режиму природних об'єктів та встановлення правового статусу суб'єктів природокористування (ст.ст. 13, 14 тощо);

3) норми, які закріплюють компетенцію органів державної влади та місцевого самоврядування, Автономної Республіки Крим в сфері екології (розділ IV – VI Конституції України);

4) норми, які закріплюють екологічні права та обов'язки громадян [1, с. 207].

Це загальна модель групування «екологізованих» конституційно-правових норм за блоками. В її основу покладений критерій спрямованості, визначеності вказаних норм у врегулюванні екологічних правовідносин.

Класифікація (всередині позначених блоків) норм інституту конституційних засад в екологічному праві може бути проведена за різними критеріями. Так, в залежності від часткової інституційної належності норм цього інституту в системі галузі екологічного права можна виділити:

- 1) норми інституту права власності на природні ресурси;
- 2) норми інституту права природокористування;
- 3) норми інституту екологічної безпеки;
- 4) норми інституту юридичної (екологічної) відповідальності;
- 5) норми інституту управління охороною навколишнього природного середовища та раціональним природокористуванням тощо.

За специфікою суб'єктного закріплення повноважень в галузі екології елементів державного механізму, з урахуванням принципу поділу єдиної державної влади, слід виділяти:

1) норми, що встановлюють повноваження органів законодавчої влади (Верховної Ради України) – (Розділ IV Конституції України);

2) норми, що встановлюють повноваження Президента України (Розділ V);

3) норми, що встановлюють повноваження органів виконавчої влади (вищого органу – Кабінету Міністрів України, центральних органів – міністерств та відомств, місцевих органів) – (Розділ VI, XI);

4) норми, що встановлюють повноваження органів судової влади (Розділ VIII Конституції України);

5) норми, що встановлюють повноваження контрольно-наглядових органів (Розділ VII, XII).

Від характеру диференціації напрямків здійснення державою її екологічної функції:

1) норми, пов'язані з утвердженням екологічної безпеки;

2) норми, пов'язані з відтворенням природних об'єктів;

3) норми, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища;

4) норми, пов'язані з забезпеченням раціонального природо-користування.

Таким чином, можна стверджувати, що конституційно-правові норми, які регулюють екологічні відносини, утворюють самостійний інституційний елемент в системі галузі екологічного права. Норми позначеного галузевого утворення є уособленням юридичних властивостей Конституції (реальність, вища юридична сила, легітимність, стабільність, перспективність тощо), що обумовлює специфіку досліджуваного правового інституту. Крім того, інститут конституційних засад екологічного права є системно повноцінним елементом позначеної галузі, оскільки включає в себе структурні складові (норми), що надають йому цілісності, внутрішньої організованості й упорядкованості. Це може служити підтвердженням істинності судження щодо того, що екологічне право як правова галузь є цілісною, упорядкованою сукупністю системно повноцінних інституційних елементів (тобто системою систем).

Література

1. Аграрное, земельное, экологическое право. Общие части курсов: Учебное пособие / Под ред. А.А. Погребного, И.И. Каракаша. – Х.: ООО «Одиссей», 2001. – 400 с.

2. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: Навчальний та науково-практичний посібник. – К.: Знання-Прес, 2002. – 332 с.

3. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Под общей ред. В.И. Даниленко / Пер. с фр. – М.: NOTA BENE, 2000. – 576 с.

4. Боголюбов С.А. Экологическое право (право окружающей среды): Учебник. – М.: Норма, 1999. – 688 с.

5. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды). – М.: Юристъ, 1999. – 688 с.

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і гол. ред. В.Г. Бусел. – К.: Ірпінь, ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.

7. Екологічне право України: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / За ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги, В.К. Попова. – Х.: «Право», 2005. – 382 с.

8. Кельзен Ганс. Чисте правознавство: 3 дод.: Проблема справедливості / Пер. з нім. О. Мокровальського. – К.: Юіверс, 2004. – 496 с.

9. Козлов В.А. Проблемы предмета и методологии общей теории права. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1989. – 216 с.

10. Костицький В. Конституційне регулювання охорони довкілля: український та світовий досвід // Право України. – 2003. – № 10. – С. 49-55.

11. Костицький В. Конституція України 1996 року – модель української держави // Право України. – 2001. – № 8. – С. 16-22.

12. Лисицын Е.Н. Охрана природы в зарубежных странах. – М.: Агропромиздат, 1987. – 215 с.

13. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. – М.: Норма, 2002. – 288 с.

14. Малишко М. Конституційні основи екологічно-правової системи України // Право України. – 2001. – № 12. – С. 58-60.

15. Петров В.В. Экологическое право России: Учебник для вузов. – М.: БЕК, 1998. – 557 с.

16. Плотникова О. Еколого-правові норми в соціальних системах // Право України. – 1999. – № 1. – С. 70-72.

17. Реймерс Н.Ф. Экология. Теория, законы, правила, принципы и гипотезы. – М.: Мысль, 1994. – 600 с.

18. Совершенствование экологического и земельного права в современных условиях: Материалы научно-практической конференции // Государство и право. – 1996. – № 5. – С. 123-125.

19. Тищенко Г.В. Екологічне право: Навчальний посібник. – К.: Юмана, 2001. – 256 с.

20. Ткаченко О. Застосування принципу верховенства права в регулюванні еколого-правових відносин: деякі аспекти // Право України. – 2004. – № 1. – С. 78-80.

21. Ткаченко О. Принцип верховенства права в регулюванні еколого-правових відносин: поняття та значення // Право України. – 2003. – № 4. – С. 63-67.

22. Тодыка Ю.Н. Конституция Украины – Основной Закон государства и общества: Учебное пособие. – Х.: Факт, 2001. – 382 с.

23. Українсько-російський словник правничої термінології / За ред. Л.В. Мисик. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 528 с.

24. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: Учебное пособие для вузов / Под ред. проф. В.Г. Стрекозова. – М.: Издательство «ДТД», 1995. – 384 с.

25. Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии / АН УССР, Институт государства и права / Отв. ред. В.Л. Мунтян. – К.: Наукова думка, 1989. – 232 с. – Библиогр.: 219-229 с.

26. Яковлев В.Н. Экологическое право. – Кишинев: Издательство «Картя Молдовеняске», 1988. – 234 с.

УДК 336.146

*Зубенко Г.В.,*викладач кафедри конституційного
та міжнародного права Харківського
економіко-правового університету**Незалежність і законність як правові гарантії діяльності
державних органів контролю за виконанням бюджету**

До числа пріоритетних задач будь-якої сучасної держави відноситься задача щодо здійснення контролю за виконанням державного бюджету. Для підвищення ефективності такого контролю в багатьох державах створено спеціальні незалежні органи. Вони можуть називатися по-різному, але завдання у них практично однакові – здійснювати контроль за законністю та ефективністю використання державних коштів. В забезпеченні стабільності правової конструкції цих органів державної влади важливу роль відіграють правові гарантії їх діяльності.

Слід зазначити, що питання щодо правових гарантій діяльності державних органів контролю за виконанням бюджету як в Україні так і в інших державах в науці конституційного права розглянуті досить поверхово. Досліджуючи правовий статус державних органів контролю за виконанням бюджету, цього питання торкались у своїх роботах О. Большакова, Г. Кравченко, А. Мамишев, Л. Савченко. Однак, поза їх увагою залишилися питання щодо аналізу незалежності й законності як правових гарантій діяльності державних органів контролю за виконанням бюджету. Тому завданням нашого дослідження є розгляд зарубіжної та вітчизняної практики щодо законодавчого закріплення незалежності і законності як правових гарантій діяльності цих органів з метою удосконалення національного законодавства у цій сфері.

Перш ніж розглядати правові гарантії діяльності державних органів контролю за виконанням бюджету, треба визначитися, що розуміють під терміном «правові гарантії».

В науці конституційного права розглядаються гарантії конституційного ладу, конституційних прав і свобод, діяльності органів державної влади тощо. Їх зазвичай прийнято поділяти на політичні, економічні, ідеологічні та правові. Найбільш ґрунтовному теоретичному дослідженню в основному піддаються правові (юридич-

ні) гарантії конституційних прав і свобод людини чи громадянина. Так, наприклад, О.Ф. Фрицький під такими гарантіями розуміє правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права і свободи громадян, усуваються порушення прав і свобод, поновлюються порушені права [1, с. 176]. На думку Л.Д. Воеводина під юридичними гарантіями розуміються ті правові способи і засоби, за допомогою яких громадянам у суспільстві забезпечується реалізація їхніх прав і свобод [2, с. 231].

Суто словникове визначення «правових гарантій», яке можна знайти в сучасних юридичних енциклопедіях зводиться до того, що під цим терміном розуміють встановлені законом засоби забезпечення використання, дотримання, виконання й застосування норм права [3, с. 555] або сукупність встановлених законодавством способів і засобів, що спрямовані на попередження, усунення і припинення правопорушень, на охорону і забезпечення прав і свобод особи, інших суб'єктів права [4, с. 173].

Виходячи з таких підходів науковців щодо розуміння сутності цього поняття, можна зробити висновок, що правові гарантії діяльності державних органів контролю за виконанням бюджету являють собою передбачені законодавством умови, засоби та способи, за допомогою яких забезпечується реалізація цими органами своїх прав та обов'язків.

Правові гарантії діяльності державних органів контролю за виконанням бюджету різноманітні. Серед них важливе місце займають незалежність та законність. Так, згідно зі ст. 36 Закону України «Про Рахункову палату» Рахункова палата України здійснює свою діяльність як незалежний орган контролю Верховної Ради України і керується Конституцією України і законами України, виконуючи свої функції і повноваження згідно з статусом, визначеним цим законом. А відповідно до п. 1.1. Положення про Рахункову палату Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердженого Постановою Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про внесення змін в Положення про Рахункову палату Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 17 березня 1999 року № 393-2/99» від 19 травня 2005 р. (далі Положення), Рахункова палата Верховної Ради Автономної Республіки Крим є постійно діючим республіканським органом фінансового контролю, створеним Верховною Радою Автономної Республіки Крим і підзвітним їй. В своїй діяльності Рахункова палата керується Конституцією

України, законодавством України, Конституцією Автономної Республіки Крим, нормативно-правовими актами Автономної Республіки Крим, цим Положенням та регламентом Рахункової палати. При цьому незалежність і законність, згідно зі ст. 3 Закону України «Про Рахункову палату» та п. 1.1. Положення виступають також як правові принципи діяльності цих органів.

В науці конституційного права виділяють організаційну, функціональну та фінансову незалежність державних органів.

Організаційна незалежність державних органів контролю за виконанням бюджету забезпечується перш за все тим, що вони є юридичними особами. Так, згідно з ч.ч. 2 ст. 1 Закону України «Про Рахункову палату» Рахункова палата є юридичною особою, має свою печатку із своїм найменуванням і зображенням Державного Герба України. А відповідно до п.п. 1.1. Положення Рахункова палата Верховної Ради Автономної Республіки Крим є юридичною особою, має свою печатку із зображенням Герба Автономної Республіки Крим та із своїм найменуванням.

Організаційна незалежність передбачена також законодавством Російської Федерації щодо її державного органу контролю за виконанням бюджету – Рахункової палати Російської Федерації. Так, визначаючи статус Рахункової палати, російський законодавець у ч.ч. 2, 3 ст. 1 Федерального закону «Про Рахункову палату Російської Федерації» зазначає, що у рамках завдань, визначених чинним законодавством, Рахункова палата має організаційну і функціональну незалежність. Вона є юридичною особою, має печатку з зображенням Державного герба Російської Федерації та зі своїм найменуванням.

Крім цього державні органи контролю за виконанням бюджету мають право самостійно вирішувати більшість поточних питань своєї діяльності. Так, наприклад, для здійснення організаційної, інформаційно-довідкової та іншої роботи Рахункова палата України створює апарат під керівництвом Секретаря Рахункової палати; для розгляду питань планування і організації роботи, методології контрольної-ревізійної діяльності, прийняття колегіальних рішень і підготовки висновків за матеріалами перевірок і вирішення інших питань – Колегію Рахункової палати.

Законодавством як України, так і інших країн поряд з організаційною незалежністю державних органів контролю за виконанням бюджету закріплюється також їх функціональна незалежність. Цей вид незалежності на думку О.Ю. Большакової і Г.О. Кравчен-

ко, і з ними можна цілком погодитися, забезпечується їх правом на самостійне планування і здійснення контрольних заходів та обмеженням підстав для проведення позапланових перевірок, в тому числі - на вимогу органів законодавчої та виконавчої влади [5, с. 46]. Так, контроль за виконанням бюджету організується і проводиться Рахунковою палатою України та Рахунковою палатою Верховної Ради АР Крим на основі річних і поточних планів. Проведення позапланових перевірок на вимогу державних органів палати здійснюють тільки в разі прийняття відповідного рішення їх колегій. Контроль за виконанням бюджету на підставі планів здійснює також Вища Контрольна Палата Польщі, Рахункова палата Російської Федерації, Рахункова палата Болгарії і ін.

Фінансова незалежність державних органів контролю за виконанням бюджету досягається шляхом забезпечення належного рівня фінансування їх діяльності та недопущення впливу результатів контролю на обсяги такого фінансування та оплати праці.

Цей вид незалежності є гарантією забезпечення діяльності державних органів контролю за виконанням бюджету в багатьох країнах. Так, наприклад, кошти на утримання Рахункової палати Російської Федерації передбачаються окремим рядком у федеральному бюджеті; кошти на утримання Комітету державного контролю Республіки Білорусь і його територіальних органів виділяються з республіканського бюджету; бюджетні рахунки Рахункової палати Республіки Болгарії та Вищої Контрольної палати Польщі є частиною державного бюджету цих країн.

Враховуючи міжнародний досвід, законодавство України також передбачило, що кошти на утримання Рахункової палати виділяються безпосередньо з Державного бюджету України. Обсяг цих коштів щорічно встановлюється Верховною Радою України і зазначається у Державному бюджеті окремим рядком (ст. 38 Закону України «Про Рахункову палату»). Щодо Рахункової палати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, то її фінансування здійснюється за рахунок коштів бюджету кожний місяць у розмірі не менше ніж 1/12 від затвердженого об'єму асигнувань на відповідний бюджетний період (п. 3.1. Положення). Слід зазначити, що в Положенні про Рахункову палату Верховної Ради Автономної Республіки Крим, яке діяло до 19 травня 2005 року, містилася норма, відповідно до якої фінансування витрат на забезпечення її діяльності передбачалося окремим рядком в бюджеті. Із Положення про Рахункову палату Верховної Ради Автономної Республіки Крим

від 30 травня 2005 року цю норму було вилучено. Однак вважаємо, що для більш надійного забезпечення фінансової незалежності, в новій редакції положення також має бути вказано, що кошти на утримання Рахункової палати Верховної Ради Автономної Республіки Крим мають бути передбачені окремим рядком в бюджеті.

В деяких державах, крім того, що фінансування витрат на забезпечення діяльності державних органів контролю за виконанням бюджету передбачається окремим рядком у бюджеті, допускається можливість існування інших додаткових джерел доходів для розвитку цих органів. Наприклад, як доводить А. Мамишев, доходи Національного ревізійного управління Швеції на 2/3 формуються за рахунок державних асигнувань, а решта інших надходжень - від аудиторської діяльності, надання консультацій, міжнародного співробітництва, навчання тощо. В окремих країнах (Австралія, Великобританія) певні категорії підприємств та організацій (як природні монополії) оплачують послуги державного аудиту, і ці кошти зараховуються до консолідованого фонду верховного контрольного відомства. Акціонерні товариства Ісландії, у яких державна частка менша за половину, також можуть замовити послуги державного аудиту за відповідну погодинну плату. На контрактний фінансовий аудит приватного сектору припадає близько 10 % від загального обсягу фінансових аудитів, що здійснюються цією контрольною установою [6, с. 131, 132]. Вважаємо, що таке ставлення до фінансування діяльності державних органів контролю за виконанням бюджету є досить прогресивним і значно сприяє їх розвитку.

Незалежність державного органу контролю за виконанням бюджету проявляється також через особисту незалежність його посадових осіб. При цьому важливу роль відіграє механізм призначення та зняття з посади посадових осіб державних органів контролю за виконанням бюджету; їх недоторканість та ін.

Поряд з незалежністю гарантією діяльності державних органів контролю за виконанням бюджету виступає законність.

В юридичній літературі законність визначається, в основному, як режим панування закону у взаємовідносинах особистості та держави, громадянина та посадової особи (органу держави) [7, с. 48], чи як політико-правовий режим, що характеризується точним і неухильним дотриманням правових приписів усіма суб'єктами права [8, с. 334]. Деякі автори, наприклад, В. Геращук, Р. Гринюк розглядають законність у трьох аспектах: як принцип, як метод та як режим. Зокрема В. Геращук зазначає, що законність як

принцип складається з двох взаємопов'язаних елементів – обов'язків діяти відповідно до законів і обов'язків виявляти ініціативу для забезпечення їх виконання [9, с. 107].

Обов'язки державного органу контролю за виконанням бюджету діяти відповідно до закону передбачені як законодавством України, так і зарубіжних країн. Так, ст. 36 ЗУ «Про Рахункову палату» та п. 1.1. Положення зазначається, що Рахункова палата України, виконуючи свої функції, керується Конституцією і законами України, а Рахункова палата Верховної Ради АР Крим, крім цього Конституцією Автономної Республіки Крим. Крім цього, п. 3.10. Положення передбачено, що Голова Рахункової палати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, заступник голови, секретар, головні контролери та контролери Рахункової палати є посадовими особами та діють тільки на підставах, у межах повноважень та засобами, передбаченими Конституцією України, законами України, Конституцією Автономної Республіки Крим, нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим, цим Положенням та Регламентом Рахункової палати. На відміну від Положення, Законом України «Про Рахункову палату» обов'язок керуватися в своїй діяльності Конституцією України та законодавством України передбачений лише за Головою Рахункової палати України. Тому вважаємо доцільним закріпити законодавчо такий обов'язок і за іншими посадовими особами Рахункової палати України. А згідно з Законом ФРН «Про Федеральну Рахункову Палату» Федеральна Рахункова Палата є верховним федеральним органом і як незалежний орган фінансового контролю підкоряється тільки закону.

Таким чином, законність як гарантія діяльності державних органів контролю за виконанням бюджету перш за все розуміється як такий режим їх функціонування, коли вони діють відповідно до встановлених законом норм. Вони не повинні виходити за рамки правових приписів своєї діяльності: будь-яке рішення державних органів контролю за виконанням бюджету чи їх посадових осіб не повинно суперечити чинному законодавству, має бути прийнято в межах його компетенції, в установленний строк і з дотриманням необхідної процедури. Проводити дії, не передбачені законодавством, забороняється.

Так, наприклад, згідно із ст. 14 Закону України «Про Рахункову палату» посадові особи апарату Рахункової палати та особи, які залучаються нею до роботи в процесі здійснення своїх функцій і

повноважень, за порушення законодавства про державну та іншу таємницю, розголошення державної та іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за недостовірність результатів проведених ними перевірок і ревізій, що подаються до державних органів або оприлюднюються, несуть відповідальність згідно з законодавством України. А відповідно до п. 4.4. Положення Голова Рахункової палати, його заступник, секретар, головні контролери та контролери Рахункової палати, а також особи, що притягуються Рахунковою палатою для проведення перевірок і ревізій, несуть відповідальність за вірогідність результатів проведених ними перевірок і ревізій.

Законність як гарантія діяльності державних органів контролю за виконанням бюджету передбачає також неухильне виконання і дотримання Конституції і законів суб'єктами, діяльність яких ці органи контролюють.

Наприклад, в Російській Федерації при виявленні на об'єктах, які перевіряються, порушень у господарській, фінансовій, комерційній і іншій діяльності, що наносять державі прямий безпосередній збиток і потребують у зв'язку з цим невідкладного припинення, а також у випадках навмисного або систематичного недотримання порядку і термінів розгляду представлень Рахункової палати, створення перешкод для проведення контрольних заходів Рахункова палата має право давати адміністрації підприємств, що перевіряються, установ і організацій обов'язкові для виконання розпорядження (ст. 24 Федерального Закону «Про Рахункову палату Російської Федерації»).

Керівники та посадові особи об'єктів, що перевіряються, повинні виконувати усі вимоги керівників Рахункової палати України та посадових осіб її апарату, пов'язані з виконанням ними своїх службових обов'язків (ч. 1 ст. 13 ЗУ «Про Рахункову палату»). Рахункова палата України має право порушувати перед Верховною Радою України, Президентом України, а також органами виконавчої влади клопотання про притягнення до відповідальності посадових осіб, винних у порушенні вимог чинного законодавства, внаслідок чого завдано матеріальної шкоди державі (п. 12 ст. 7 Закону України «Про Рахункову палату»). Таке право щодо Верховної Ради Автономної Республіки Крим та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим має й Рахункова палата Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Законність знаходить своє втілення також при здійсненні рахунковими палатами контролю за ефективністю дотримання законодавства у сфері витрачання бюджетних коштів а також приведенні його у відповідність з Конституцією і нормами міжнародного права. Так, наприклад, згідно зі ст. 11 Закону Польщі «Про Вищу Контрольну Палату» Голова палати має право звернутися до Конституційного Трибуналу з пропозицією щодо встановлення відповідності даного законодавчого акту Конституції або іншого нормативного акту - Конституції чи законодавчому актові.

Наділення голови державного органу контролю за виконанням бюджету правом звернення до органу конституційного контролю, на нашу думку, є досить прогресивним і значно сприяє усуненню порушень та недоліків у бюджетному процесі, які призводять до неефективного використання бюджетних коштів.

Таким чином, незалежність і законність державних органів контролю за виконанням бюджету, як в Україні так і в зарубіжних державах, виступають не тільки як керівні принципи, але й як правові гарантії діяльності цих органів. Від їх дотримання залежить ефективність роботи цього правового інституту.

Література

1. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
2. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России: Учебное пособие. – М.: Издательство МГУ, Издательская группа ИНФРА М–НОРМА, 1997. – 304 с.
3. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (від. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 1: А-Г. – 672 с.
- 4, 5. Российская юридическая энциклопедия. – М.: Издательский Дом ИНФРА-М, 1999. – 1110 с.
6. Большакова О.Ю., Кравченко Г.О. Методологічні принципи фінансового контролю: принцип незалежності // Фінансовий контроль. – 2004. – № 2 (19). – С. 44-48.
7. Мамишев А.В. Характерні аспекти організації державного фінансового контролю за рубежом // Фінанси України. – 2003. – № 11 (96). – С. 126-136.
8. Алексеев С.С. Общая теория права. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 360 с.
9. Герашук В.М. Сутність, принципи та гарантії законності // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 42 – 218 с.

УДК 342.531.41

Перерва Ю.М.,викладач кафедри конституційного
і міжнародного права Харківського
економіко-правового університету**Законодавча ініціатива як стадія законодавчого процесу:
проблеми теорії та практики**

Вдале вирішення завдання удосконалення українського законодавчого процесу у період побудови нової демократичної держави пов'язане з дослідженням відповідних наукових проблем, до яких відноситься законодавча ініціатива. Ця проблема звертала до себе увагу таких вчених, як Л.Т. Кривенко, Н.П. Колдаєва, О.М. Мудра, О.В. Мільчакова, М.В. Теплюк та ін., але актуальність її подальшої розробки зберігається, оскільки ані Конституція України, ані інші нормативні акти не дають чіткого визначення змісту цього поняття. Крім того, поза увагою законодавця залишилися питання меж і елементів законодавчої ініціативи, а аналіз її суб'єктів виявляє чимало проблем суто теоретичного характеру, які потребують більш глибокого осмислення.

Поняття «законодавча ініціатива» вимагає чіткого уявлення про його зміст. В юридичній літературі доволі часто має місце змішування та отождоження двох понять: «право законодавчої ініціативи» та «законодавча ініціатива». Ці два терміни вживаються як синоніми, тоді як право законодавчої ініціативи лише надає можливість здійснювати певну дію, а законодавча ініціатива – це сама дія (сукупність дій), яка здійснюється на основі реалізації даного права [1, с. 3].

Численні дефініції права законодавчої ініціативи, які зустрічаються в юридичній літературі, можна об'єднати в дві групи. До першої належать визначення, автори яких (І.Д. Левін, Д.А. Керімов, І.П. Трайнін, Б.Н. Топорнін) під правом законодавчої ініціативи розуміють право уповноважених органів та осіб вносити законодавчі пропозиції, законопроекти, поправки, що є обов'язковими для розгляду законодавчим органом. До другої групи належать визначення, згідно з якими право законодавчої ініціативи - це абстрактне право на внесення пропозицій законодавчого порядку до законодавчого органу (А.І. Денисов, І.П. Льїнський, М.Г. Кириченко). Таким чином, у першому випадку право законодавчої ініціативи визначається як суб'єктивне право, тобто як елемент складу право-

відношення, яке виникає при здійсненні права законодавчої ініціативи суб'єктами, що володіють таким правом. На відміну від цього, у другій групі право законодавчої ініціативи розуміється як правоздатність (правосуб'єктність), тобто як визнана позитивним правом абстрактна можливість встановленого кола осіб вносити законопроекти, законодавчі пропозиції та поправки до законодавчого органу [2, с. 42]. На нашу думку, обидва підходи до розуміння права законодавчої ініціативи цілком обґрунтовані та відображають багатоаспектний характер даного явища.

Повертаючись до визначення законодавчої ініціативи, слід зауважити, що вона, будучи першою стадією законодавчого процесу, може характеризуватися як «сукупність організаційних дій компетентних органів та осіб з реалізації права законодавчої ініціативи...» [3, с. 8] та як «сукупність норм, які закріплюють право законодавчої ініціативи за визначеними суб'єктами, їх права та обов'язки, та засобів, які регулюють реалізацію цього права» [4, с. 121]. Тобто законодавча ініціатива з одного боку являє собою правовідношення, що складається між суб'єктом права та зобов'язаним суб'єктом, а з іншого боку – правовий інститут.

Перш ніж розпочати розгляд законодавчої ініціативи як сукупності організаційних дій компетентних органів та осіб з реалізації права законодавчої ініціативи, було б доцільно з'ясувати її зміст та межі. Постає питання: чи є які-небудь об'єктивні моменти, що могли б слугувати теоретичним обґрунтуванням при визначенні меж стадії законодавчої ініціативи. Так, в юридичній літературі існує думка, що стадія законодавчої ініціативи крім внесення законодавчої пропозиції, законопроекту, поправки охоплює собою також підготовку та попереднє обговорення, яке передує їх внесенню до законодавчого органу [див. 5; 6]. Тобто об'єктивним моментом для визначення змісту стадії законодавчої ініціативи є діяльність компетентних органів та осіб (суб'єктів права законодавчої ініціативи) з реалізації цього права.

Ця думка заслуговує права на життя, але не зважати на юридичну природу цієї діяльності неможливо. Так, з правової точки зору, будь-який текст законодавчої ініціативи може стати законодавчою пропозицією, законопроектом, поправкою лише тоді, коли його внесено на розгляд законодавчого органу [7, с. 251]. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що об'єктивним моментом для визначення змісту стадії є не будь-яка діяльність суб'єктів права законодавчої ініціативи, а

лише та діяльність, в ході якої цей суб'єкт вступає у правовідносини із зобов'язаним суб'єктом (законодавчим органом) з метою реалізації цього права. Отже, юридичним фактом, з якого виникає правовідношення щодо реалізації законодавчої ініціативи, є офіційне звернення суб'єкта права законодавчої ініціативи до законодавчого органу з текстом законодавчої ініціативи.

Визначальним елементом змісту законодавчої ініціативи є суб'єктний склад. На нашу думку, всі суб'єкти законодавчої ініціативи можна поділити на два види: суб'єкт права законодавчої ініціативи («чітко визначена законодавством особа, яка наділена правоздатністю вносити до законодавчого органу документи законодавчої ініціативи» [8, с. 8]) та зобов'язаний суб'єкт (чітко визначена законодавством особа на яку покладено обов'язок, який відповідає праву суб'єкта, наділеному правоздатністю вносити до законодавчого органу документи законодавчої ініціативи). Розглянемо особистий склад кожного виду.

У світовій практиці є загальноприйнятим конституційне закріплення кола суб'єктів права законодавчої ініціативи і визначається воно передусім соціально-політичною структурою суспільства та формою державного правління, прийнятою у той чи іншій країні. Україна не є винятком: ст. 93 Конституції України передбачає надання права законодавчої ініціативи Президенту України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України і Національному банку України.

У порівнянні з Конституцією УРСР 1978 р. перелік суб'єктів права законодавчої ініціативи скоротився. Сьогодні з нього виключені постійні комісії (комітети) Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Академія наук України, Конституційний Суд України та Верховний Суд України. Проте, і зараз наш перелік ширше, ніж у більшості зарубіжних конституцій, де, як правило, правом законодавчої ініціативи наділені лише депутати парламенту та уряд.

Аналіз практики реалізації суб'єктами законодавчої ініціативи свого конституційного права показує, що активніше за всіх воно реалізується народними депутатами України та Кабінетом Міністрів України. Так, народні депутати протягом 1-7 сесій IV скликання Верховної Ради України внесли 6572 законопроекти, а Кабінет Міністрів України за той же період виходив із законодавчою ініціативою 904 рази [9]. Звичайно, далеко не всі заявлені ініціативи

отримали своє законодавче втілення. І справа не тільки в тому, що парламент фізично не спроможний впоратися з таким об'ємом законопроектів, але також і в тому, що багато з них суперечили Конституції та законодавству. У зв'язку з цим неодноразово висловлювалася ідея про необхідність проведення наукової експертизи законопроектів.

Право законодавчої ініціативи народного депутата, з точки зору способів його реалізації, можна поділити на два види – одноособове та колективне. Одноособове право законодавчої ініціативи народного депутата може бути реалізовано ним самостійно. Що стосується колективного права законодавчої ініціативи, то воно поділяється на два підвиди: 1) обов'язкове (імперативне) колективне право законодавчої ініціативи депутата - застосовується у випадках, прямо передбачених Конституцією, та може бути реалізоване депутатом лише у колективі депутатів, у кількості не меншій від встановленої; 2) умовне (диспозитивне) колективне право законодавчої ініціативи чинним законодавством не заборонено і передбачає можливість кількох депутатів (два і більше) об'єднатися та колективно внести документ законодавчої ініціативи.

Особливістю права законодавчої ініціативи Кабінету Міністрів України є ініціювання законопроекту про Державний бюджет України. Юридична природа цього права значно відрізняється від звичайної законодавчої ініціативи. В основі права законодавчої ініціативи Кабінету Міністрів України щодо ініціювання законопроекту про Державний бюджет лежить юридично закріплена необхідність. Отже мова йде не тільки про суб'єктивне право Кабінету Міністрів, а й про його юридичний обов'язок.

Важливо відзначити, що перераховані владні інститути можуть вносити законопроекти з усіх питань, віднесених Конституцією до їх відання. Право законодавчої ініціативи не передбачає жодних відмінностей щодо змісту наданого суб'єктам права, і в цьому відношенні вони є рівними [див.: 10]. Але Конституцією встановлюються деякі обмеження відносно предмета законодавчої ініціативи. Ці обмеження застосовуються при ініціюванні внесення змін до Конституції України, закону про Державний бюджет, ратифікації та денонсації міжнародних договорів.

На нашу думку, до цього переліку необхідно внести також і втілення в життя рішень Конституційного Суду України, які визнають неконституційними чинні закони або окремі їх положення.

Пояснити це можна тим, що рішення Конституційного Суду України обов'язкові для виконання, але в зв'язку з тим, що Суд, згідно з принципом поділу влад, не може бути законодавцем, виконання рішень багато в чому залежить від взаємовідносин Конституційного Суду і суб'єктів права законодавчої ініціативи. Як справедливо відзначається у спеціальній літературі, „в Україні до теперішнього часу не відпрацьовано механізм втілення відповідних рішень в життя, і рішення Конституційного Суду нерідко не виконуються або їх виконання затримується» [11, с. 156].

Виходом із ситуації, яка склалася щодо реалізації рішень Конституційного Суду в сучасному українському законотворенні, на наш погляд, є формування та закріплення особливої законодавчої процедури з виконання рішень Конституційного Суду. Процедура виконання рішень Конституційного Суду має бути прискорена та скорочена, у зв'язку з тим, що його рішення є остаточними і не можуть бути оскаржені, проте «не усувають колізії в законодавстві, що нерідко призводить до виникнення прогалин у законодавстві, та порушують цілісність його структури» [12, с. 12].

Таким чином, з метою скорочення процедури виконання рішень Конституційного Суду України щодо визнання закону або його частини не конституційними, пропонується право законодавчої ініціативи з цих питань покласти лише на одного суб'єкта законодавчої ініціативи, а саме на Президента України, що повністю відповідає його статусу як гаранта дотримання Конституції України (ст. 102 Конституції України). Для цього копія рішення про визнання закону або його частини неконституційними повинна надсилатися наступного робочого дня після його офіційного оприлюднення крім інших суб'єктів, зазначених у ст. 70 Закону «Про Конституційний Суд України», також і Президенту України.

З метою прискорення виконання таких рішень Конституційного Суду України необхідно встановити чіткий термін з дати отримання рішення, протягом якого Президент України зобов'язаний вийти із законодавчою ініціативою до парламенту, зазначивши при цьому, що інший термін може бути визначений у самому рішенні. Крім того необхідно встановити, що ці законопроекти мають визнаватися Президентом як невідкладні та розглядатися Верховною Радою України позачергово (ч. 2 ст. 93 Конституції).

Наступним видом суб'єктів законодавчої ініціативи є зобов'язаний суб'єкт, який поділяється на два види: загальний та спеціальний.

Загальним зобов'язаним суб'єктом є орган, уповноважений приймати закони. Згідно з ст. 75 Конституції України ним є парламент - Верховна Рада України, яка виступає єдиним органом законодавчої влади в Україні. Парламент України є колегіальним органом, який складається з 450 депутатів. Закони, постанови та інші акти Верховна Рада України приймає більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених Конституцією.

Спеціальним зобов'язаним суб'єктом є безпосередній учасник правовідносин, який вчиняє дії для забезпечення реалізації права законодавчої ініціативи уповноваженим суб'єктом. Спеціальний суб'єкт входить в структуру загального суб'єкта і згідно з Регламентом Верховної Ради України ним є: Секретаріат Верховної Ради України, її Голова та комітети.

Законодавча ініціатива, якщо вона проявлена уповноваженим суб'єктом, є імперативною, обов'язковою для законодавчого органу [13, с. 6]. Виникає природне питання: в чому полягає обов'язок законодавчого органу відносно законодавчої ініціативи, поданої суб'єктом? Очевидно, в тому, що Верховна Рада України зобов'язана розглянути законопроект або законодавчу пропозицію і прийняти щодо них відповідне рішення, передбачене її Регламентом.

Не визначивши обсягу права законодавчої ініціативи, законодавець встановлює попереднє опрацювання документів законодавчої ініціативи у парламенті. Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що законодавча ініціатива не передбачає обов'язку Верховної Ради України прийняти запропонований проект, тим більш у тому вигляді, в якому його подано. Деякі автори, зокрема М. Теплюк та О. Ющик, не погоджуючись із зазначеним положенням, висловлюють думку, про доцільність закріплення на законодавчому рівні положення про те, що зміст проекту закону, поданого в порядку законодавчої ініціативи, не може бути без попередньої згоди суб'єкта даної ініціативи змінений будь-якими органами Верховної Ради до початку розгляду його на пленарному засіданні [14, с. 7]. Ця ідея була підтримана і у проекті закону «Про закони і законодавчу діяльність в Україні». Однак наявність такого обов'язку у Верховної Ради України, на наш погляд, було б посяганням на верховенство представницької влади. Крім того, уявляється достатнім, що при реалізації права законодавчої ініціативи парламент пов'язаний волевиявленням суб'єкта, який має таке право, отже, повинен розглянути проект та прийняти по ньому рішення.

Вирішення питання про включення проекту до порядку денного сесії Верховної Ради України є завершенням стадії законодавчої ініціативи. Але це питання в науці є спірним. Деякі вчені вважають, що «кожний проект закону, зареєстрований як законодавча ініціатива, має бути внесений на розгляд його у першому читанні на пленарному засіданні Верховної Ради України» [14, с. 7]. Аналіз чинного законодавства дозволяє зробити висновок, що Верховна Рада України може включити розгляд проекту закону до порядку денного та обговорити його, але вона має право і виключити питання про законопроект із порядку денного сесії, і як наслідок не розглядати його та прийняти інше рішення. Така позиція підтверджується рішенням Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення положення ч. 2 ст. 93 Конституції України, згідно з яким законопроекти, визнані Президентом як невідкладні, мають бути терміново включені Верховною Радою України до порядку денного її сесії, а не розглянуті у першому читанні [10].

Законодавча ініціатива як стадія законодавчого процесу складається з кількох етапів – підстадій, а саме: внесення документа законодавчої ініціативи уповноваженим суб'єктом до законодавчого органу; його реєстрація, перевірка на відповідність вимогам регламенту та на належне обґрунтування або розробку; повернення документа Головою Верховної Ради України ініціаторові із зазначенням причин повернення, якщо документ не відповідає встановленим вимогам; якщо документ витримав перевірку, то наступною стадією є поширення його серед депутатів та передача на опрацювання комітетам Верховної Ради, після цього йде стадія включення законопроекту до порядку денного сесії Верховної Ради.

Викладене дає підстави для наступних висновків:

1. Поняття «законодавча ініціатива» слід відрізнити від поняття «право законодавчої ініціативи». Право законодавчої ініціативи являє собою можливість здійснювати визначену дію; воно може розглядатися як суб'єктивне право та як елемент правоздатності. У свою чергу, законодавча ініціатива визначається як дія (сукупність дій), що здійснюється на основі реалізації права законодавчої ініціативи і розглядається, з одного боку, як праводіношення, а з іншого – як правовий інститут.

2. Об'єктивним моментом для визначення змісту законодавчої ініціативи, як стадії законодавчого процесу є діяльність суб'єктів права законодавчої ініціативи, в ході якої цей суб'єкт вступає у

правовідносини із зобов'язаним суб'єктом (законодавчим органом) з метою реалізації свого права. Отже, початком стадії законодавчої ініціативи є офіційне звернення суб'єкта права законодавчої ініціативи до законодавчого органу з текстом законодавчої ініціативи.

3. Законодавча ініціатива не передбачає обов'язку Верховної Ради України прийняти запропонований проект, тим більше в тому вигляді, в якому його подано. Обов'язок законодавчого органу обмежується необхідністю вирішення питання про включення документа законодавчої ініціативи до порядку денного сесії парламенту, чим і завершується стадія законодавчої ініціативи.

4. Всіх суб'єктів законодавчої ініціативи можна поділити на два види: суб'єкт права законодавчої ініціативи та зобов'язаний суб'єкт. Перелік суб'єктів права законодавчої ініціативи закріплюється ст. 93 Конституції України і є вичерпним. Зобов'язаний суб'єкт законодавчої ініціативи поділяється на два види: загальний та спеціальний.

5. В Україні до теперішнього часу не відпрацьовано механізм втілення в життя рішень Конституційного Суду України щодо визнання закону або окремої його частини неконституційними, у зв'язку з чим вони нерідко не виконуються або їх виконання затримується. Це обумовлює необхідність затвердження особливої законодавчої процедури, пов'язаної з втіленням в життя таких рішень єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні.

6. Законодавча ініціатива як стадія законодавчого процесу має складну структуру та складається з кількох організаційно завершених етапів.

Дослідження змісту наступних стадій законодавчого процесу та їх циклічності є предметом подальших наукових пошуків.

Література

1. Кривенко Л.Т. Право законодательной инициативы // Сов. государство и право. – 1979. – № 8. – С. 3-11.

2. Ковачев Д.А. Законодательный процесс в европейских социалистических государствах. – М.: «Юрид. лит.», 1966. – 135 с.

3. Колдаева Н.П. Законодательная инициатива как правовой институт: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Инст. гос. и пр. – М.: 1973. – 20 с.

4. Колдаева Н.П. Законодательная инициатива как правовой институт // Сов. государство и право. – 1970. – № 9. – С. 121- 125.

5. Лепешкин А.И., Ким А.И., Мишин Н.Г., Романов П.И. Курс советского государственного права. – Т. 2. – М.: Юрид. лит., 1963. – 410 с.

6. Фарбер И.Е., Ржевский В.А. Вопросы теории советского конституционного права. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1967. – 642 с.

7. Беер Я., Ковач И., Самел Л. Государственное право Венгерской Народной Республики. – М.: 1963. – 363 с.

8. Мудра О.М. Конституційний статус суб'єктів права законодавчої ініціативи: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 16 с.

9. Офіційний сайт Верховної Ради України. – <http://www.rada.gov.ua>

10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 93 Конституції України (справа про позачерговий розгляд законопроектів) від 28 березня 2001 р. № 2-рп/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 15. – С. 105. – Ст. 658.

11. Эффективность законодательных процедур и развитие юридической техники / Брифинг международного семинара // Сравнительное конституционное обозрение. – 2005. – № 1 (50). – С. 154-160.

12. Христова Г.О. Юридична природа актів Конституційного Суду України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2004. – 20 с.

13. Антонова Л.И. О стадиях правотворческого процесса в СССР // Правоведение. – 1966. – № 1. – С 3-12.

14. Теплюк М., Ющик О. Законодавча ініціатива та її реалізація в законодавчому процесі // Віче. – 1995. – № 7. – С. 3-10.

УДК 342.721

Серьогін В.О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
і міжнародного права Харківського
національного університету
внутрішніх справ

Актуальні проблеми забезпечення конституційного права особи на недоторканність приватного життя під час її перебування на робочому місці

Право на недоторканність приватного життя, або як його називають у країнах Західної демократії – «прайвесі», – має багато аспектів і сфер прояву. Однією зі сфер, яка досі залишається найменш дослідженою і найбільш проблемною з точки зору забезпечення названого права, є сфера трудової діяльності. У вітчизняній юридичній літературі, як радянського періоду, так і сучасній, проблема захисту тих чи інших елементів приватного життя працівника у сфері трудових відносин, під час виконання ним трудових чи службових обов'язків, традиційно обходиться увагою дослідників. З одного боку, це обумовлено відсутністю чіткого доктринального й законодавчого підходу до визначення поняття недоторканності приватного життя, його змісту та проявів, з іншого – застарілим уявленням про трудову діяльність виключно як про участь у суспільному виробництві, де нема місця приватним, інтимним аспектам. Навпаки, західноєвропейська правова доктрина, що базується на потужній школі лібералізму з її шанобливим ставленням до людської гідності та свободи, має суттєві здобутки цьому напрямку. На сьогодні кількість наукових публікацій з проблем забезпечення недоторканності приватного життя на робочому місці («privacy in the workplace») сягає кількох сот найменувань. Особливо активно розробляються ці проблеми в США, Канаді та Австралії¹.

¹ Arbetter L. Privacy Perspective // Security Management. – 1994. – Vol. 38; Pin-cus L., Trotter C. The Disparity between Public and Private Sector Employee Privacy Protections: A Call for Legitimate Privacy Rights for Private Sector Workers // American Business Law Journal. – 1995. – Vol. 33; Nolan J. Privacy in the workplace // Privacy Law and Policy Reporter. – 1995. – Vol. 1. – № 1-3 <<http://www.austlii.edu.au/au/journals/PLPR/1995>>; Cozzetto D., Pedeliski T. Privacy and the Workplace: Technology and Public Employment // Public Personnel Manage-

За роботодавцями та їх уповноваженими представниками завжди визнавалося право здійснювати контроль за діяльністю працівників як елемент організації виробництва. Контролюючі пристрої десятиліттями використовувалися в обробній промисловості для з'ясування місцезнаходження продукції, обладнання, загальної продуктивності тощо. Ще до 1913 р. для вимірювання швидкості друкування використовувалися механічні пристрої (циклометри), а з 20-х років ХХ ст. почали прослуховуватися службові телефони. Однак проблема забезпечення недоторканності приватного життя працівників постала лише на початку 90-х років ХХ ст. як результат науково-технічної революції, коли якісно змінилися методи спостереження та обсяги інформації, яку стало можливим отримати таким чином. Застосування новітніх інформаційних технологій дало змогу роботодавцям та менеджерам по роботі з персоналом (HR-менеджерам) робити контроль непомітним і тотальним, спостерігати не тільки за трудовою діяльністю працівників, але й за суто інтимними сторонами їхнього життя. У підсумку, як справедливо відзначають австралійські дослідники А. Джонстон і М. Ченг, дебати щодо спостереження на робочому місці почали розглядатися як змагання між громадянськими свободами і технологією, як певний епізод у тривалому конфлікті між підприємцями і працівниками¹.

Питання про необхідність забезпечення недоторканності приватного життя на робочому місці було порушене тоді, коли роботодавці почали вирішувати трудові питання, виходячи з інформації про окремі аспекти особистого життя працівників, не пов'язані з трудовою діяльністю, які стали їм відомі в результаті таємного спостереження. Одним із перших на необхідність забезпечення певної автономії працівника на робочому місці звернула увагу Австралійська комісія з реформування законодавства (ALRC), яка у своєму звіті 1983 р. щодо законодавства про недоторканність приватного життя (прайвесі) виокремила декілька аспектів згаданого права, які стосу-

ment. – 1997. – Vol. 26; Mishra J., Crampton S. Employee Monitoring: Privacy in the Workplace? // SAM Advanced Management Journal. – 1998. – Vol. 63; Mcevoy S. E-Mail and Internet Monitoring and the Workplace: Do Employees Have a Right to Privacy? // Communications and the Law. – 2002. – Vol. 24; Jonston A., Cheng M. Electronic workplace surveillance // Privacy Law and Policy Reporter. – 2003. – Vol. 9. – № 9-10 <<http://www.austlii.edu.au/au/journals/PLPR/2003>>; Taillon G. Controlling Internet Use in the Workplace // The CPA Journal. – 2004. – Vol. 74.

¹ Jonston A., Cheng M. Electronic workplace surveillance. Part 2: responses to electronic workplace surveillance – resistance and regulation // Privacy Law and Policy Reporter. – 2003. – Vol. 9. – № 9. <<http://www.austlii.edu.au/au/journals/PLPR/2003>>

ються сфери трудових відносин: 1) розголошення інформації щодо кримінальних справ; 2) розголошення медичної інформації; 3) психологічне тестування; 4) використання детекторів брехні та засобів спостереження на робочому місці; 5) розголошення і протиправне використання записів про трудову діяльність¹.

Ще десять років потому канадський Спеціальний уповноважений щодо недоторканності приватного життя дослідив деякі аспекти згаданого права, які мають місце на робочому місці. Його звіт встановлював три головних види порушень недоторканності приватного життя, які стосувалися працівників: 1) електронний контроль; 2) тестування працівників; 3) неправильне використання записів про трудову діяльність. Означені фактори, на думку Уповноваженого, могли спричинити такі негативні наслідки: 1) втрата особистої автономії; 2) брак порозуміння; 3) втручання в приватне життя особи; 4) порушення інформаційної приватності². Крім того, у звіті канадського Уповноваженого вказувалося на необхідність розробки і прийняття спеціального законодавства щодо недоторканності приватного життя на робочому місці, оскільки неоднорідність угод між підприємцями і профспілками про умови праці призводить до того, що багато працівників, які не є членами профспілок, а іноді й тих, що перебувають у профспілках, залишаються без належного захисту.

У тому ж 1993 р. Міжнародна організація праці (МОП) вдалася до вивчення права на недоторканість приватного життя працівників у низці країн³. І хоч жодних рекомендацій для національного законодавства сформульовано не було, таке дослідження мало суттєву цінність у порівняльно-правовому аспекті, для з'ясування основних підходів до вирішення проблем недоторканності приватного життя на робочому місці у державах з різними правовими системами.

У прецедентному праві США право на недоторканність приватного життя на робочому місці було фактично визнано у 1994 р., коли Верховний Суд у справі «Міністерство оборони проти федеральних профспілок» (1994 р.) став на бік працівників констатувавши, що федеральні агентства не забезпечили втаємниченість їхніх домашніх адрес⁴.

¹ The Law Reform Commission Privacy Report № 22 (3 vols) AGPS. – Canberra: ACT, 1983. – Vol. 1. – P. 152-169.

² Report on Employee Privacy Privacy Commissioner. – Ottawa, 1993. – P.3-16.

³ Condition of Work Digest, Vol. 12. – 1993. – № 1.

⁴ Mishra J., Crampton S. Employee Monitoring: Privacy in the Workplace? // SAM Advanced Management Journal. – 1998. – Vol. 63.

На сьогодні можна стверджувати, що працівники піддаються ретельному нагляду з боку роботодавців практично в усіх країнах світу. Серед бізнесменів і менеджерів доволі поширеним є уявлення про те, що прийняття працівника на роботу слід розглядати як його згоду працювати на приватній території бізнесу, в результаті якої він «жертвує частиною своїх особистих прав в обмін на зарплату»¹. У публікаціях, присвячених технології моніторингу на робочому місці, стверджується, що сама по собі природа трудового договору не передбачає наявності будь-якого приватного життя, окремого він функціонування підприємства, а тому підприємство має право здійснювати контроль за використанням наданих працівникам ресурсів, а також охороняти відомості, які на думку виконавчого органу підприємства, можуть являти собою комерційну таємницю². Звідси робиться висновок, що оскільки робоче місце належить компанії, то власник має право робити обшук у робочих столах, вивчати знайдені там документи, навіть якщо працівник суперечить проти цього.

Менеджери по роботі з персоналом використовують декілька типів систем контролю за працівниками, які стосуються усіх аспектів їхньої роботи. До тих, що найбільш широко використовуються, належать: 1) «моніторинг ефективності», зокрема комп'ютерний контроль, за допомогою якого вимірюється швидкість та точність натискання клавіш працівником; 2) відеоспостереження, за допомогою якого виявляються крадії та хулігани серед працівників; 3) шпигунство, при якому використовуються детективні, розшукові дії, коли є підозри щодо наявності протиправної діяльності в межах робочого місця; 4) підслуховування та системи управління телефонними лініями (так звані «виявляючі телефони»), за допомогою яких з'ясовується час приходу на роботу, залишення роботи, частота звернень по телефону працівника, аналізуються ті номери, які набираються працівником; 5) активні значки, за допомогою яких з'ясовується місцезнаходження працівника в межах робочого місця; 6) тести – психологічні тести, загальні дослідження на інтелект, тестування схильностей і потенційних можливостей, тести професійних якостей, тести на визначення особи і тести на детекторах брехні є доступними в електронній формі.

¹ Прайвеси на рабочем месте: Интервью с Ф. Лейном // Отдел кадров. – 2005. – № 1.

² Даффи Д. Технологии разведки для бизнеса: контрразведка.

<<http://www.it2b.ru/print3.view1.page25.html>>

Технології, які використовуються для контролю над працівниками, є вельми досконалими і постійно модернізуються. Так, спеціальні пристрої дозволяють аналізувати рядки, що набираються на комп'ютері, щоб з'ясувати, чи ефективно використовується робочий час між телефонними дзвінками. Сучасні стільникові системи можуть «опитувати» комп'ютери, щоб взнати, які програми і як на них використовуються. Зібрані дані дозволяють менеджерам скласти досье на кожного працівника і сформувати загальну картину використання комп'ютерів. У деяких компаніях використовується спеціальна програма-фільтр електронної кореспонденції між працівниками; якщо програма знаходить «небезпечні» слова (наприклад, «страйк»), це автоматично надсилає відповідне повідомлення роботодавцеві.

Останнім часом суттєво збільшилася кількість випадків, коли компанії звільняють працівників за використання Інтернету чи електронної пошти в особистих цілях¹. Нещодавно Американська асоціація менеджменту та консалтингова компанія Policy Institute провели дослідження, присвячене проблемам моніторингу і спостереження за використанням електронних засобів комунікації на робочому місці у 2005 р. Результати дослідження насторожують: 26 % опитаних компаній звільняли у цьому році працівників за використання Інтернету в особистих цілях, 25 % - за несанкціоноване користування електронною поштою і ще 6 % - за розмови по офісних телефонах. При цьому доволі поширеною є практика, коли компанії недостатньо інформують персонал про правила користування Інтернетом в офісі й не пояснюють працівникам, що ніхто не зобов'язаний піклуватися про недоторканність їхнього особистого життя, коли вони перебувають на робочому місці.

Хвиля публікацій про подібні випадки стала причиною занепокоєння самих працівників. Дослідження, проведені у 1991 р. серед працівників США, показують, що 62 % не згодні з використанням відеонагляду (у тому числі 38 % «категорично проти»). Проте, у звіті Американської асоціації менеджерів за 1997 р. було оприлюднено той факт, що дві третини американських начальників слідкують за своїми працівниками, частіш за все шляхом контролю за електронною поштою та телефонними переговорами². У

¹ Сандберг Дж. Странный иммунитет // Ведомости. – 2005. – 6 сентября.

² American Management Association, Report on Electronic Monitoring & Surveillance, 1997. <<http://www.amanet.org/survey/elec97.htm>>.

2000 р. згадана асоціація розглянула більш як 21000 головних компаній і встановила, що 73 % цих компаній постійно використовують інформаційні технології, щоб контролювати працівників¹. Результати дослідження, проведеного в 2003 р., були ще більше вражаючими: з 1627 опитаних керівників 82 % визнали, що вже використовують ті чи інші форми електронного моніторингу або фізичного нагляду, з них у 63% компаній відслідковуються звернення до Інтернет-ресурсів, а приблизно в 47 % - зберігаються і продивляються повідомлення електронної пошти². За період 1998-2003 рр. відсоток компаній, в яких здійснюється моніторинг діяльності працівників за допомогою інформаційних технологій, збільшився вдвічі. За даними аналітиків, тільки в США на початок XXI ст. під наглядом роботодавців перебувало близько 30 млн. працівників.

Як з'ясували автори дослідження «2005 Workplace Privacy Survey», головними причинами моніторингу на робочому місці працівники компаній вважають контроль за продуктивністю і недовіру з боку менеджерів. У фахівців по роботі з персоналом (HR-менеджерів) – інша думка. Вони вважають головними причинами моніторингу діяльності працівників профілактику комп'ютерних вірусів, хакерських атак та інших форм перешкоджання бізнес-процесам, а також захист внутрішньої інформації³.

Слід визнати, що застосування різноманітних засобів спостереження за працівниками значною мірою обумовлене прагненням запобігти істотним втратам, пов'язаним з використанням електронних засобів комунікації в особистих цілях. Так, опитування, проведене компанією WebSense, показало, що продуктивність праці працівників, які використовують Інтернет в особистих цілях, значно зменшується. З'ясувалося, що втрати робочого часу на перегляд сторонніх сайтів призвели до збитків у розмірі 138 млрд. доларів⁴. XXI століття поставило на порядок денний і такі проблеми, як попередження актів корупції та комерційного шпигунства, протидія тероризму, забезпечення безпеки персоналу, забезпечення моральності та дисципліни у трудовому колективі тощо.

¹ Big Brother at the Workplace // Washington ProFile: International information agency <<http://www.washprofile.org>>

² Даффи Д. Технологии разведки для бизнеса: контрразведка. <<http://www.it2b.ru/print3.view1.page25.html>>

³ Каневская П. Корпоративная порка бывает полезной. <<http://pda.park.ru/rubric.parkru?d=20&m=02&y=2005&r=271>>

⁴ Сандберг Дж. Странный иммунитет // Ведомости. – 2005. – 6 сентября.

Водночас слід мати на увазі, що моніторинг робочого місця негативно впливає на стан здоров'я працівника, у тому числі й на його психічний стан. У доповіді під назвою «Стрес на робочому місці: чума 20-го століття» Міжнародна організація праці вказує з цього приводу, що «зростає кількість фактів по всьому світові, включаючи й країни, що розвиваються, де... компанії не дуже занепокоєні тим, щоб допомогти своїм службовцям подолати напруження сучасної індустріалізації». У звіті також говориться, що «з поширенням комп'ютерів по всьому світові службовці у багатьох країнах піддаються новому тиску, включаючи електронний нагляд з боку своїх начальників...» Вивчення службовців, зайнятих на у сфері телекомунікацій, проведене у 1990 році на кошти організації «Працівники сфери комунікацій Америки», виявило, що 84 % службовців, що перебували під наглядом, скаржилися на постійне напруження, тоді як цей показник для тих, хто не був під наглядом, становив 67 %. Більш пізні дослідження, проведені Департаментом США по технологіях, підтвердили, що нагляд викликає «стрес і хвороби, пов'язані зі стресовим станом»¹.

Означені факти свідчать про необхідність, з одного боку, законодавчим чином захистити конституційне право особи на недоторканність приватного життя не тільки у вільний від роботи час, але й під час її перебування на робочому місці, а з іншого боку – забезпечити можливість застосування моніторингу робочих місць як елемента організації роботи з персоналом. При цьому вельми важливо забезпечити баланс інтересів працівника і роботодавця, надійний захист гідності й свободи працівника поєднати з гарантуванням бізнес-інтересів власника.

Як засвідчує аналіз вітчизняного й зарубіжного законодавства, згаданого балансу досягти поки що не вдається. Законодавчий захист, як правило, у таких випадках є невеликим, тому що нагляд часто є однією з умов прийняття на роботу. У багатьох країнах роботодавці можуть прослуховувати телефони, читати електронну пошту та відслідковувати повідомлення на екранах комп'ютерів. Вони можуть записувати розмови, аналізувати натискання клавіш на клавіатурі, користуватися відеокамерами CCTV, застосовувати технології для контролю за переміщеннями людини, робити медичні аналізи на вміст наркотиків і вимагати надання інтимної особистої інформації.

¹ Office of Technology Assessment, *New Technology, New Tensions*, September 1987.

У Великій Британії та Сполучених Штатах є тільки декілька законодавчих обмежень на відеоспостереження. Зокрема, приховані камери можуть використовуватися для контролю над персоналом тільки в тому випадку, коли є «розумні сумніви» стосовно можливих порушень з боку певних працівників. Американський Акт про таємницю електронних комунікацій, прийнятий у 1986 році, забороняє роботодавцям перехоплювати особисті розмови та листи працівників. Однак експерти стверджують, що заборона не поширюється на телефонні розмови та електронну пошту.

У деяких галузях встановлені спеціальні обмеження на порядок здійснення контролю. Захист права на таємницю приватного життя, передбачений федеральним Законом про звітність і безпеку медичного страхування (Health Insurance Portability and Accountability Act, HIPAA), прийнятим у 1996 р., встановлює відповідальність медичних установ за безпеку зберігання і передачі інформації, яка стосується стану здоров'я пацієнтів. Угоди з профспілками регламентують порядок нагляду за їх членами, а четверта поправка до Конституції США обмежує контроль за державними службовцями.

Крім того, регулюються види і способи фізичного моніторингу на робочих місцях. Наприклад, обмежується моніторинг там, де працівники користуються законними (чи виправданими з точки зору конкретних обставин) правами на захист таємниці приватного життя, наприклад, не допускається розміщення прихованих камер у ванних кімнатах, туалетах чи проникнення за допомогою спеціальних засобів у приміщення, зачинені на замок. Існують обмеження і на запис звуку – заборонено записувати його за допомогою фізичних систем спостереження, а телефонні розмови не можуть записуватися без згоди самого працівника. Скажімо, у багатьох штатах США для прослуховування телефонної розмови вимагається згода усіх зацікавлених сторін.

Законодавство деяких американських штатів вимагає, щоб підприємці повідомляли працівникам про нагляд за їхньою електронною поштою. Існує також законодавча заборона наймати «підставних» працівників, які б контролювали своїх колег. Крім того, існують обмеження щодо залучення детективних агентств до нагляду за працівниками. Зокрема, роботодавець не може проводити розслідування і збирати інформацію щодо працівника без його письмової згоди. По завершенні розслідування, якщо роботодавець вирішує звільнити чи понизити в посаді працівника, останньому

має бути вручена повна копія результатів розслідування, включаючи імена і твердження всіх тих осіб, які були опитані. Однак ці обмеження стосуються тільки тих розслідувань, які проводяться «зовнішніми» особами чи агентствами¹. За загальним же правилом, працівник може бути звільнений без пояснень, якщо роботодавець вважає це за необхідне.

В Австралії нема єдиного законодавчого акта, який би всебічно захищав недоторканність приватного життя особи на робочому місці. Натомість діє низка нормативних актів, які стосуються різних аспектів приватного життя і мають різну практику застосування. Найважливішим серед них є Закон про недоторканність приватного життя (Privacy Act) 1988 р., який доповнюється положеннями Закону про свободу інформації (Freedom Information Act) 1982 р. Однак обидва названі документи стосуються працівників приватного сектору лише частково. Зокрема, Закон 1988 р. регулює деякі аспекти недоторканності приватного життя у фінансовій сфері, зокрема пов'язані зі сплатою податків.

Дещо кращою є ситуація в Австрії, ФРН, Норвегії та Швеції, де є досить розвинене трудове та інформаційне законодавство, яке зобов'язує роботодавця погоджувати питання щодо спостереження на робочому місці безпосередньо з працівником, а потужна судова система і міцні позиції профспілок слугують інституційними гарантіями недоторканності приватного життя працівників. Проте і в цих країнах непоодинокими є випадки протиправного вторгнення у приватне життя працівників, свідченням чого є практика Європейського Суду з прав людини².

В Україні, як і в багатьох інших країнах СНД, питання спостереження за працівниками залишається фактично невнормованим. На цьому тлі позитивно вирізняється Російська Федерація, де питання забезпечення недоторканності приватного життя, принаймні інформаційної його складової, отримали досить чітку й повну регламентацію. У Трудовому кодексі РФ, який набув чинності 1 лютого 2002 р., з'явилася глава 14 «Захист персональних даних працівника», в якій йдеться про порядок отримання, зберігання, комбінування, передачі та іншого використання інформації про працівника. При цьому роботодавець має додержуватися наступних правил: 1) обробку пер-

¹ Big Brother at the Workplace // Washington ProFile: International information agency <<http://www.washprofile.org>>

² Див.: Halford v United Kingdom (Application № 20605/92), 24 EHRR 523, 25 June 1997.

сональних даних працівника треба здійснювати згідно з нормами чинного законодавства; 2) обробку інформації можна здійснювати тільки з метою: а) додержання законів, б) сприяння працівникам у працевлаштуванні, навчанні та просуванні по службі, в) забезпечення особистої безпеки працівників; г) контролю за кількістю та якістю виконуваної роботи та забезпечення збереженості майна; 3) всю інформацію про працівника треба отримувати у нього самого; якщо потрібні дані можна зібрати через третіх осіб, то працівник має письмово висловити на це свою згоду; 4) роботодавець не має права збирати інформацію про приватне життя працівника; у випадках, безпосередньо пов'язаних з питаннями трудових відносин, він зобов'язаний оперувати даними про приватне життя працівника тільки за письмовою згодою останнього¹.

Чинний Кодекс законів про працю України, на жаль, не містить спеціальних норм щодо захисту недоторканності приватного життя працівників, хоча інтенсивний розвиток електронних комунікацій та систем спостереження потребують адекватного реагування з боку законодавця.

Розпочинаючи законопроектну діяльність у даному напрямку, слід врахувати позитивні приклади зарубіжного законодавства, а також розробки провідних зарубіжних фахівців. При цьому насамперед слід визначитися з принциповими підходами до регламентації у даній сфері. Зокрема, слід погодитися з думкою Ф. Лейна, автора широковідомої книги «Голий працівник» («The Naced Employee»), який вважає, що роботодавець має право спостерігати за тим, як працівники виконують свої посадові обов'язки, використовуючи сучасні технології, і водночас пропонує встановити межі, за які не можна буде переходити наймачеві, не порушивши прайвесі працівника. За Ф. Лейном, до фундаментальних компонентів повноцінної політики моніторингу на робочому місці належать: сповіщення співробітників про те, що буде контролюватися характер використання наявних у них ресурсів; роз'яснення необґрунтованості захисту таємниці приватного життя у корпоративній мережі; детальний перелік усіх видів неприпустимого застосування систем компанії; опис прийнятного використання цих систем; навчання співробітників роботі з конфіденційною інформацією; визначення заходів дисциплінарного впливу; збір підписів співробітників під

¹ Крикунов С. Личные неимущественные права работника и интересы работодателя // Работа и зарплата. – 2004. – 6 декабря.

документом про те, що вони розуміють всю міру відповідальності й зобов'язуються виконувати прийняті правила.¹

На наш погляд, в основі законодавчого забезпечення недоторканності приватного життя особи під час виконання нею трудових обов'язків мають бути наступні вихідні положення:

1. Роботодавець має право здійснювати моніторинг за діяльністю працівника на робочому місці, однак цей моніторинг має стосуватися виключно виконання трудової функції і не переходити на сферу особистого життя працівника. Зібрана інформація має бути розумно пов'язана з виконанням посадових обов'язків. Інакше дуже легко піддатися спокусі накопичувати інформацію про працівника, яка не має відношення до роботи, втручаючись у його прайвесі.

2. Моніторинг на робочому місці має бути гласним, оскільки, по-перше, це не принижує гідність працівника і, відповідно, не суперечить нормам моралі, а по-друге, працівник хоч якоюсь мірою може захистити своє особисте життя і «вберегти» керівництво компанії від непотрібних фактів його життя. Про здійснення моніторингу працівник має бути повідомлений письмово при прийнятті на роботу, а порядок здійснення такого моніторингу має визначатися у правилах внутрішнього трудового розпорядку. Працівник має бути проінформований про всі види спостереження, їх мету та періодичність, а також про те, яким чином будуть використовуватися результати таких спостережень.

3. Моніторинг не може здійснюватися у місцях відпочинку та харчування працівників, у приміщеннях особистої гігієни та інших місцях, не пов'язаних з виконанням працівниками своїх трудових функцій. Спостереження за працівником не повинно заважати йому виконувати свої трудові обов'язки і має бути безпечним для його здоров'я.

4. Моніторинг не може порушувати принципу рівноправності. Відповідно, політика моніторингу має стосуватися всіх працівників, у тому числі й керівного складу.

5. Моніторинг не може здійснюватися поза межами підприємства, установи, організації, що є місцем роботи працівника.

6. Одержана в результаті моніторингу інформація має застосовуватися виключно з метою оптимізації трудових відносин, підвищення ефективності праці й не може використовуватися для дискримінації чи переслідування працівників.

¹ Прайвесі на рабочем месте: Интервью с Ф. Лейном // Отдел кадров. – 2005. – № 1.

7. Працівник повинен мати право у будь-який час ознайомитися з усією інформацією, накопиченою щодо нього роботодавцем, і за необхідності вимагати виправлення наявних неточностей чи вилучення певних відомостей з наявних баз даних.

8. В разі незгоди з проведенням моніторингу на робочому місці чи зі змістом відомостей, накопичених щодо нього за місцем роботи, працівник повинен мати право на звернення до суду про захист своїх прав, у тому числі права на недоторканність приватного життя.

9. Мають бути визначені міри адміністративної та кримінальної відповідальності роботодавців та уповноважених ними осіб за порушення недоторканності приватного життя працівників.

Зазначені принципові положення, на наш погляд, здатні суттєво посилити захист права працівників на недоторканність їх приватного життя під час перебування на робочому місці, а тому мають отримати відображення у чинному інформаційному та трудовому законодавстві України. Визначення ж конкретних правил здійснення моніторингу, перевірок робочих місць працівників та юридичної відповідальності за протиправне втручання у приватне життя працівників є предметом подальших наукових пошуків у даній сфері. Проте цілком зрозуміло, що найкращий спосіб забезпечити своє прайвесі на робочому місці – це не займатися на роботі особистими справами.

УДК 342.41

*Тодика Ю.М.,*доктор юридичних наук, професор,
академік АПрН України**Соціальна цінність Конституції України
на трансформаційному етапі розвитку
держави і суспільства**

В Україні на сучасному етапі проходять суттєві зміни в різних сферах суспільного життя. Особливого значення сьогодні набуває проблема новелізації чинної конституції України, зміст якої спрямований на зміну форми правління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську. Цільове призначення конституційної реформи зосереджене на необхідності трансформації форми державного правління на тему державного режиму в Україні з допомогою конституційних норм, відповідно до завдання побудови правової, демократичної, соціальної держави.

В таких умовах, безумовно актуалізується конституційно-правова проблематика. Майже десять років функціонування Конституції України дали змогу оцінити суспільству велику значущість Конституції як нормативно-правового акту, як центру національної правової системи, виявити сильні і слабкі сторони Основного Закону. Питання юридичної якості Конституції, її завдань і функцій в останні роки досліджувалися.¹ Разом з цим є необхідність аналізу соціальної цінності Конституції України з урахуванням нових соціально-економічних і політичних чинників. Цьому питанню, причому в аспекті проблем конституційної реформи й присвячена ця наукова стаття.

У загальнотеоретичній літературі право все частіше розглядається в ціннісному, тобто аксіологічному, аспекті. Так, С. Алексєєв

¹ Конституція України – основа модернізації держави і суспільства. – Х.: 2001; Костицький В. Конституція України 1996 року – модель української державності // Право України. – 2001; Погоріло В.Ф. Основи конституційного ладу України. – К.: 1997; Тацій В., Тодика Ю. Конституція України і правосвідомість юристів // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 4; Тацій В., Тодика Ю. Проблеми становлення сучасного конституціоналізму в Україні // Право України. – 2001. – № 8; Тодика Ю.Н. Конституція України: проблеми теорії і практики. – Х.: 2000; Тодика Ю.М. Функції Конституції України та їх загальна характеристика // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1(8); Шаповал В. Основний Закон України у світовому конституційному вимірі // Право України. – 2002. – № 6.

акцентує на тому, що у зв'язку з розвитком такого напрямку філософської думки, який називається аксіологією (вченням про цінності), стало можливим охарактеризувати місце і роль права в житті суспільства більш чітко і ґрунтовно. На його думку, «право в суспільстві в умовах цивілізації з аксіологічної точки зору – це не тільки необхідність, а й соціальна цінність, соціальне благо»¹. Отже, С.С. Алексєєв як соціальну цінність визнає всю систему права – цілісну систему нормативної регуляції.

Разом з цим, на наш погляд, є всі підстави говорити про цінність не тільки всієї системи права, а й окремих галузей та інститутів права, які виконують певні функції і завдання в регулюванні суспільних відносин, про різну соціальну цінність окремих нормативно-правових актів, про особливу цінність деяких з них, наприклад, Конституції.

Виходячи з того, що конституційні норми є базою всіх галузей національної правової системи і визначають демократичну спрямованість всього законодавства, що їх дія поширюється на всіх суб'єктів правовідносин, є підстави вважати, що Конституція як Основний Закон держави і суспільства має особливу соціальну цінність. Відповідно повинні бути спеціальні механізми охорони і захисту Основного Закону. На це, насамперед, спрямована діяльність Конституційного Суду України, інших державних інституцій. Вважаємо, що не тільки всю систему права, а й конституційне право, Конституцію як основоположний нормативно-правовий акт, що має особливі юридичні якості, можна розглядати і оцінювати в аксіологічному аспекті. Закони мають значну соціальну цінність. Але одні з них (закони про пенсії військовослужбовців, про статус депутатів місцевих рад, про інвестиції тощо) мають соціальну цінність для окремих прошарків населення і соціальних груп, у той час як Конституція, і такі закони як про громадянство України, про вибори, про всеукраїнський та місцеві референдуми, Цивільний кодекс мають суттєву цінність для всіх громадян України. Для іноземців і біженців особливу значущість, окрім Конституції України, мають закони, що регламентують їх правовий статус, оскільки в них детально регламентується правове становище цих категорій осіб і визначаються їх можливості в різних сферах суспільного життя.

Основний Закон України в аксіологічному аспекті в науковій літературі належним чином не розглядалася, хоча в цьому є

¹ Алексєєв С.С. Теория права. – М.: 1994. – С. 125.

об'єктивна необхідність з багатьох точок зору, в тому числі правовиховної. Для того, щоб переконати людей виконувати приписи Конституції, необхідно, щоб вони сприймали її як документ значної соціальної цінності, а не як акт, який ні на що не впливає. Становлення в Україні конституціоналізму на демократичних засадах пов'язане не тільки з фактом існування Основного Закону, а й з рівнем конституційної культури населення, фахівців державного апарату, зі ставленням населення і політичної еліти до Конституції як до значної соціальної цінності. Неповага до Конституції – це неповага до себе, до історії країни, до свого народу.

Розглянемо, в чому ж проявляється соціальна цінність Конституції України? На наш погляд, вона виявляється в такому: 1) як нормативно-правовий акт, що має найвищу юридичну силу і визначає демократичну спрямованість розвитку держави і суспільства, правової й політичної систем; 2) як документ, в якому втілені цінності та ідеали світового конституціоналізму (пріоритет прав людини, народовладдя, верховенство права, республіканська форма правління, поділ влади, політична, економічна та ідеологічна багатоманітність, рівність перед законом тощо); 3) як акт, що встановлює межі втручання держави в особисте і асоційоване життя громадян (обмежувальна функція Конституції); 4) як інформаційна цінність, оскільки, знайомлячись із текстом Конституції України, громадяни, іноземці, особи без громадянства, вітчизняні та зарубіжні юридичні особи, державні та недержавні інституції одержують інформацію про конституційний лад країни, правовий статус людини і громадянина, політичний режим, територіальний устрій держави, гарантії прав особи тощо. Конституція – це своєрідний паспорт держави; 5) як інструмент забезпечення балансу інтересів різних соціальних груп і прошарків населення (щоправда, цей баланс весь час коливається під впливом різних чинників). Стабільна легітимна конституція, як свідчить світовий досвід, відтворює й інституційно оформлює досягнутий у суспільстві консенсус різних політичних сил відносно політико-правового і соціально-економічного устрою суспільства і держави; 6) як документ, що консолідує суспільство на певному етапі його розвитку; 7) як акт, що містить у собі програмні положення, які визначають демократичний вектор розвитку українського суспільства; 8) як основа подальшої модернізації держави і суспільства, фактор демократизації соціуму; 9) як база забезпечення стабільності державного і суспільного ладу; 10) як основа стабільного демократичного конституційного статусу людини і громадянина.

В Конституції України втілено концептуальні положення Загальної декларації прав людини і громадянина, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Міжнародного пакту про соціально-економічні і культурні права, Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод.

Цінність чинної Конституції України посилюється й тим, що її норми є нормами прямої дії (ст. 8) і з такими загальнононормативними якостями, як загальнообов'язковість, нормативність, формальна визначеність, висока захищеність її норм, а також іншими важливими якостями, що мають суттєве значення для суспільства, держави і громадянина. Конституція дає можливість забезпечити усталений порядок у суспільних відносинах, вона є центром правової системи України, вагомим підґрунтям створення нормативної бази діяльності державних структур і громадських інституцій і функціонування їх у межах конституційно-правового поля. Найвища юридична сила конституційних приписів дає можливість створити умови, за яких існує єдиний правовий порядок на всій території країни. На це спрямовані зусилля Конституційного Суду, інших владних структур держави. Положення ст. 8 Основного Закону про те, що норми Конституції України є нормами прямої дії, суттєво посилює «інструментальну цінність» Конституції.

Конституція має особливу цінність для держави, оскільки вона встановлює систему і структуру державних органів, основи їх компетенції, необхідність діяти на основі принципів поділу влади, законності, функціонувати в межах Конституції і законів, спрямовувати свої зусилля на забезпечення прав і свобод людини.

Разом з цим Конституція України має істотне значення для людини, оскільки в її основу покладена ідея пріоритету прав особи. Конституційні норми через правосуддя, інші механізми забезпечення прав людини виступають важливим інструментом в руках громадян у захисті своїх прав і свобод. Конституція України встановлює основи правового регулювання не тільки держави, а й інших елементів політичної системи, що має істотне значення для становлення структур громадянського суспільства і функціонування їх на демократичних засадах.

Конституційні норми, будучи, як правило, нормами узагальнюючого характеру, деталізуються в поточному галузевому законодавстві, що дає можливість створити ефективний механізм реалізації функцій держави, захисту прав людини і громадянина. Формальна визначеність норм Конституції має суттєве значення для розкриття регу-

лятивного потенціалу Основного Закону. Ці норми є загальнообов'язковими до виконання на всій території держави. Цінність Конституції полягає в тому, що належне застосування її норм дає можливість досягти запрограмованих результатів.

Але це значною мірою залежить і від того, як конституційні приписи деталізуються в галузевому законодавстві і чи є в державі необхідні закони. Після набуття чинності Конституцією України 1996 р. парламент повинен був прийняти близько п'ятдесяти законів, які безпосередньо впливали з Основного Закону. Йдеться про базові закони в різних сферах соціальної практики. Але, на жаль, після майже десятирічного функціонування Конституції багато з них так і не були прийняті, а деякі з них не були приведені у відповідність із нормами Конституції, наприклад, Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». Неякісне регулювання відносин у сфері реалізації форм безпосередньої демократії, особливо щодо референдумів, створило свого часу у суспільстві досить складну соціально-політичну і психологічну ситуацію, конфронтацію різних політичних сил щодо юридичних наслідків всеукраїнського референдуму, проведеного 16 квітня 2000 р., визначення його змісту і юридичної природи (тривалий час у політичній еліті та наукових колах тривали суперечки про те, який це був референдум – консультативний чи звичайний).

Конституція України 1996 р. вперше в практиці українського конституціоналізму встановлює, що конституційні норми є нормами прямої дії. Але цього, ще не достатньо, оскільки Конституція не може детально врегульовувати суспільні відносини, в тому числі й щодо референдумів. Необхідне розвинуте поточне законодавство.

Цінність Конституції України не слід відривати від цінності права в цілому як регулятора суспільних відносин. У цивілізованому суспільстві немає іншої системи соціальних норм як правових, яка б могла забезпечити (причому на засадах, що поєднують нормативне та індивідуальне опосередкування поведінки людей) доцільне регулювання економічних, державних, політичних, організаційних та інших відносин, втілюючи при цьому духовні, моральні цінності. «Право володіє такими якостями, завдяки яким можливо ввести в соціальне життя загальну, стабільну, суворо визначену за змістом, гарантовану державою систему типових масштабів поведінки, функціонуючу постійно і безперервно в часі»¹. Воно є унікальною соціальною цінністю.

¹ Алексеев С.С. Вказ. праця. – С. 127–128.

Це можливо сказати насамперед і щодо Конституції як нормативно-правового акту, що відповідає ідеалам гуманізму, добра, справедливості. Конституційні норми, з одного боку, протистоять свавілля і беззаконню, а з іншого – забезпечують простір для впорядкування соціальної свободи і активності особи. Вони є базою поточного законодавства, визначають його демократичну спрямованість, зорієнтованість на забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

З позицій інструментального підходу можна не тільки говорити про те, що Конституція є соціальною цінністю взагалі як нормативно-правовий акт, а й визнати, що в ній ємко втілено основоположні правові цінності: права і свободи людини і громадянина, верховенство права, безпека особи, рівність людей в гідності і правах тощо. Все це свідчить про те, що є всі підстави говорити про Конституцію як особливу соціальну цінність. Але при цьому важливо, щоб це усвідомлювалося населенням, владними структурами, недержавними організаціями. На жаль, до цього ще далеко. Це пов'язано з ситуацією в соціально-економічній і політико-правовій сферах. Конституція неодноразово порушується державними органами, посадовими особами. Немає чіткої системи правового виховання. Тому необхідно, щоб зусилля державних і недержавних інституцій були спрямовані на підвищення престижу Конституції України. При здійсненні заходів з підвищення правової культури особливо слід підкреслювати її демократичні засади, роль у забезпеченні перетворень у державі та суспільстві, її значущість для гарантування прав і свобод людини і громадянина.

Але тільки правовиховної роботи для становлення сучасної конституційної культури недостатньо. Необхідна цілеспрямована діяльність з конкретного втілення в життя конституційних норм. Це стосується як нормотворчої, так і правоохоронної та правозастосувальної діяльності державних органів. Викорінення правового нігілізму, явища, яке істотно поширилося в останні роки, повинно починатися з забезпечення системи заходів, спрямованих на підвищення престижу і авторитету Конституції України як соціальної цінності. Конституція – унікальний нормативно-правовий акт, і це має бути усвідомлено громадянами. Конституція має великий регулятивний потенціал, значну соціальну енергію. Її можливості як інструмента соціальних перетворень повинні використовуватись ефективніше, ніж це має місце сьогодні. А це залежить від цілої низки об'єктивних та суб'єктивних чинників, які необхідно враховувати, розробляючи теорію реалізації Конституції.

Цінність Конституції не має сенсу відривати від цінності конституційного права, оскільки вона є основою цієї галузі права і законодавства. Соціальна цінність конституційного права полягає в тому, що ця галузь права регулює найбільш важливі корінні економічні, соціальні та політичні відносини. Оскільки Конституція є «ядром» конституційного права, то стає зрозуміло, що якість конституційного тексту може суттєво впливати на розвиток конституційного законодавства, всієї правової системи України. Прогалини, суперечності в конституційному тексті можуть негативно відбиватися на становленні не тільки конституційного, а й іншого галузевого законодавства. І навпаки, вдосконалення Конституції, конституційного законодавства має позитивне значення для розвитку правової системи в цілому і окремих її блоків.

Це пов'язано і з тим, що в Конституції міститься багато положень узагальненого характеру, насамперед норми-цілі, норми-принципи, норми-визначення, норми-завдання, які, безумовно, є основоположними не тільки для конституційного права. Наявність у ній загальних положень, принципів, дефініцій не позбавляє Конституцію нормативності, а навпаки, свідчить про більш широке використання в її тексті якостей нормативності. Велика соціальна цінність конституційних принципів зумовлена тим, що вони акумулюють, узагальнюють найбільш важливі, соціально значущі явища і процеси матеріального і духовного життя суспільства, оцінюють їх і вводять у межі прийнятих у державі нормативів. Принципи тісно пов'язані з регулюванням суспільних відносин, істотно на них впливають, визначають їх демократичну спрямованість. Нормативність положень, які містяться в Конституції, впливає насамперед з нормативності самої Конституції як інтегруючого центру правової системи України. Причому вона виступає активним центром формування національної правової системи. Безперечно, що таке призначення вона може виконати за умови визнання її нормативно-правової природи. Визнання нормативності Конституції і принципів, у ній закріплених, – необхідна умова становлення і підтримки режиму законності. Нормативність – один з головних проявів соціальної цінності Конституції. Відповідно, реалізація конституційних норм є своєрідним переведенням її нормативності у впорядкованість соціальних зв'язків. Заперечення нормативності будь-яких положень Конституції об'єктивно веде до недооцінки цього акта, зменшення його регулятивних можливостей, знижує ефективність його

впливу на соціальні процеси і його соціальну цінність як у загально-теоретичному, так і в інструментальному аспектах.

Конституція України найбільш узагальнено і разом з тим ємко закріплює межі свободи і активності особи, в тому числі в державно-правовій сфері. Тут вона в такому аспекті виступає як частина (але основна) законодавства. В конституційному тексті втілено основоположні моральні імперативи. І це теж важливо з точки зору її характеристики як соціальної цінності. Конституція створює правові умови становлення в Україні громадянського суспільства, багатопартійності, змагальності політичного процесу, ідеологічного плюралізму. Все це важливо з погляду становлення України як демократичної, правової держави.

Цінність Конституції має не тільки внутрішній, а й зовнішній аспект прояву, оскільки вона закріплює ціннісні орієнтації Української держави в міжнародних зв'язках, визначає співвідношення внутрішнього і міжнародного законодавства, питання імплементації норм міжнародного права у внутрішнє законодавство України. Це важливо і з точки зору входження України в європейський і світовий правовий простір.

З прийняттям в Україні в 1996 році Конституції, на наш погляд, розпочався новий етап розвитку конституційного права України. Поступово на зміну «конституції – вітрині», яка була характерною для радянського періоду, приходять «конституція – важіль». Конституція з міфічного нормативно-правового акта, на який посилались, але фактично не сприймали як документ найвищої юридичної сили, поступово перетворюється на регулятор найважливіших правових зв'язків в Україні. Але це, на жаль, проводиться не завжди послідовно і цілеспрямовано. У відповідності з конституційними приписами повинні звіряти свою діяльність всі суб'єкти правовідносин – від органів державної влади і органів місцевого самоврядування до громадян.

Конституція України має особливе значення з точки зору становлення конституційного права як галузі і формування сучасної системи органів державної влади. Вона ввела абсолютно нові інституції, яких не було в історії української державності: інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Рахункову палату парламенту, інститути Президента, Конституційного Суду тощо. На базі Конституції 1996 р. відбувається процес збагачення конституційно-правових інститутів, пошук сучасних механізмів

мів розв'язання складних державно-правових проблем. За останні роки досить динамічно йде розвиток інститутів безпосередньої демократії, особливо виборів. Зокрема, значно посилюються гарантії конституційного права громадян України обирати і бути обраними в органи державної влади і органи місцевого самоврядування. Але при волевиявленні громадян у виборчому процесі виникає чимало складних проблем, конфліктів, пов'язаних із застосуванням «брудних» виборчих технологій, адміністративного ресурсу. Це особливо підтвердили виборча кампанія по виборах Президента України в 2004 році.

Цінність Конституції України полягає насамперед у тому, що вона є результатом консенсусу різних політичних сил, волі громадянського суспільства, і її завдання – бути на сторожі інтересів особи і суспільства, забезпечувати свободу індивіда в різних сферах життя. Ідея свободи є основоположною в країнах з розвинутою політико-правовою системою і ustalеними демократичними традиціями, вона втілена в їхніх конституціях. Цінність Конституції України визначається саме тим, що вона дає простір для реалізації свободи індивіда, його активності в економічній, політико-правовій та інших сферах суспільного життя. Розкриття потенціалу чинної Конституції України – це й шлях до розуміння її соціальної цінності як для держави, так і суспільства, людини і громадянина.

Цінність Конституції України чітко проявляється насамперед тоді, коли її приписи втілюються в життя, в практику державотворення. На жаль, сьогодні діє безліч негативних чинників, які не дають можливість належним чином запрацювати конституційним нормам. У громадській думці є чітке усвідомлення того, що потенціал чинної Конституції не спрацьовує в повному обсязі. Звідси виникає питання: чому Конституція України, яка відповідає європейським і світовим зразкам, належним чином не впливає на соціальні процеси? Це питання не тільки суто теоретичне, а й практичне, оскільки йдеться не про звичайний, а Основний Закон, який визначає спрямованість всієї правової системи України. Слід враховувати й те, що згідно зі ст. 8 Основного Закону Конституція України має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії. В політичному і юридичному аспектах важливим є пошук шляхів ефективності реалізації конституційних норм.

Вважаємо, що на втілення в життя норм Конституції України істотно впливають економічні, політичні, організаційні фактори,

рівень правової культури різних суб'єктів правовідносин, особливо посадових осіб державного апарату, історичний етап розвитку держави і суспільства. Ця багатофакторна модель є досить складною, і не завжди можна визначити, який із чинників більшою, а який меншою мірою впливає на реалізацію конституційних норм. Але безсумнівно те, що тільки системний підхід дає можливість ґрунтовно підійти до цієї проблеми, оскільки кожний фактор по-різному впливає на цю проблему і її вирішення можливе тільки при комплексному підході.

В цьому питанні є ще один аспект, на який в політико-правовій літературі не завжди звертається увага. Йдеться про процес становлення в Україні конституціоналізму на демократичних засадах і втілення в життя норм Конституції. В Основному Законі України закладені такі цінності світового конституціоналізму, як поділ влади, верховенство права, народовладдя, економічний, політичний та ідеологічний плюралізм, рівність конституційних прав і свобод тощо. І якщо конституційні приписи належним чином в політико-правовій практиці не реалізуються через цілу низку чинників, то це негативно впливає на всі сфери суспільного життя. Тобто проблеми реалізації Конституції, становлення конституціоналізму і факторів, що впливають на втілення в практику конституційних норм, тісно взаємопов'язані. Слід врахувати й те, що демократичний вектор розвитку українського суспільства на сьогодні визначається не тільки наявністю Конституції, яка відповідає високим світовим стандартам, а й реалізацією конституційних норм, досягненням балансу інтересів різних соціальних сил, їх консенсусу щодо основоположних питань життєдіяльності, держави і суспільства.

Реалізація конституційних норм значною мірою залежить не тільки від зусиль у цьому напрямку держави, інших структур політичної системи, а й від якості того середовища, в якому відбувається цей процес. Багато факторів, що впливають на втілення норм Конституції, перебувають за межами юридичного механізму, але активно впливають на стабільність конституційного ладу, функціонування державних інституцій, структур громадянського суспільства.

На реалізацію конституційних приписів істотно впливають політичні фактори. До позитивних можна віднести: а) утвердження політичної та ідеологічної багатоманітності, багатопартійності; б) демонтаж тоталітарної системи і утвердження демократичних процедур безпосереднього народовладдя (вибори, референдум); в) становлення України як суверенної держави; г) досягнення міжнаціональної зла-

годи на основі демократичних цінностей; демократизацію політичної системи українського суспільства; д) орієнтацію законодавства на забезпечення прав і свобод людини і громадянина; е) намагання втілити в правову систему України міжнародно-правові стандарти. До негативних чинників можна віднести: а) різку поляризацію політичних сил в українському суспільстві, що чітко підтверджують вибори народних депутатів України, глави держави; б) жорстке протистояння політичних угруповань у Верховній Раді; в) конфронтацію між вищими органами державної влади, особливо законодавчої і виконавчої; г) відсутність у політичній еліті країни єдиної концепції розвитку держави і суспільства; г) посилення міжконфесійного протистояння; д) відсутність загальнонаціональної ідеї, яка б консолідувала українське суспільство; е) відсутність виваженої регіональної політики, наявність суперечностей між центром і периферією, особливо щодо розподілу бюджетних коштів; е) невисокий авторитет влади, відчуження людини від влади. Для зниження впливу негативних політичних факторів вживаються деякі заходи. Але це поки що не дає необхідних результатів.

Сучасна конституційна реформа спрямована на оптимізацію форми правління в Україні, перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки. В результаті буде змінена компетенція Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів. Майбутній парламент буде сформований на суто пропорційній основі в березні 2006 року. Сьогодні є деяка ейфорія від можливих наслідків введення реформи в дію. Разом з цим не виключена ще більш жорстка конфронтація в парламенті між різними політичними угрупованнями, особливо якщо до його складу ввійдуть 6-7 політичних партій (блоків партій), як це прогнозують політологи за результатами соціальних досліджень. Можливі часті парламентські, а відповідно і Урядові кризи, оскільки конфігурація парламентської більшості може періодично змінюватися. Місцеве самоврядування в Україні ослабне. Все це чинники, які необхідно врахувати в державній стратегії розвитку України. Вважаємо, що потенціал Конституції ще не повною мірою реалізований. Тому, новелізуючи конституційний текст, слід не забувати про проблему якості поточного законодавства. Без цього не запрацює й Конституція як Основний Закон держави і суспільства. Які будуть наслідки конституційної реформи для суспільства, для кожного громадянина, спрогнозувати важко. Тільки практика є критерієм істини, і тільки вона дасть свій вердикт з цього питання.

Конституційне право у правознавчих та філософсько-правових студіях ФРН

Конрад Хессе,

доктор юриспруденції, професор
університета Фрейбург в Брейсгау (ФРН)

Интерпретация конституции как конкретизация

Интерпретация конституции является конкретизацией [1]. Именно то, что в качестве содержания конституции еще не является однозначным, и должно быть определено с помощью привлечения упорядочивающей «действительности». В этом отношении юридическая интерпретация имеет творческий характер - содержание интерпретированной нормы получает свое завершение только в изложении. Разумеется, что последнее также имеет творческий характер - излагаемое деяние остается привязанным к норме.

1. Условия интерпретации конституции

Конкретизация предполагает «понимание» содержания нормы, которую необходимо конкретизировать. А это нельзя отделить от «предварительного понимания» интерпретатора и от соответствующей конкретной проблемы, которую необходимо разрешить.

1) Интерпретатор не может осмыслить содержание нормы, исходя из так называемой архимедовой точки, находящейся вне исторического бытия. Это он может сделать только лишь исходя из конкретной исторической ситуации, в которой он сам находится, и развитие которой наложило отпечаток на содержание его мышления, и которая определяет его знание и предварительные суждения. Интерпретатор понимает содержание нормы, исходя из *предварительного понимания*, что дает ему возможность смотреть на норму с определенными ожиданиями, набросать наперед для себя смысл целого и дойти до составления предварительного проекта, который при более глубоком осмыслении затем будет нуждаться в доказательстве на деле, корректировке и ревизии - и так до тех пор, пока он не будет однозначно определен в качестве результата постоянного приближения соответственно пересмотренных проектов к «делу» единства смысла.

Ввиду этого предварительного вынесения суждения касательно всего понимания, главная задача заключается в том, чтобы не просто осуществить антиципации предварительного понимания, но также осознать и обосновать их, чтобы таким образом выполнить основное требование любого изложения: отстраниться от произвола внезапных фантазий и ограниченности незаметных мыслительных привычек и направить свой взор «на сами дела». Задача обоснования возникающего при этом предварительного понимания – это, прежде всего, задача конституционной теории, которая в свою очередь не является произвольной, поскольку она привлекается для рассмотрения конкретного конституционного порядка, а также подтверждается и корректируется в постоянном процессе «давания и получения» благодаря конкретной практике случаев.

2) Только в мыслях, а не в реальном осуществлении от этого условия интерпретации конституции следует отличать второе условие: «понимание» и, тем самым, конкретизация возможны лишь в отношении *конкретной проблемы*. Интерпретатор должен соотносить норму, которую он хочет понять, с данной проблемой, если он хочет определить ее содержание *hic et nunc* [2]. Это определение и «применение» нормы к конкретному случаю является целостным процессом, а не просто дополнительным применением к обстоятельствам дела уже чего-то данного, всеобщего, которое сначала понимается как в себе. Нет никакой интерпретации конституции, которая бы не зависела от конкретной проблемы.

Осмысление проблемы при этом также предполагает «понимание». Поэтому осмысление тоже зависит от предварительного понимания интерпретатора, которое в свою очередь нуждается в теоретико-конституционном обосновании. Таким образом, конституционная теория становится условием как понимания нормы, так и понимания проблемы.

2. Способ конкретизации конституционных норм

Привязка интерпретации к норме, которую необходимо конкретизировать, а также к предварительному пониманию интерпретатора и к конкретной проблеме, которую необходимо разрешить, означает в *негативном смысле* то, что не может быть никакого самостоятельного, свободного от этих факторов метода интерпретации; а в *положительном смысле* - то, что способ конкретизации должен определяться предметом интерпретации, конституцией и соответствующей проблемой.

Если конституция, как было показано, не содержит в себе завершенной и целостной – логико-аксиоматической или ценностно-иерархической, системы, а интерпретация ее норм может заключаться не просто в разъяснении чего-то заданного наперед, то она нуждается в таком способе конкретизации, который соответствует следующему положению вещей: в рамках нормативно управляемого и ограниченного, то есть нормативно связанного “топического” образа действий необходимо найти и доказать ведущие точки зрения, которые отыскиваются путем *inventio* [3] и используются в процессе взвешивания «за и против» и по возможности наиболее очевидно и убедительно обосновывают принятое решение. Если эти точки зрения будут содержать подходящие по существу и исчерпывающие предпосылки, то в конечном итоге они приведут к разрешению проблемы или хотя бы будут содействовать ее разрешению. При этом от усмотрения интерпретатора вовсе не зависит то, какие «общие исходные пункты» из множества точек зрения он хочет привлечь. С одной стороны, для конкретизации он может применить только такие точки зрения, которые имеют отношение к проблеме. Такая зависимость от проблемы исключает «общие исходные пункты», которые не подходят по сути дела. С другой стороны, интерпретатор связан с осмыслением того, какие элементы конкретизации в своей «нормативной программе» и в своей «нормативной сфере» предоставляет конституционная норма, которую следует конкретизировать, и какие директивы содержит конституция относительно применения, упорядочивания и оценки этих элементов при разрешении проблемы.

1) Поскольку «нормативная программа» по своей сути уже содержится в тексте нормы, которую следует конкретизировать, то её необходимо осмыслить в её основополагающем для решения проблемы значении на пути интерпретации текста. В этой связи свою ценность обретают обычные «методы» изложения: словесная, историческая, генетическая и систематическая интерпретации позволяют выработать элементы конкретизации. При этом именно исторические, генетические и систематические точки зрения позволяют помочь уточнить возможные смысловые варианты в игровом пространстве, отмеченном в дословном тексте. «Телеологическая» точка зрения хотя и может указывать направление для вопросов по сути, но сама по себе она не в состоянии дать исчерпывающий ответ, поскольку «смысл и цель» предписания однозначно можно определить лишь в том случае, если их можно закрепить с помощью

других элементов. Как правило, такая работа облегчается благодаря предварительным решениям аналогичных случаев и в этой связи - благодаря догматике конституционного права. Оба они предоставляют более или менее надежное, хотя, конечно, и необязательное в нормативном отношении основание того, что именно признается в качестве «правильного» понимания текста.

2) Одна лишь интерпретация текста, как правило, еще не позволяет представить достаточную и точную конкретизацию. И в этом отношении незаменимым является проблемная выработка точек зрения «нормативной сферы». Поскольку в отношении норм конституции речь идет об упорядочивающей действительности конкретных жизненных положений вещей, то при постановке вопросов, определенных нормативной программой, необходимо осмысление таких положений в их сущностном и правовом облике и своеобразии. Такой способ действия предоставляет не только дополнительные элементы более точной конкретизации, а также рационального и контролируемого обоснования, но он по сути также гарантирует (в рамках границ интерпретации конституции) *надлежащее* решение проблемы. Таким образом, этот способ действия представляет собою как раз противоположность тому, в чем часто обвиняют юристов - одностороннему и слепому «нормативизму». В частности, в большинстве случаев, когда речь касается соотношения многих норм (например, при ограничении основных прав), он позволяет, в конце концов, принять решение на основании *целесообразного упорядочения* соответствующих условий или сфер жизни и изложить точки зрения по существу, которые осуществляют такое упорядочивание. И в этом отношении такой способ действия имеет систематический характер, который выходит за пределы систематической точки зрения при изложении текстов норм, и конечно тесно взаимосвязан с ней.

3) *Принципы интерпретации конституции* имеют ведущее и ограничивающее значение в отношении привлечения, упорядочения и оценки точек зрения, вырабатываемых для разрешения проблемы.

а) В первую очередь сюда относится принцип *единства конституции*. Взаимосвязь и взаимозависимость отдельных элементов конституции обосновывают необходимость того, что нельзя учитывать только лишь отдельную норму, но всегда - весь комплекс норм, в который она должна вписаться. Все конституционные нормы необходимо интерпретировать так, чтобы избежать противо-

речий с другими конституционными нормами. Лишь такое разрешение проблемы соответствует необходимому основоположению, которое согласовывается с основным решением конституции и не имеет односторонней ограниченности составных аспектов.

То же касается и прав человека, которые гарантируются в европейском и международном праве, развитие и возрастающие значения которых привело к тому, что основные права сегодня уже больше не являются лишь вопросом национального конституционного права. Поскольку эти права, прежде всего, основные права «Европейской конвенции по правам человека» и основные права Европейского Сообщества, являются действующим правом и в ФРГ, то их необходимо учитывать при изложении основных прав «Основного закона». Помимо этой взаимосвязи развитие современного положения требует при решении конституционно-правовых проблем в возрастающей степени *сравнения права*, которое сегодня по праву обозначают необходимой составной частью современной интерпретации конституции.

б) В тесной связи с этим находится принцип *практического согласования*: правовые блага, защищенные в конституционно-правовом отношении, необходимо упорядочить в отношениях друг с другом при решении проблемы так, чтобы каждое из них обрело действительность. Там, где возникают коллизии, нельзя поспешным образом реализовывать «нивелирование благ» или даже абстрактное «нивелирование ценностей» - одного за счет другого. Наоборот, принцип единства конституции выставляет задачу оптимизации: для двух благ должны быть определены границы с той целью, чтобы каждое из них могло достичь своей оптимальной эффективности. Поэтому определение границ должно быть пропорциональным в каждом конкретном случае: они не должны заходить далее, нежели то необходимо для образования обоих правовых благ. «Пропорциональность» означает в этом смысле соотношение между двумя изменяющимися величинами, и именно такое соотношение, которое в наибольшей мере соответствует задаче оптимизации, - а не соотношение между постоянной «целью» и одним или несколькими изменяющимися «средствами». Это четко видно на примере (ошибочно так названного) «взаимодействия» свободы мнений и ограничивающего всеобщего закона в Пятой статье «Основного закона»: здесь речь идет о практическом согласовании путем «пропорционального» упорядочения свободы мне-

ний с одной стороны, и правовых благ, защищенных «всеобщими законами», с другой стороны. Этот принцип ничего не говорит о том, что же является пропорциональным в единичном случае. Тем не менее, он, будучи в качестве содержащейся в конституции, а поэтому обязательной директивы, указывает направление и определяет способ, в рамках которых может отыскиваться то единое решение, которое соответствует конституции. «Нивелирование благ» лишено в своих оценках такой директивы. У него не только нет прочной опоры, но оно постоянно находится в опасности нарушения единства конституции. То же самое касается и случаев, когда отношение между предоставлением и ограничением свобод в рамках конституционного права разрешается в смысле девиза «В случае сомнения - в пользу свободы» (*in dubio pro libertate*). Поэтому и в такой презумпции нельзя усмотреть принципа интерпретации конституции.

в) Принцип интерпретации конституции является также критерием *функциональной правильности*. Когда конституция определенным образом упорядочивает соответствующую задачу и взаимодействие исполнителей государственных функций, то излагающий орган должен находиться в рамках предписанных ему функций. Он не должен ни коим образом, ни результатом своей интерпретации смещать распределение функций. В особенности это касается отношения законодателя и конституционного суда: поскольку конституционному суду, в отличие от законодателя, предписана лишь контролирующая функция, то ему запрещена интерпретация, которая могла бы привести к притеснению свободы действия законодателя относительно границ, определенных конституцией, или же могла бы привести к излишней свободе действия самого суда.

г) Принцип оценки относительности выработанных точек зрения является критерием *интегрирующего влияния*: если в отношении конституции речь идет об установлении и сохранении единства, то это означает необходимость отдавать предпочтение при решении конституционно-правовых норм тем точкам зрения, которые действуют как создающие и сохраняющие единство. Конечно, такой запланированный результат не может быть определяющим тогда, когда его можно будет достичь лишь «путем не совсем точного соответствия конституции», поскольку, таким образом, будет нарушена граница компетенции интерпретации конституции.

д) Наконец, критерием интерпретации текста, который в принципе уже содержится в выше сказанном, является *норматив-*

ная сила конституции. Поскольку здесь преследуется цель актуализации конституции, а исторические возможности и условия такой актуализации изменяются, то при решении конституционно-правовых проблем необходимо отдавать предпочтение тем точкам зрения, которые при соответствующих предпосылках способствуют оптимальности действующей силы норм конституции.

Относящийся к данной проблеме, нормативно направляемый и топически-ограниченный способ действия, соответствующий таким образом своеобразию конституции, и в рамках которого осознается значение «предварительного понимания», скорее всего достигнет существенных, рационально-обоснованных и контролируемых результатов. Конечно, даже в конституционном праве принятие юридического решения нельзя рационализировать полностью до последнего момента. Но это может лишь означать, что речь идет о *возможной* рациональности, а не то, что рефлектирующая методика была бы ненужной вообще. Поэтому «правильность» результатов, полученных в ходе изложенного способа конкретизации конституционных норм, не является правильностью точной доказуемости, как это имеет место, например, в естественных науках. Она никогда не может оставаться в сфере юридической интерпретации лишь как фикция и жизненная ложь юристов, за которой скрываются невысказанные и неконтролируемые истинные основания принятого решения или просто даже молчаливое решение. Вопреки претензии на абсолютную правильность, которую нельзя доказать и которую часто не обнаруживает даже *ratio decidendi* [4], мы кое-что выигрываем даже благодаря относительной правильности, которая признает ограниченность своей претензии. Но в такой ограниченности она может быть очевидной, убедительной или, по меньшей мере, до определенной степени предвиденной; здесь речь идет не только о юридической добросовестности, но и о правовой достоверности (хотя и ограниченной).

3. Границы интерпретации конституции

Интерпретация всегда связана с чем-то узаконенным. Поэтому границы интерпретации конституции находятся там, где нет обязательного положения конституции, где заканчиваются возможности целесообразного понимания нормативного текста или где решение вступало бы в очевидное противоречие с нормативным текстом. Обязательные положения при этом также могут содержаться в непи-

санном конституционном праве. Но поскольку неписанное право не должно вступать в противоречие с «*constitutio scripta*» [5], то именно последняя является той границей, которую не должна переступать интерпретация конституции. Эта граница является условием рационализирующей, стабилизирующей и ограничивающей власть функцией конституции. Она включает в себя возможность совершенствования конституции, но исключает нарушение конституции (отклонение от текста в отдельных случаях) и изменение конституции путем интерпретации. Там, где интерпретатор не считается с конституцией, он уже не интерпретирует, а изменяет или нарушает конституцию. Обе последние возможности запрещены ему действующим правом. Даже если проблему нельзя подобающим образом разрешить путем конкретизации, судья, который руководствуется конституцией, не имеет свободного выбора между точками зрения.

Именно такое положение вещей лимитирует «проблемное мышление» в конституционном праве. Последнее берет свое начало из примата проблемы, а поэтому может рассматривать текст правового положения лишь в рамках принципиально подлежащих замене точек зрения и, при необходимости, при разрешении проблемы не принимать его во внимание; тем самым будут нарушены границы интерпретации. Для интерпретации конституции, исходящей из примата текста, именно этот текст является непреодолимой границей ее деятельности. Спектр возможностей понимания текста ограничивает поле ее «топических» возможностей. Таким образом, топика в рамках интерпретации конституции может играть лишь ограниченную роль. И именно потому, что конституционное право есть право, которое обосновывает всеобщий порядок и учитывает взаимный порядок, его нельзя понимать как единичное, то есть исходя из отдельной проблемы, как то может иметь место в частном праве, которому современное юридическое интерпретационное учение обязано осознанием топика.

Примечания переводчика:

1) Конрад Хессе (1919-2005 гг.) был одним из важнейших и авторитетнейших юристов ФРГ. Он родился 29 января 1919 г. в Кёнигсберге (Восточная Пруссия), а умер 15 марта 2005 г. в Мерцгаузене. В 1955 г. Конрад Хессе защитил докторскую диссертацию по государственному, конституционному и церковному праву в университете Гёттингена. С 1956 г. он был ординарным профессо-

ром в университете Фрейбурга в Брейсгау. Наряду с этим с 1961 по 1975 гг. Хессе работал судьей Земельного административного суда в Баден-Вюртемберге (Штутгарт), а с 1968 г. по 1976 г. – председателем Суда Евангельской церкви Германии. С 1975 г. по 1987 г. Хессе был судьей Федерального Конституционного Суда. В 1983 г. он был избран почетным доктором юриспруденции Цюрихского университета (Швейцария), а в 1989 г. – Вюрцбургского университета. С 2003 г. Хессе был членом Баварской Академии наук (Мюнхен).

Как ученый Хессе стал известен благодаря своим многочисленным юридическим трудам. Среди них важное место занимают «Основные черты конституционного права Федеративной Республики Германия» (1967 г.). Этот фундаментальный труд переведен на многие языки мира и вышел последний раз 20-м изданием в Гейдельберге (1999 г.). По последнему изданию осуществлен и данный перевод одноименной главы на русский язык.

- 2) «Здесь и сейчас» (лат.), т.е. «без всякого промедления».
- 3) «Нахождение, открытие» (лат.).
- 4) «Основание (мотивы) для решения» (лат.).
- 5) «Написанная конституция» (лат.).

***С немецкого языка перевёл Владимир Абашник
Публикуется с согласия автора***

Йозеф Изензее,
доктор юриспруденции,
профессор публичного права
Боннского университета (ФРГ)

Конституция: слепость законов

Террор делает новый вызов всей западной правовой системе

В ударах терроризма проявилось то, насколько уязвимой является цивилизация. Несмотря на свою примитивность, он свел на нет все то, что может предложить современность в силовом отношении - техническое совершенство, экономическое богатство, военное превосходство. Террористические акты 11-го сентября 2001 года затронули архитектурные символы мировой державы. Но они также пошатнули здание правопорядка и поставили вопрос: смогут ли выстоять установившиеся понятия и правила перед лицом новых вызовов. Терроризм - это серьезная опасность для общества, которое настроилось и привыкло к ясной погоде на длительное время и которое интерпретирует свою конституцию как конституцию ясной погоды. Терроризм пишет с помощью кровавых чернил радикальное отрицание учения о государстве конституционного государства, которое не передается разрешением тонкостей и деталей, а обнажает свой фундамент. Попробуем расшифровать такой текст.

Первый тезис звучит так: свобода, составляющая сущность конституционного государства, обусловлена безопасностью. Именно на безопасность и нацелены удары, хотя их жертвы и могут быть незапланированными и случайными. Для терроризма не столь существенным является разрушение объективной безопасности общества (для этого у него не хватает сил), для него важнее разрушение чувства безопасности в обществе.

Терроризм порождает страх перед чужим, всестороннее подозрение и недоверие. Однако чувство безопасности относится к осуществлению свободы точно также как и дыхание для жизни. Это чувство руководит общественным дискурсом и заботится о том, чтобы споры, вызванные разными мнениями, и противоречия интересов, находились в цивилизованных рамках, и чтобы единство общества могло переносить нагрузки и выдерживать противоречия. Спокойствие, основанное на чувстве безопасности, является

условием того, что политический климат является отрегулированным, в рамках которого конституционное государство может процветать в качестве «государства меры».

1. Одной лишь либеральностью жертв не защитить

Согласно распространенному мнению, *свобода* и *безопасность* ведут борьбу друг против друга. Якобы безопасность является несовместимой со свободой, и даже - с правовым государством. Визитной карточкой «лево-либеральной» правовой политики является решительное отстаивание свободы и понимание безопасности как нечто противоположного и создающего угрозу свободе. И поэтому такая политика старается по возможности минимизировать государственные мероприятия относительно осуществления безопасности в соответствии с девизом: *in dubio pro libertate* [1].

С точки зрения конституционного права такой лозунг здесь не совсем уместен. Он подходит к дуальному отношению между индивидуумом и государством и означает здесь: как можно больше свободы и как можно меньше ограничения свободы со стороны законодательства - лишь настолько, насколько это необходимо. Но он не подходит к тройственному отношению: государство - нарушитель - жертва. Выступление за свободу в этом случае пошло бы в большей мере на пользу свободе в отношении правонарушения. Либеральная презумпция относительно свободы вмешивается только тогда, когда между имеющими свободу царит мир, который должно гарантировать государство.

Именно поэтому классическая теория либерализма, например, представленная Вильгельмом фон Гумбольдтом и Иммануилом Кантом, рассматривает гарантию безопасности как необходимую цель государства, и притом как единственно легитимную цель. Свобода как таковая не составляет для них государственной цели. Она явствует сама по себе, после того как закреплен её фундамент - безопасность, и когда гарантированы её правовые рамочные условия. Таким образом, свобода и безопасность находятся на разных уровнях.

Безопасность является *предпосылкой* свободы. Последняя развивается только в состоянии всеобщей цивилизованности. В «*Status Naturalis*» нет никаких основных прав граждан. Но для того, чтобы узнать, что же такое «*Status Naturalis*», сегодня вовсе не нужно перечитывать работы английских философов 17-го века. Для этого достаточно газетных сообщений об Ираке в период временного по-

ложения - между уже свергнутой диктатурой и еще не до конца установленным гражданским управлением. «Естественная» свобода, которая там царит, - это свобода убивать, грабить, но также - и свобода своими силами защищать свою жизнь и свои пожитки. Такого вида свободы вовсе не преследуют основные права гражданина. Они становятся эффективными лишь тогда, когда частные лица отказываются от применения телесных принуждений и от их угрозы и тогда, когда одно лишь государство может использовать эти средства с целью обеспечения мира и осуществления права.

Взамен на отказ гражданина от применения силы и на его подчинение праву государство гарантирует гражданину государственную защиту его как лица и его прав и, тем самым, создает условие возможности свободы, а именно: чтобы, говоря по-кантовски, - свобода одного гражданина могла согласовываться со свободой другого согласно всеобщим критериям. В отличие от естественной свободы, свобода основных прав граждан является равномерной для каждого обладающего ею, независимо от его силы, находчивости и умственных способностей.

Серьезная опасность террора делает свободным взгляд на *государство*. После 11-го сентября 2001 года закон действия находится не в руках всемирной Организации Объединенных Наций, а в руках мировой силы - США. С тех пор в качестве оборонительно-политических и внешнеполитических актеров в Европе проявляют себя не военный союз или, например, сообщество государств, а национальные государства. Именно к государству обращены всеобщие ожидания в час опасности. С целью государственной солидарности граждане США объединяются и перед лицом террора выступают единым фронтом как нация в непрекращающейся волне патриотизма в его первоначальном виде, который отличается от своего блеклого немецкого суррогата - от конституционного патриотизма. Государству брошен вызов как гаранту мира: здесь мир безо всяких претензий понимается в негативном смысле, а именно - как отсутствие физического принуждения.

При этом государству сделан одновременно вызов как *правовому государству* и как *силовому государству*. Оно должно в рамках права защищать право против неправа и обеспечить эффективность такой защиты. От него требуется не только правомерность, но и эффективность, не только усилия, но и успех. Для этого государству дан полный «карт-бланш» на деятельность и средства власти,

которые оно имеет в своем распоряжении. И все же цель оправдывает не любое средство, а лишь такое, которое соответствует стандартам конституции, гарантирующим свободу и уважающим достоинство человека.

2. У полиции и Бундесвера разные задачи

Вопрос теории государства заключается в том, сможет ли конституционное государство устоять перед лицом нового вызова. Его фундаментальная цель заключается в гарантировании внутренней и внешней безопасности своих граждан: безопасности от нападения частных лиц и безопасности от нападения внешних государств. В рамках первого аспекта в распоряжении государства находится инструментарий полиции и юстиции, а в рамках второго - армия. Для конституционного государства является существенной разницей - должно ли оно предотвращать внутреннюю опасность, или же внешнюю, которую создает враждебное государство. В этом различии заложен элемент государственно-правового и федеративного разделения властей. Вся мощь вооруженных сил служит внешнему самоутверждению государства и никогда не должна применяться для разрешения внутригосударственных проблем, чтобы не нарушать равновесия внутренних сил сообщества.

Как кажется, именно такое различие «внешний - внутренний» теряет свои очертания перед лицом терроризма - такого терроризма, каким он предстал 11 сентября 2001 года. Его исполнителями были не государства, а частные лица, то есть нарушители с точки зрения полицейского права. Однако они действовали за пределами государственных границ и использовали много территориальных государств для того, чтобы выбрать соответствующие удобные места для своих целей логистики, для тренировочных лагерей, а также финансовые центры, укромные места для рассредоточения «замаскированных до поры и времени потенциальных террористов». Но глобальной военщине нельзя противостоять только лишь средствами национально-государственной полиции, даже если она и координирует свою работу на международном уровне. Последствия террористических акций 11 сентября 2001 года были подобны последствиям тяжелой воздушной атаки. Они были делом рук негосударственной разветвленной сети, которая может наносить удары незаметно и неуловимо везде во всем мире.

Совет безопасности расценил эти удары как угрозу мировому порядку и международной безопасности. НАТО признало беспомощность своего союза. США избрали военный путь и объявили войну терроризму - войну против негосударственного мирового врага. Трудно себе представить более разных «военных участников», нежели они есть: с одной стороны, гигантская, громоздкая военная машина государств мира, а с другой - маленькая, виртуально вездесущая кучка бойцов без униформы, без имен и без лиц.

Но тем не менее, война настигла одно государство - Афганистан, в котором террористическая организация Аль-Каида обосновала свою центральную операционную базу. Государственная война превратила средство в цель обезвредить терроризм. Государство, на которое было произведено нападение, понесло ответственность за негосударственные акции, которые планировались на его территории и которыми руководили из его территории. Согласно международному праву ответственность государств на своей территории за акции частных лиц за пределами границ государства определяется теперь по-новому и более четко, нежели это было до сих пор. Даже согласно предыдущим нормам международного права государство несет ответственность перед международным сообществом за сохранение своей монополии на власть. Теперь же оно должно пресекать еще и те действия, которые как таковые не являются насильственными, но вплетены в сеть транснационального терроризма.

Однако не только государству, вступившему в тайный сговор, угрожает вторжение, но также и пессимистично-либеральному, совсем слабому и несостоятельному государству («failed state»). Международное право проникает теперь более глубоко во внутреннее пространство государства, чем было до сих пор, и детерминирует его конституцию как в правовом, так и в социальном отношении. Таким образом, суверенитет государства (а тем самым и народа) в отношении своей конституции уменьшается.

Отныне также обостряются тенденции, которые вступили в силу с тех пор, как международное право отождествляется с принципами прав человека и демократии, поскольку упраздняется его установленная ранее индифферентность в отношении внутренних дел государств, а для защиты мировых конституционных ценностей реактивируется гуманитарное вмешательство. Отныне нарушения прав человека считаются нарушениями мира, против которых выступают отдельные государства и группы государств в качестве мировой полиции, уполномоченные для этого Советом безопасности.

По мере того, как первоначально негативное понятие мира как отсутствия физического принуждения наполняется содержательными представлениями о справедливости, возрастает также и легитимация применения физического принуждения во благо справедливого дела.

Но поскольку представления о справедливости в одном государстве расходятся с таковыми в другом государстве, то принятое ранее международное право довольствовалось тем, что запрещало применение физической силы и разрешало самозащиту только против насильственных атак - подобно тому, как современное государство - согласно позиции, что в вопросах материальной справедливости нет никакого надежного консенсуса - довольствуется тем, что требует от своих граждан обязательного соблюдения запрета насилия, а разрешение проблемы справедливости предоставляет открытым дискуссиям и политическим решениям. Тот, кто как в международном, так и в государственном праве стремится достичь максимума мира и оптимальной справедливости, тот проводит их строгое различие в понятийном отношении, а мир определяет без довшивания к нему справедливости как отсутствие телесного насилия, говоря иначе - как безопасность.

Новый способ ведения войны не признает никаких правил международного права, которые соответствовали бы правилам войны между государствами. Враждующие государства взаимно признают себя участниками войны. Враг является возможным партнером будущего мирного договора. Как раз терроризм таковым и не является. Война против него нацелена на то, чтобы уничтожить его целиком и полностью. Террорист - это абсолютный враг. Поэтому он не является таким участником войны, который обретал бы статус военнопленного при взятии его в плен. Он даже не считается повстанцем или партизаном. Если терроризм преследуется как преступление против человечества, а террорист - как враг человечества, то это является лишь еще одним шагом на пути исключения его из человеческого сообщества и непризнания за ним человеческих прав. Тогда борьба за права человека становится борьбой, направленной против прав человека.

Терроризм, как он показал себя в трагиспектакле 11 сентября 2001 года, имеет еще одну особенность. В нем проявилась *борьба культур*, реальность которой, как считают в Германии, необходимо изгнать или не признавать - как показатель просвещенности, открытости миру и терпимости. Эта борьба направлена против

культуры Запада, в том числе против её космополитических претензий, которые олицетворены в принципах человеческого достоинства и демократии, несущих на себе отпечаток западного происхождения и которые на Востоке воспринимаются как нечто привнесенное из чужой культуры и как оскорбление своей культуры.

3. Культура и вера - это не правовые категории

Именно здесь проявляется принципиальная слабость либерализма, который находит олицетворение в конституционном государстве. Он предлагает признание только индивидуумов как лиц, а не как наиндивидуальных единиц, если они не организованы как государства или государственные объединения. Он признает государства, но не религии и не культуры. Он склоняется к тому, чтобы распылить их структуры - пока в конце не останутся лишь индивидуумы, которым он предоставляет на их усмотрение создавать новые структуры на основании их самоопределения. В своем качестве *правового* государства либеральное государство видит лишь свободных и равных индивидуумов. В своем качестве *социального* государства оно, кроме того, еще воспринимает общественно-экономические различия. Но для него очень сложно осознать культурные особенности, несмотря на то, что оно является *культурным* государством. В своем понимании основной правовой свободы оно именно таковым и является, то есть в существенно меньшей степени, нежели в качестве социального государства. Однако оно совсем не хочет быть *религиозным* государством. Даже если оно вообще и регистрирует религиозные феномены, то только лишь в их культурных, социальных и политических производных.

Государство склоняется к тому, чтобы не видеть действительность религии, поскольку ему нечего сказать об её истинности. То обстоятельство, что в начале Нового времени в Европе оно уменьшило потенциал гражданских войн из-за конфессиональных различий, заняв со своей стороны нейтральную позицию, еще ничего не говорит о том, что во всем мире религия была и может быть деполитизирована. До конца этого не удалось сделать даже на старом континенте, как это показывает пример с Северной Ирландией, не говоря уже о Боснии и Герцеговине. Церкви в Германии облегчают государству видение их как религиозных величин, поскольку они вписались в процесс самостоятельной секуляризации в рамках светского окружения и проявляют просветительскую приспособленность, так что от *fascinosum et tremendum* христианства ничего не остается.

Терроризм живет благодаря власти *идеи*. Идея устойчива против физической силы. Недостаточно разрушить организацию Аль-Каида - только лишь своеобразно соединенную сеть. И уж совсем недостаточно просто уничтожить её руководителя. Мертвый Осам бен Ладен может быть опаснее, чем живой. Как новый Магди, исламский мессия. И тут возникает дилемма: Запад должен защищаться с помощью эффективной контр-силы против силы терроризма. Но таким образом он не в состоянии устранить движущие силы насилия. Напротив, любое военное поражение терроризма может придать ему новую энергию, с большей силой разжечь огонь фанатизма и рекрутировать на фронт терроризма новые войска. Если гидре будет отрублена голова, на ее месте могут вырасти много новых.

Борьба против терроризма решается на уровне идей. По одну сторону находятся идеи Запада с их претензией на универсальность, а по другую сторону - идеи исламистского протеста, ненависти к Америке и её союзникам, не только против её политики, но именно против её политических ценностей, против её культуры и способа жизни. Ненависть глубоко укоренена в массах, в то время как самые просвещенные среди авторитарных руководителей склонны к западным ценностям, конечно больше к экономическим, нежели к политическим. Ненависть произрастает из религии ислама. Исламизм еще не тождественен исламу и может истолковываться как безобразная выходка, как заблуждение или извращение. Но остается открытым вопрос - не возвысится ли он в дальнейшем к авангардному течению или к представителю ислама.

Конечно, тогда борьба культур стала бы реальностью. Еще раз следует подчеркнуть - необходимо проводить различие между исламом и исламизмом. Тем не менее, необходимо указать и на то, что следует также серьезно воспринимать религиозно-культурные отличия между Востоком и Западом и не сводить их лишь к безобидному фольклористскому украшению космополитического единства. В Германии склоняются к тому, чтобы из него сделать однобокую просветительско-привлекательную картину, в духе того, как, например, изобразил Лессинг султана Саладина в «Натане Мудром». Однако современная реальность так же отдалена от этого идеала 18-го века, как Багдад от творческой обители Лессинга - Вольфенбюттеля.

Борьба культур - это конечно лишь один из образцов истолкования, который не исчерпывает реальность терроризма. Но в рамках тех границ, до которых этот образец доходит, проявляется то, что полицейские и военные средства могут лечить лишь симпто-

мы. Здесь должны быть найдены другие пути. Я не знаю никакого решения. Но первым шагом стал бы тот, если бы Запад в целом, если бы Европа или, в частности, если бы Германия осознали религиозно-культурную обусловленность правовых принципов, универсальную значимость которых они так стремятся доказать [2]. Может быть такое осознание продвинуло бы немцев к признанию их собственной культуры, из которой быть может произрастет и самосознание и умеренность в отношении чужих культур. Государственное право могло бы поразмышлять о том, находятся ли, и если да, то в какой мере находятся отдельные гарантии конституции в зависимости от культурных условий - к примеру, государственно-церковное право, несущее на себе отпечаток исторического развития Германии.

Если государство является гарантом мира в поле зрения рассматриваемой темы, то все же нельзя забывать о том, что речь идет о *деле граждан*. В конце концов в их руках находится то, будет ли сохранен или нарушен мир. Правда в распоряжении государства есть специфические и исключительные средства для защиты от опасностей. Но их достаточно лишь для того, чтобы принимать меры против отдельных нарушителей, а не против граждан вообще, если они расторгнут мир по всему фронту. Между всеохватывающей обязанностью государства как гаранта и его ограниченными средствами существует разрыв, который является неизбежным во имя свободы.

Последний сглаживается не с помощью правового принуждения, а только лишь путем конституционного ожидания того, что граждане будут следовать априорному основному долгу, принимая во внимание все целое. Государство не может требовать выполнения этого основного долга с применением силы, а только лишь настойчиво добиваться его выполнения.

Примечания переводчика:

1) «В случае сомнения - в пользу свободы» (из лат.).

2) См. в отношении этого вопроса: Вельш, Вольфганг (Йена, ФРГ), *Евроцентричны ли права человека?* / Перевёл с немецкого языка Владимир Абашник // Демократичні цінності, громадянське суспільство і держава / Матеріали XIII Харківських міжнародних Сквородинівських читань (30 вересня - 1 жовтня 2005 р.). - Харків: Прометей-Прес, 2005. – С. 30-38.

**С немецкого языка перевёл Владимир Абашник
Публикуется с согласия автора**

Рейнгольд Циппелиус,
доктор юриспруденції,
эмеритированный профессор
университета Эрлангер-Нюрнберг (ФРГ)

Сущность конституции и Основного закона

I. Идея и развитие конституционного государства

Начиная с конца 18-го века, во многих государствах Европы и Америки возникла мысль и требование, согласно которому государство должно иметь конституцию с целью ограничения государственной власти в государственно-правовом отношении, а также особенно с целью гарантирования основных свобод гражданам. Во многочисленных государствах зародились движения и местами даже происходила внутренняя борьба за разрешение вопроса - должно ли государство обрести конституцию или же остаться в «безконституционном» состоянии. То же самое происходило и в отношении другого вопроса - кто именно должен был дать конституцию: монарх или народ (путем народного представительства) или же монарх совместно с народным представительством (в «конституционном договоре»).

Такие устремления, нацеленные на создание конституционного государства, сначала были воплощены в политическую действительность на американском континенте. В 1776 году там была создана конституция штата Вирджиния, а в 1787 году - объединенная конституция Соединенных Штатов Америки, ставшая впоследствии образцом для подражания. В Европе первую конституцию создала Франция в 1791 году. С тех пор и до последнего времени был принят целый ряд французских конституций. В 1791 году утвердила свою конституцию Польша, в 1809 году Швеция, 1814 году Норвегия, а в 1831 году Бельгия.

Опираясь на французскую конституцию 1814 года, свои конституции приняли многочисленные немецкие государства: Саксония-Веймар-Айзенах (1816 г.), затем Бавария и Баден (1818 г.), Вюртемберг (1819 г.), Великое герцогство Гессен (1820 г.). Сравнительно поздно, после восстаний 1848 года, свои конституции приняли Пруссия (1848-1850 гг.) и Австрия (1849-1867 г.). В 1848

году несколько сотен немецких мужей собрались в Церкви Св. Павла во Франкфурте-на-Майне, чтобы выработать конституцию для всей Германии. Но «Конституция, принятая в церкви Павла» не обрела правомочности. В 1871 году в силу вступила общенемецкая конституция как государственно-правовая основа вновь образованного Германского федеративного государства. Однако демократические конституционные требования стала удовлетворять лишь «Веймарская конституция» (1919 г.).

II. Сущность «конституции»

1. Если мы посмотрим на описанные события с сегодняшней точки зрения, то перед нами возникнет вопрос: - А разве до 1791 года в Европе не было конституций? Разве сначала должна была произойти Великая революция для того, чтобы открыть миру глаза на необходимость конституций? Ответ будет зависеть от того, что подразумевать под «конституцией». Мужья, которые боролись во время конституционного движения за конституцию, рассуждали так - конституция есть лишь тогда, когда издан записанный и провозглашенный Закон государства, распределяющий задачи между носителями политической власти и гарантирующий гражданам личные права или права человека, и именно путем норм, которые должны быть обязательными для государства и особенно для руководителя государства и правительства. В таком особенном смысле конституций в Европе действительно не было до 1791 года. В смысле того политического понятия борьбы, которая была нацелена на создание свободной конституции, а именно - против власти абсолютного правителя и на гарантирование индивидуальных свобод. Вряд ли можно было назвать конституциями, гарантирующими свободы, и более ранние известные положения о высших органах, например «Золотую буллу» (1356 г.) о выборах императора Священной Римской империи немецкой нации.

Но не следует также понимать под понятием «конституция» лишь эту специальную форму и это ограниченное содержание. С древних времен люди занимались своеобразной выработкой конституции государства. Каждое сплоченное государственное образование закреплено в определенной политической и правовой «конституции», которое может иметь длительный характер и без письменной фиксации. Без такой письменной фиксации в каком-либо законе в любом государстве *упорядочено политическое рас-*

пределение сил, а также существуют политические и, по крайней мере, неписанные правовые основоположения. Таким распределением сил и существующими основоположениями и руководствуются люди в своем поведении.

Если правовые положения и правовые основоположения, которые характеризуются как конституция, изложены в конституционном документе, то в этом случае говорят о «*кодифицированной конституции*». Под *неписанной конституцией* понимают правовые положения и правовые основоположения конституционно-правового характера, которые формально не зафиксированы выше-названным образом. Наряду с конституционным документом параллельно и закономерно развивается неписанное право, которое дополняет и восполняет его, в частности путем конституционно-судебных постановлений. Если возникновение конституции в рамках длительного процесса растягивается на большой временной промежуток, то в этом случае говорят о «*развивающейся*» конституции. Развивающаяся конституция может состоять как из написанных, возникших из государственного законодательства законов, так и из неписанных частей. Различие между *октроированными (дарованными)*, *пактовыми (договорными)* конституциями и конституциями, *изданными суверенным народом*, связано с событиями 18-го и 19-го веков. Под октроированными конституциями подразумеваются такие, которые были изданы правителем благодаря его властным полномочиям. Такие октроированные конституции существуют сегодня в диктаторских государствах. Пактовые (договорные) конституции - это конституции, которые покоятся на договоре, причем - либо на договоре между правителем и представителями граждан (на это были направлены особые устремления в 19-м веке), либо на договоре между отдельными государствами или частями государств, которые объединяются в единое целое. Принципу демократии соответствуют только лишь те конституции, которые приняты или, по крайней мере, полностью признаны суверенным народом или избранными им для этого представителями.

2. *Теория государства* отразила различные основные понятия «*конституции*» и благодаря им попыталась свести конституцию к её существенным признакам. Но таким способом обычно выделялись лишь отдельные аспекты комплексной проблематики, которые нередко взаимно дополняют друг друга:

а) Конституция - это совокупность основополагающих правил об управлении государством (то есть, об образовании, задачах,

полномочиях и действиях высших государственных органов), о других основополагающих структурах общественного порядка (например, о разделении властей и федеративном устройстве), далее - о положении граждан в государстве (особенно об их политических правах и основных свободах), и, наконец, о существенных правовых основоположениях и целях, которые обосновывают эти организационные предписания и правовые гарантии. Здесь речь идет о *конституции в материальном смысле*.

б) Конституцией называют также закон, закрепленный в конституционном документе, который был издан конституционно-дательной властью и который занимает более высокий ранг и имеет более высокую гарантию своей целостности, нежели обычный закон - то есть, он обладает более подкрепленной гарантией стабильности: его легальное изменение допустимо лишь путем специальной процедуры, предусмотренной конституцией (например, путем квалифицированного большинства или путем народного голосования). В отличие от выше названного смысла, здесь можно говорить о *конституции в формальном смысле*. Содержание конституции в формальном смысле и конституции в материальном смысле в значительной степени может - хотя и не обязательно - совпадать. Так, например, конституционное обычное право может образовываться и вне сферы регулирования, охваченной конституционным документом. Может даже полностью отсутствовать всеохватывающая кодификация главных конституционных основоположений, как, например, в Великобритании.

в) Уже в формальном понятии конституции подчеркивается момент принятия решения, заложенный в конституционном законодательстве. Он возводится в ранг абсолютно-характерного фактора, если конституция представляет собою выражение *основного принятия решения* о способе и форме политического общежития в государстве, которое происходит путем акта конституционно-дательной власти (например, согласно позиции Карла Шмитта). Здесь говорят о конституции в положительном смысле. При этом выражение «положительный» соответствует дословному пониманию: «положенный» путем конституционно-дательной власти. Таким образом, здесь имеется ввиду, что конституция «полагается», таким образом, через акт конституционно-дательной власти, подобно тому, как «положительный закон» полагается путем законодательной власти.

г) Особенно важную цель конституции определяют также в том, когда конституцию рассматривают как систему ограничений высшей власти в государстве для гарантирования свобод граждан. Это - картина *либеральной конституции*. Здесь конституция является основополагающим инструментом контроля власти, который упорядочивает государственные задачи различных органов и ограничивает при этом концентрацию власти, а также регулирует их взаимодействие и обеспечивает индивидуальные основные свободы в отношении обладателей государственной власти.

д) Место конституции в системе правовых норм выделяют тогда, когда конституцией обозначают высшие правовые нормы в государстве, к которым можно свести все остальные правовые нормы. В этом случае говорят о «нормологическом» понятии конституции. Здесь конституция является воплощением *основных норм* государства.

е) Выделить можно также еще функцию конституции в поведенческом комплексе живого государственного сообщества. Тогда конституция является *основополагающим нормативным порядком и смысловой ориентацией*, в рамках постоянного осуществления которой создается (интегрируется) политическое сообщество, образуется как организованное в правовом отношении единство власти и деятельности (например, так рассуждают юристы Сменд и Геллер). Похожа и другая формулировка, согласно которой конституция - это основной правовой порядок общества, согласно которому должно образовываться политическое единство и восприниматься государственные задачи и через который регулируется способ устранения конфликтов внутри общества (например, согласно позиции Конрада Хессе). Другие учения выделяют еще программный характер конституции, которая в этом отношении является проектом и планом построения государства, то есть общежития людей в политическом сообществе.

III. Понятие Основного закона

Не менее многозначным, чем слово «конституция», является также словосочетание «основной закон». Под понятием «*loix fondamentales*» многократно понимались основополагающие нормы, которые были также изъяты из полномочий суверена, то есть - нерушимые, неизменные основы политического порядка, которые по своей силе и стабильности превосходят изменяющиеся осново-

положения государственной конституции. Тем не менее, помимо этих позиций были также позиции, которые понятие «основной закон» просто отождествляли с понятием «конституция».

Парламентский Совет в Бонне, а до этого конференция премьер-министров немецких земель в июле 1948 года и Конституционная конвенция в Герренхимзее в августе 1948 года, просто выбрали словосочетание «основной закон» вместо слова «конституция» для того, чтобы с его помощью выразить нечто менее четкое, менее определенное, менее важное, менее стабильное, нежели то можно было сделать с помощью слова «конституция». Уже выбором этого выражения было подчеркнуто, что задача Парламентского Совета заключается в том, чтобы создать правовой порядок для такого государственного образования, у которого, с одной стороны, из-за оккупационного права отсутствуют определенные признаки самоопределяющего себя государства, а, с другой стороны, - которое еще не охватывает в себе всё немецкое государство - его как раз и необходимо было восстановить.

И несмотря на то, что изначально план заключался в создании лишь фрагмента государства, на самом деле всё же возникло нечто большее: собственно государство, которому постепенно была возвращена высшая внутривнутриполитическая и внешнеполитическая власть. Как имеет место в истории то, что возникшее свободное государство может попасть в зависимость от иностранного государства и потерять свою государственность, так же возможно и то, что государственное образование, возникшее в зависимости от других государств, может стать в результате обратного движения полностью дееспособным государством, как то произошло с Германией в послевоенный период.

Между прочим, уже во время консультаций в Бонне (1948-1949 гг.) временный характер Основного закона отошел, по сути, на задний план, а в определении намерения уже просматривалось создание «полной конституции» на неограниченное время. И по своему виду и по своему содержанию Основной закон в своей окончательно обретенной форме даже не создает впечатления временного характера, а наоборот - созданного на длительный период творения, подобно любой другой государственной конституции.

*Перевёл с немецкого языка Владимир Абашник
Публикуется с согласия автора*

Конституційні права і свободи та деякі проблеми цивільного та кримінального права

УДК 343.238

Сахарук Т.В.,

викладач кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

Смелік В.Б.,

старший оперуповноважений з особливо важливих справ Департаменту по боротьбі з торгівлею людьми та нелегальною міграцією МВС України (Київ)

Множинність злочинів як обставина, що впливає на вибір міри покарання судом

Загострення криміногенної обстановки в країні в останні роки вимагає прийняття рішучих заходів з протидії злочинності. При цьому слід враховувати системність останньої, яка виявляється, зокрема, у наявності різноманітних зв'язків між злочинними діяннями. Одним з поширених випадків виявлення такого зв'язку є вчинення декількох злочинів однією особою. Так, за даними МВС, в 2002 році частка осіб, які раніше вчинили злочини, складає п'яту частину (65,2 тис.) злочинів, які розслідуються, половина з них відноситься до тяжких і особливо тяжких діянь [11].

З огляду на це велику превентивну роль відіграє покарання, що призначається за вчинені злочини. Від того, наскільки воно відповідатиме суспільній небезпеці вчиненого діяння та особливо особі винного, певною мірою залежить, чи буде майбутня поведінка особи законотрухняною, чи навпаки - протиправоною.

У ст. 55 Конституції України визначено, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом [1]. Загальна декларація прав людини у ст. 7 визначає, що кожна людина має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюд-

но і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом (ст. 10) [2].

Проте кримінальне законодавство України містить ряд недоліків, які стосуються положень щодо визначення множинності злочинів та призначення покарання за правилами сукупності, що часто веде до порушення принципу справедливості призначення покарання. Недосконалість відчувається у термінології, що застосовується для відображення кваліфікуючої ознаки повторності, у засобах встановлення підвищеного покарання за кваліфікований злочин, у встановленні кваліфікованих ознак, що містять самостійні склади злочинів, у призначенні покарання за правилами сукупності та відповідності такого покарання цілям покарання і багатьох інших питаннях.

Проблеми множинності злочинів та призначення покарання за її наявності привертали до себе увагу багатьох вчених, зокрема: М.І. Бажанова, А.В. Васильєвського, Б.В. Волженкіна, Є.В. Благова, Т. Губасвої, В. Малкова, І.І. Карпеця, Ю.А. Красикова, Л.Л. Круглікова, Т.А. Леснієвські-Костарьової та ін. Кожен з авторів пропонував власне бачення існування та значимості інституту множинності злочинів в кримінальному праві, досліджував різноманітні аспекти питань, які розглядаються.

В рамках цієї статті пропонується: розглянути недоліки законодавства та судової практики стосовно визначення множинності, а також призначення покарання за множинність злочинів; проаналізувати зарубіжні законодавство та практику з цієї проблеми; довести необхідність реформування національного кримінального законодавства з даного приводу.

Множинність злочинів у кримінальному законодавстві відображається в двох аспектах:

1. як кваліфікуюча ознака злочину зі встановленням більш суворого покарання в санкції статті;

2. як обставина, що обтяжує покарання (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК України).

Так, з 340 статей Особливої частини КК 83 статті містять ознаку повторності (тобто кожна четверта, або 24 %). При цьому законодавець в одних випадках встановлює кримінальну відповідальність за повторність незалежно від ознаки судимості винного (64), в інших - за вчинення злочину повторно після засудження за цей злочин (20).

Повторність як кваліфікуюча ознака встановлюється лише за тотожні та однорідні злочини. У випадку вчинення різнорідних злочинів покарання призначається за кожен злочин окремо і визначається загальне покарання за правилами сукупності злочинів. У тому випадку, коли законодавець не визначає повторність тотожних та однорідних злочинів як кваліфікуючу ознаку, покарання також призначається за правилами сукупності злочинів. Таким чином, в разі вчинення декількох злочинів, покарання, з одного боку, призначається з урахуванням кваліфікуючої ознаки повторності, що впливатиме на його міру та умови. З іншого боку, за вчинення декількох злочинів може бути призначене покарання за правилами сукупності без врахування ознаки повторності.

У чинному законодавстві не існує обґрунтування, в яких випадках повинна бути передбачена окрема кримінальна відповідальність за вчинення повторного злочину, а в яких - ні. Наприклад, незрозумілим є те, що законодавець встановлює кваліфікуючу ознаку повторності при умисному вбивстві, катуванні, але не встановлює її при заподіянні умисних тілесних пошкоджень, побоїв та мордуванні, хоча всі ці злочини знаходяться в одному розділі КК, мають єдиний родовий об'єкт – життя та здоров'я людини.

Повторність, у разі коли вона не зазначена як кваліфікуюча ознака, може бути врахована суддею як обставина, що обтяжує покарання. Однак, слід наголосити, що це є правом судді, і він може не враховувати дану обставину, як таку, що обтяжує покарання, навітьши мотиви свого рішення у вироку.

Нерідко Пленум Верховного Суду України звертає увагу суддів на помилкове застосування повторності або рецидиву, як обставин, що обтяжують покарання, в той час, коли кваліфікація злочинів, вчинених винним, вже містить кваліфікуючу ознаку повторності [10, с. 57-61]. Однак, практика залишається на своїх позиціях. З проаналізованих 316 кримінальних справ, де діяння винного кваліфіковані за ознакою повторності, у 153 зустрічається посилання на повторність, як обставину, що обтяжує покарання¹. Здається, що положення закону (ст. 67 ч. 4 КК) не є обов'язковими для судів. На таку помилку звертали увагу і вчені [6, с. 12-14]. Однак,

¹ Досліджувалися справи по м. Харкову про найбільш поширені злочини, де кваліфікація відбувалася за КК 2001 р. З 521 кримінальної справи повторність злочинів зустрічається в 316 випадках. З них повторність як обтяжуюча обставина зустрічається в 153 випадках.

стереотипи судової практики не дають можливості швидко поступитися положенням закону.

Двічі враховуються ознаки одного й того ж самого діяння при встановленні кваліфікуючої ознаки у вигляді окремого складу злочину, наприклад: вбивство, поєднане із згвалтуванням, умисне знищення або пошкодження чужого майна, що спричинило загибель людей. В таких випадках застосовуються правила сукупності, а додаткове підвищення відповідальності за кваліфікуючою ознакою вважається несправедливим.

За змістом ст. 32 КК не може вважатись повторністю і відповідно тягнути обтяження покарання вчинення різнорідних злочинів, хоча суспільна небезпека останніх може бути навіть вищою, ніж тотожних або однорідних. Такі прогалини в законодавстві створюють додаткові можливості застосування судами права судового розсуду, що послаблює авторитет закону.

З даного приводу заслуговує на увагу точка зору авторів Модельного Кримінального кодексу держав-учасниць СНД, які взагалі відмовилися від ознаки повторності [8]. Таке рішення було обґрунтоване тим, що при вчиненні декількох однорідних злочинів, другий злочин кваліфікується з урахуванням кваліфікуючої ознаки повторності, і покарання за нього визначається з урахуванням цієї ознаки. Остаточне покарання визначається за правилами сукупності. Таким чином, кваліфікуюча ознака повторності враховується двічі при призначенні покарання за один і той самий злочин [9, с. 21]. Тобто, покарання призначається за кожен злочин окремо, але другий злочин несе в собі ще й ознаку першого злочину – повторність після першого. Згідно Модельного КК вчинення злочину повторно повинно враховуватися як характеристика особи, що вчинила злочин, і в свою чергу впливатиме на призначення покарання в межах відносно-визначеної санкції. Повторність є характеристикою саме особи винного і в законодавстві зарубіжних країн¹.

Іншим моментом недосконалості законодавчої практики є правила призначення покарання за тотожні злочини. Так, якщо особа вчинила крадіжку, і до моменту засудження знову вчинила крадіжку, її дії слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 185 КК. Більше того,

¹ Наприклад, в США та Канаді в Правилах призначення покарання повторність відноситься до характеристик особи, що вчинила злочин. Більш докладно про це див.: Kevin R. Reitz, *Sentencing Facts: Travesties of Real-Offense Sentencing* // STAN. L. REV. – 1993. – № 45. – P. 523, 536.

якщо особа буде продовжувати вчиняти тотожні дії, все одно покарання призначатиметься в рамках санкції однієї статті. В той же час, у разі вчинення особою грабежу, а потім крадіжки, дії винного кваліфікуватимуть за ч. 1 ст. 186 та ч. 2 ст. 185 КК. В такому випадку суддя зобов'язаний застосувати правила сукупності при призначенні покарання. В той же час суспільна небезпека діянь та особи винного може бути значно вищою в першому випадку, ніж у другому. Причому при повторності тотожних злочинів покарання призначається в рамках санкції норми незалежно від того, чи це повторність не пов'язана з засудженням чи рецидив злочинів. Таким чином, момент засудження не відіграє ніякої ролі для призначення покарання, хоча вважається, що рецидив свідчить про більшу суспільну небезпеку злочинця.

В законодавстві встановлені окремі правила призначення покарання за сукупністю злочинів (ст. 70 КК) та сукупністю вироків (ст. 71 КК). Слід відмітити, що у ст. 70 КК вживається поняття сукупності злочинів, яке має чітке законодавче визначення (ч. 1 ст. 33 КК). Порівняння змісту цих статей свідчить, що під «сукупністю злочинів» за ст. 70 КК розуміється сукупність будь-яких злочинів (тотожних, однорідних, різнорідних), що свідчить про необхідність керуватися цими правилами і при призначенні покарання за повторні злочини. Це ще раз підтверджує зайвість визнання повторності кваліфікуючою ознакою та обставиною, що обтяжує покарання.

Наступною проблемою, пов'язаною з існуванням повторності в законодавстві є наявні розбіжності у формулюванні самої кваліфікуючої ознаки повторності. Використовуються словосполучення: «та сама дія», «ті самі дії», «те саме діяння», «ті самі діяння», «дії, передбачені ч. 1 цієї статті», «дії, передбачені частинами 1 або 2 цієї статті» та безпосереднє зазначення виду злочину «розбій», «згвалтування» тощо. Крім того, вживаються й інші терміни та їх словосполучення, такі як: «повторно», «повторно щодо 2 чи більше осіб», «особою раніше судимою», «особа, яка раніше була засуджена», «особою, яка раніше вчинила ...». Відносно ж особи, що раніше вчинила злочин, вказується конкретний вид злочину (розбій або бандитизм), «будь-який зі злочинів, передбачених статтями ... цього Кодексу», «один зі злочинів, передбачених статтями...». Стосовно особи, раніше судимої (чи такої, яка раніше була засуджена), - «за злочин передбачений цією статтею», «за цей злочин», «за хуліганство», «за зараження венеричною хворобою», «за такий самий злочин», «за цією статтею».

Таке різноманіття переслідує, напевно, мету відокремлення різних видів повторності (однорідних, тотожних, різнорідних злочинів; пов'язаної з судимістю та не пов'язаної). Проте, з точки зору юридичної техніки, слід було б використовувати при цьому одні й ті ж терміни.

Наступною перепоною застосування інституту повторності є те, що згідно з позицією законодавця, на визнання злочину як вчиненого повторно іноді впливає порядок вчинення особою злочинних посягань. Так, якщо винним вчинений злочин, передбачений ст. 317 КК, а потім злочин, що кваліфікується за ст. 318 КК за Законом ми маємо констатувати наявність повторності. Якщо ці ж злочини вчинені у зворотному порядку, то *незаконне виготовлення, підроблення, використання чи збут підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів (ст. 318 КК)* не буде кваліфікуватись як вчинене повторно. Теоретично ці злочинні посягання відносяться до однорідних, але правило повторності однорідних злочинів тут не діє.

Не існує єдиного підходу щодо того, яким чином підвищувати міру покарання у санкції статті за злочини, вчинені повторно. Законодавець використовує різні прийоми. Вони стосуються: (А) змін «всередині» певного виду покарання та (Б) зміни конструкції санкції. До першого відносяться: встановлення мінімального покарання за кваліфікований злочин рівного максимальному покаранню за некваліфікований злочин (ст. 110 КК), встановлення нижчої межі, вищої за вищу за некваліфікований злочин (ч. 1 ст. 209), за кваліфікований злочин підвищується лише максимальна межа (ст. 109 КК), підвищується лише мінімальна межа (ст. 115 КК), встановлюється нижня межа та підвищується вища (ст. 153 КК), підвищується нижня та верхня межі (ст. 199 КК). Стосовно змін в конструкції санкції, виділяють: заміна більш суворим покаранням (ст. 169 КК), встановлення альтернативного більш суворого покарання (ч. 1 ст. 115), встановлення додаткового покарання (ст. 368 КК).

Таким чином, в деяких випадках за вчинення злочину повторно може бути призначене покарання нижче, ніж за вчинення злочину вперше.

Таке положення суперечить принципу, що діє в американському праві, згідно з яким кожна обставина вчиненого злочину чи характеристика особи винного повинна підсилувати або знижувати покарання [4, с. 1].

Так, у Федеральних правилах призначення покарання детально визначено, яким чином повинно підвищуватися покарання при наявності судимості у особи, яка вчинила злочин. В §4A1.1. вказано, що до загального рівня злочину¹ необхідно додати 3 за кожний попередній злочин, якщо строк позбавлення волі за нього складає хоча б 1 рік та 1 місяць; додати 2, якщо покарання складає не менше 60 днів; додати 2, якщо підсудний вчинив злочин під час відбування покарання, включаючи пробацію, умовно-дострокове звільнення, ув'язнення або втечу; додати 2, якщо підсудний вчинив злочин менше ніж через 2 роки після звільнення з місць позбавлення волі, та ін. [7].

Крім того, чітко визначені поняття професійного злочинця та особи, яка займається злочинною діяльністю, як засіб проживання (промисел). Також визначений мінімальний рівень злочину для таких осіб та ступінь підвищення покарання за наявності певних обставин (§4B1.1. - §4B1.3.) [7].

Для осіб, що вчинили злочин не вперше, існує більша ймовірність призначення покарання, пов'язаного з позбавленням волі. Так, в США в 1998 р. покарання у вигляді позбавлення волі було призначено 41 % осіб, які мали одну судимість, 53 % - дві судимості, 64 % - три судимості [3].

В штаті Нью-Йорк у 2001 р. середня тривалість ув'язнення складала 40,4 місяці. В той же час цей показник для найбільш небезпечних злочинців складав – 51 міс., для осіб, які вже вчиняли злочини – 43 міс [5].

Практика призначення покарання за сукупністю злочинів або сукупністю вироків в Україні свідчить про інше. За нашими даними майже у 80 % випадків призначення покарання за сукупності злочинів суд використовує правило поглинання. Таким чином, особа відбуває покарання фактично за один злочин. Вчинення ж інших, навіть декількох злочинів, не впливатиме на покарання взагалі. Згідно правила призначення покарання за сукупністю вироків суддя має право повністю або частково приєднати строк покарання за новим вирокком до строку за попередній злочин. На практиці, здебільшого, використовується часткове складання. Середній строк

¹ Згідно Федеральних правил призначення покарання, суспільна небезпечність кожного злочину визначається в рівнях злочину, до яких додаються додаткові бали за наявності обтяжуючих факторів, або цей рівень зменшується за наявності пом'якшуючих факторів.

частки, що приєднується, становить 6 місяців. Зустрічаються і випадки приєднання 1 місяця позбавлення волі.

В Апеляційному суді Харківської області встановилася практика призначення довічного позбавлення волі за вчинення умисного вбивства особою, що була судима за умисне вбивство. Так, у 2002 році Апеляційним судом було розглянуто 18 кримінальних справ за ч.2 ст. 115 КК. В 6 з них особа вчинила умисне вбивство після вчинення умисного вбивства або вбивство двох або більше осіб. В усіх випадках суд призначав довічне позбавлення волі. Тут спостерігається певна однаковість у судовій практиці. В той же час, якщо поряд із вбивством вчиняються інші злочини, не пов'язані із позбавленням життя іншої особи, як правило, покарання за умисний злочин поглинає всі інші строки. Фактично особа відбуває покарання лише за вбивство. Всі інші злочини залишаються безкарними. Таким чином нівелюється принцип невідворотності покарання, губиться превентивний ефект покарання.

Виходячи з вищевказаного, слід замислитися над правилами призначення покарання за сукупністю злочинів та сукупністю вироків. Перспективними в плані подальших наукових досліджень видається наукове обґрунтування правил підвищення розміру кримінального покарання при встановленні кваліфікуючої ознаки повторності. Потребують вивчення критерії та підстави встановлення кваліфікуючої ознаки повторності. Заслужує на увагу визначення єдиної термінології в законодавстві стосовно множинності злочинів. Основна увага повинна приділятися додержанню прав людини при призначенні покарання за множинність злочинів.

Література

1. Конституція України. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
2. Загальна декларація прав людини // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
3. Matthew R. Durose, Patrick A. Langan State Court Sentencing of Convicted Felons. 1998 Statistical Tables // <http://www.ojp.usdoj.gov/bjs/abstract/scsc98st.htm> (відвідана в останнє 11.05.2005).
4. Robinson P.H. A Sentencing System for the 21st Century? – Texas Law Review. – 1987. – № 66.
5. Statistical Summary of Adult Felony Sentencing // <http://www.sgc.wa.gov> (відвідана в останнє 11.05.2003).
6. Волженкин В.Б. Принцип справедливости и проблемы множественности преступлений по УК РФ // Законность. – 1998. – № 12.

7. Кримінальний кодекс США. Титул 18. § 3553(a)(2) // http://uscode.house.gov/title_18.htm (відвідана в останнє 10.11.2005).
8. Модельный Уголовный кодекс для стран СНГ // Правоведение. – 1996. – № 1.
9. Новое уголовное законодательство стран СНГ и Балтии: Сборник научных статей / Под ред. Л.Л. Кругликова, Н.Ф. Кузнецовой. – М.: ЛексЭст, 2002. – 464 с.
10. Постанова Пленуму Верховного суду України № 5 від 29.06.1984 “Про практику застосування судами України законодавства про повторні злочини” // Бюлетень законодавства і юридичної практики. – 1995. – № 1.
11. Стан правопорядку в Україні. Основні результати діяльності органів внутрішніх справ та внутрішніх військ в 2002 році. – Аналітичні матеріали. – 2003.

УДК 347.65/68

Кухарев О.Є.,
викладач кафедри цивільного права
та процесу Харківського економіко-
правового університету

Вжиття заходів щодо охорони спадкового майна виконавцем заповіту та нотаріусом

Як відомо, одним із конституційних прав кожної особи є право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю (ст. 41 Конституції України).

Важливу роль у забезпеченні реалізації цього права відіграє закріплений в цивільному законодавстві України інститут спадкування майна.

Позитивним є і те, що з метою додержання вищезгаданого конституційного права законодавець передбачає низку заходів щодо охорони спадкового майна.

До заходів щодо охорони спадкового майна в широкому значенні слід віднести будь-які заходи, направлені на збереження спадщини в належному стані, запобігання найменшій можливості її втрати, псування або розкрадання.

Предметом дослідження у цій статті є особливості вжиття заходів щодо охорони спадкового майна виконавцем заповіту і нотаріусом, їх значення та порівняльний аналіз.

Аналізуючи матеріал статті, автор спирався на загальні дослідження й публікації провідних учених-цивілістів Фурси С.Я., Фурси Є.І, Остапюка Н., Гордона М.В., які стосуються загальних питань спадкового права. Однак варто зазначити, що наукових праць, безпосередньо присвячених вжиттю заходів щодо охорони спадкового майна, останнім часом практично не було.

Слід зауважити, що у випадку призначення виконавця заповіту, заходи з охорони спадкового майна вживаються як нотаріусом, так і безпосередньо самим виконавцем (ст. 1290 ЦК України). І якщо нотаріус здійснював такі повноваження і до набрання чинності нового Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року (далі ЦК), то вчинення заходів щодо охорони спадкового майна виконавцем заповіту встановлено на законодавчому рівні вперше і, відповідно, потребує певного наукового дослідження.

На відміну від Цивільного кодексу УРСР 1963 р. (далі ЦК 1963 р.), який лише в загальній формі вирішував окремі питання щодо можливості виконання заповіту спеціальною особою, зазначеною в заповіті - виконавцем заповіту, новий ЦК присвячує виконанню заповіту окрему главу, норми якої складають інститут виконання заповіту.

Такі зміни в правовому регулюванні відносин з виконання заповіту не є випадковими. В умовах заборони приватної власності та підприємницької діяльності, жорсткого нормування публічною владою кількості та вартості споживчого майна, що могло належати фізичній особі на праві особистої власності і складало спадкове майно, правове регулювання виконання заповіту спеціальною особою – виконавцем заповіту носило суто формальний характер. Тим більше, що охорона спадкового майна, призначення хранителя та опікуна такого майна покладалося згідно зі ст. 558-559 ЦК 1963 р. на спеціальних посадових осіб – державних нотаріусів, а в населених пунктах, де не було державної нотаріальної контори – на посадову особу відповідного виконавчого комітету, яка мала право вчиняти нотаріальні дії. Детальна регламентація порядку здійснення цих дій відбувалася, відповідно, в Законі України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. [2], в Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 18 червня 1994 р. № 18/5 [5] та в Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад народних депутатів України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 25 серпня 1994 р. №22/5 [6].

Актуальність вжиття заходів з охорони спадкового майна підтверджує наступний приклад. До нотаріуса міста Москви, звернулася гр. Ч. з заявою про прийняття спадщини після померлого чоловіка. Нотаріус відмовив їй в прийнятті заяви, посилаючись на відсутність правовстановлюючих документів на транспортний засіб, гараж і деяке інше майно. Вказані документи утримував син спадкодавця від першого шлюбу В. і відмовлявся як від передачі їх гр. Ч., так і від прибуття до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини.

Таким чином, не завжди спадкоємці знаходяться в довірчих відносинах, а тому небезпека порушення прав спадкоємців існує не тільки з боку третіх осіб, а й з боку інших спадкоємців. Із збільшенням майнових накопичень громадян і з'явлення нових видів майна, яке може належати їм, така небезпека буде тільки зростати [7, с. 27].

Слід прийняти до уваги і той факт, що спадкоємцями за заповітом не завжди можуть бути близькі родичі, що мешкали разом із заповідачем. А в цьому випадку прийняття своєчасних заходів щодо збереження майна має вкрай важливе значення.

Цивільний кодекс України не містить детальної регламентації порядку здійснення виконавцем заповіту своїх повноважень, в тому числі і заходів щодо охорони спадкового майна, хоча потреба в цьому є. Адже спадкоємці, їхні законні представники, а також орган опіки і піклування мають право згідно зі ст. 1293 ЦК оскаржити до суду лише ті дії виконавця заповіту, які не відповідають вимогам Цивільного кодексу, інших законів, порушують інтереси спадкоємців.

З урахуванням викладеного вважаємо за доцільне доповнити ст. 1290 ЦК частиною четвертою такого змісту:

«...4. Виконавець заповіту при здійсненні своїх повноважень має право укладати правочини (договори), здійснювати інші фактичні та юридичні дії, спрямовані на виконання волі спадкодавця, яка виражена в заповіті. Правові форми та порядок здійснення виконавцем заповіту своїх повноважень встановлюється законом.»

На нашу думку, таким спеціальним законом може бути Закон України «Про виконання заповіту».

Підкреслимо, що на практиці мають місце зловживання нотаріусами при вирішенні питань про охорону спадкового майна. Так, нотаріус відмовив Д. у вчиненні заходів з охорони спадкового майна, що залишилося після смерті його батька, - оскільки разом із батьком проживав А. – брат заявника, який вступив в права володіння спадщиною. В цій ситуації нотаріус визнав недоцільним вживати заходи щодо охорони спадкового майна.

В той же час наведений приклад зовсім не свідчить про відсутність необхідності у вжитті заходів з охорони спадкового майна. Між спадкоємцями Д. і А. могли скластися неприязні, ворожі стосунки. Отже, Д. міг справедливо побоюватися зникнення або пошкодження майна, що входить до складу спадщини.

Крім того, нотаріус особисто не заінтересований у вчиненні вказаної вище нотаріальної дії [7, с. 25].

На думку Остапюка Н., на законодавчому рівні слід додатково встановити випадки, коли вжиття заходів щодо охорони спадкового майна є обов'язковими як з боку нотаріуса, так і з боку виконавця заповіту. Серед таких випадків автор називає наступні:

- по-перше, коли ніхто із спадкоємців не вступив у володіння спадщиною, що потребує охорони (управління);

- по-друге, коли у нотаріуса чи виконавця заповіту є достовірна інформація про відсутність хоча б кількох осіб, які призвані до спадкування;

- по-третє, коли спадкоємцем є громадянин, який визнаний в судовому порядку недієздатним або обмеженим в дієздатності і його опікун (або особисто громадянин у випадку згоди піклувальника) не вступив у володіння (управління) спадковим майном.

Основні риси провадження з охорони спадкового майна, що відрізняють його від позовного, були відзначені ще дореволюційними ученими. Так, Васьковський Є. відносив справи з охорони спадщини (підвідомчі на той час, за загальним правилом, мировим суддям) до числа односторонніх, маючи на увазі те, що в таких справах немає ані позивача, ані відповідача, а є тільки «прохач», який заявляє одностороннє клопотання. Внаслідок цього, всі ті правила позовного провадження, які обумовлюються його двосторонністю і розраховані на участь противника, в цьому випадку, не застосовуються. Учений підкреслював, що «в цьому випадку не може бути і мови ані про принцип рівності сторін, ані про зустрічний позов, ані про відвід, ані про залучення третіх осіб... За цією ж підставою... обмежений принцип змагальності розширенням сфери вільної ініціативи та самостійності суду».

Практиці відомі випадки, коли неприйняття оперативних заходів щодо охорони спадкового майна призвело до негативних наслідків. Так, при опису майна С. було встановлено, що її кімната не опечатана, ключі знаходилися у сусідки по квартирі. За свідченням понятих, у С. був дорогий посуд (кришталь), облігації. Під час опису, цього майна не було. Частина речей вдалося знайти у сусідки.

Ще один приклад: за спадковою справою К., що мешкала у місті Москва, встановлено, що більша частина речей, в тому числі холодильник, було вивезено племінницею. ЖЕК не повідомив нотаріальну контору про наявність майна, що потребує охорони. Варто уваги що Закон «Про державний нотаріат в РРФСР» від 2 серпня 1974 року (ст. 56) містив норму про те, що організації, в оперативному управлінні чи власності яких знаходяться житлові приміщення, або у яких за будь-яких підстав знаходиться майно громадян, у випадку смерті громадянина, спадкоємці якого відсутні, зобов'язані вжити негайних заходів з охорони майна померлого і в 3-денний строк повідомити нотаріальний орган про наявність такого майна і відому їм інформацію про можливих спадкоємців [7, с. 28].

Ст. 60 Закону України «Про нотаріат» передбачає три різних випадки вжиття заходів щодо охорони спадкового майна:

1. Коли відомості про необхідність вжиття заходів щодо охорони спадкового майна надійшли до державної нотаріальної контори, де за законом має відкриватись спадщина, державний нотаріус:

– виконує всі необхідні заходи особисто, якщо це майно знаходиться в окрузі його діяльності;

– виконує частково всі необхідні заходи, що стосуються майна, яке знаходиться в окрузі його діяльності, а стосовно іншого майна може давати доручення державним нотаріусам або посадовим особам виконавчих комітетів за місцем знаходження цього майна.

2. Посадові особи виконавчого комітету, де немає державної нотаріальної контори можуть приймати рішення про вжиття заходів з охорони спадкового майна особисто, а також на підставі відповідного доручення державного нотаріуса, але з обов'язковим повідомленням державного нотаріуса за місцем відкриття спадщини про вжиті заходи.

3. Коли відомості надійшли до державної нотаріальної контори або посадової особи виконавчого комітету, де розташована частина майна або все майно, але не відкривалась спадщина, вони мають вживати відповідних заходів з наступним повідомленням державного нотаріуса за місцем відкриття спадщини.

Представляється доцільним з метою зберігання майна встановити строк, протягом якого виконавець заповіту та нотаріус будуть зобов'язані вжити заходів щодо охорони спадкового майна. Щодо виконавця заповіту, пропонуємо викласти пункт 1 частини 1 ст. 1290 ЦК України в наступній редакції:

«...1) вжити заходів щодо охорони спадкового майна протягом розумного строку з моменту відкриття спадщини».

Слід зауважити, що більш детально, порівняно із Цивільним кодексом України, повноваження нотаріуса та виконавця заповіту в частині вжиття заходів до охорони спадкового майна, прописані Інструкцією про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 за № 20/5 (zareєстровано в Міністерстві юстиції 03.03.2004 за № 283/8882) [3]. Так, відповідно до п. 186 вказаної Інструкції, заходи щодо охорони спадкового майна вживаються *безпосередньо державним нотаріусом* за місцем відкриття спадщини. В той же час, роль виконавця заповіту зводиться до повідомлення спадкоємців про відкриття спадщини (п.188 Інструкції та п. 2 ч. 1 ст. 1290 ЦК Украї-

ни), обов'язкової присутності при здійсненні опису спадкового майна (п. 190 Інструкції), і, крім того, за наявності виконавця заповіту, він призначається охоронцем усього спадкового майна.

Цікаво в цьому аспекті уявляється пропозиція Фурси С.Я і Фурси Є.І. щодо надання органам опіки та піклування можливості звертатись до нотаріуса для вжиття заходів щодо охорони майна безвісно відсутнього. Зрозуміло, що ця дія не зумовлюється правовідносинами спадкування, але пов'язана із специфікою діяльності нотаріуса щодо вжиття охоронних заходів [8, с. 265]

Заходи щодо охорони спадкового майна нотаріус вживає не пізніше наступного дня з дати надходження доручення або заяви про наявність спадкового майна, яке потребує охорони. Таким чином, з метою збереження спадкового майна та враховуючи відсутність у виконавця заповіту необхідного кола повноважень щодо вжиття заходів з охорони спадкової маси, останній повинен якнайшвидше повідомити державного нотаріуса за місцем відкриття спадщини про необхідність вжиття заходів щодо її охорони.

Для охорони спадкового майна нотаріус проводить опис спадкового майна, призначає його охоронця та передає майно йому на зберігання. Опис спадкового майна здійснюється за участю виконавця заповіту, у випадку його призначення, заінтересованих осіб, якщо вони того бажають, і не менше як двох свідків.

Нерухоме майно, на перший погляд, не потребує вжиття заходів з охорони, оскільки відчужувати його може тільки власник при наданні своїх правостановлюючих документів. Але під час життя власника, ним могла бути видана довіреність щодо відчуження об'єкта нерухомості. Звісно, відповідно до ст. 248 ЦК України, представництво за довіреністю припиняється у разі смерті особи, яка видала довіреність, але про це необхідно своєчасно повідомити особу, якій надані відповідні повноваження щодо відчуження майна. Тому для того, щоб об'єкт нерухомості не був відчужений неповідомленою особою, необхідно або накласти заборону відчуження об'єкта нерухомості, або встановити наявність уповноважених на відчуження майна осіб і повідомити їх про припинення дії повноважень.

Грошові суми та цінні папери, які залишилися після смерті особи, на прохання спадкоємців чи інших заінтересованих осіб, серед яких можна визначити і виконавця заповіту, за окремим описом здаються не пізніше наступного дня після проведення опису на депозит державної нотаріальної контори, де знаходяться до видачі спадкоємцям.

Срібло і монетарні метали (золото та метали іридієво-платинової групи) в будь-якому вигляді та стані, іноземна валюта і виражені в іноземній валюті або монетарних металах платіжні документи та інші цінні папери (акції, облігації, купони до них, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати та ін.), вироби із срібла і монетарних металів, дорогоцінних каменів, а також дорогоцінні камені і перли на прохання спадкоємців чи інших заінтересованих осіб здаються не пізніше наступного після проведення опису дня на зберігання до відповідної банківської установи.

Зберігання спадкового майна на депозиті державної нотаріальної контори чи у банку здійснюється за рахунок спадкоємців. В тому ж випадку, коли спадкове майно передано до депозиту держнотконтори або банку за ініціативою виконавця заповіту, то він має право на компенсацію затрачених ним коштів в порядку ч. 3 ст. 1291 ЦК України за рахунок спадкоємців.

Певну особливу процедуру має становити вжиття заходів охорони комп'ютерної техніки. Тут необхідно звернути увагу, що найціннішим сучасним об'єктом є інформація, яка може стосуватися технологій, рукописів творів.

Охорона спадкового майна триває до прийняття спадщини спадкоємцями, а якщо її не прийнято – до закінчення строку, установленого цивільним законодавством України для прийняття спадщини. Однак, охорона спадкового майна може тривати і після спливу шести місяців з дня відкриття спадщини, якщо до нотаріуса надійде заява про згоду на прийняття спадщини від осіб, для яких право спадкування виникає у разі неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями (ч. 2 ст. 1270 ЦК), і якщо до спливу встановленого законом шестимісячного строку для прийняття спадщини залишилось менше трьох місяців.

Заходи з охорони спадкового майна припиняє нотаріус або посадова особа виконавчого органу місцевого самоврядування, яка їх вживає. Якщо місце відкриття спадщини і місце вжиття заходів щодо охорони спадкового майна відрізняються, про припинення цих заходів попередньо повідомляється нотаріус за місцем відкриття спадщини.

Про припинення охорони спадкового майна нотаріус за місцем відкриття спадщини попередньо повідомляє спадкоємців та виконавця заповіту. З припиненням заходів щодо охорони спадкового майна

повноваження виконавця заповіту тривають до повного здійснення волі спадкодавця, яка виражена в заповіті (пп. 197-198 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України).

Усе сказане дає підстави стверджувати, що чинне законодавство в частині вжиття заходів щодо охорони спадкового майна містить деякі недоліки. Як було нами зазначено вище, основним недоліком є відсутність регламентації порядку здійснення виконавцем заповіту повноважень щодо охорони спадкового майна. Роль виконавця заповіту зводиться лише до повідомлення спадкоємців про відкриття спадщини, обов'язкової присутності при здійсненні опису спадкового майна і призначення охоронцем усього спадкового майна.

На нашу думку, покладення на виконавця заповіту ролі лише посередника у цих відносинах, зводить нанівець його повноваження щодо охорони спадкового майна і суперечить змісту ст. 1290 ЦК України. З огляду на зазначене, видається доцільним докладно врегулювати правові форми та порядок здійснення виконавцем заповіту своїх повноважень спеціальним законом, яким може бути Закон України «Про виконання заповіту».

Література

1. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18-22. – Ст. 144.
2. Закон України «Про нотаріат» // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
3. Інструкцією про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 за № 20/5 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 10 – Ст. 639.
4. Цивільний кодекс УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1963. – № 30. – Ст. 463.
5. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 18 червня 1994 р. № 18/5 // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2000. – № 1-2. – С. 149.
6. Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад народних депутатів України, затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 25 серпня 1994 р. № 22/5 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1998. – № 5. – С. 398.
7. Остапюк Н. Меры по охране наследственного имущества // Законность. – 2003. – № 12. – С. 25-30.
8. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Спадкове право. Теорія та практика: Навчальний посібник. – Київ: Атіка, 2002. – 496 с.

ЕКОНОМІКА

УДК 339.137

Архиереев С.И.,

доктор экономических наук, профессор,
заведующий кафедрой общей
экономической теории НТУ «ХПИ»

Дяченко Т.А.,

аспирант кафедры общей
экономической теории НТУ «ХПИ»

Конкурентная среда предприятий: международный аспект

Конкуренция является основой становления и развития рыночных экономических отношений. Усиление международного характера конкуренции обусловлено становлением глобально интегрированной экономики. Поэтому исследование проблемы международной конкуренции приобретает исключительное значение и актуальность на современном этапе развития мировой экономики.

В настоящее время исследованием данной проблемы занимаются такие ученые, как З. Борисенко, Л. Дидковская, Р. Зименков, Ю. Касьянов, О. Костусев, Е. Романова и др. Научные исследования многих авторов посвящены формированию механизма защиты и международной системы регулирования конкуренции [1, 3, 4]. В научных публикациях большое внимание уделяется транснациональным корпорациям (ТНК) как основным субъектам международной конкурентных отношений, а также анализу конкурентной среды в отдельных странах [2, 4, 5]. Но так или иначе, основное внимание уделяется отдельным субъектам международной конкуренции, а также созданию правовых механизмов ее защиты. Таким образом, вопросы, характеризующие развитие конкуренции на мировом рынке в целом, общемировые тенденции развития конкуренции остаются открытыми.

Целью данной статьи является анализ развития конкуренции на мировом рынке, определение ее характера, а также влияния глобализации на международные конкурентные отношения, выявление особенностей современных монополий.

Во всех сферах человеческой деятельности (экономике, политике, науке, образовании и т.п.) люди соперничают (конкурируют) между собой с целью достижения определенных преимуществ, доминирующего положения в той или иной области. Стремление к лидерству присутствует в каждом из нас, и именно оно, зачастую руководит нашими действиями, на которые накладываются разного рода ограничения, связанные с поведением других людей, с этическими, моральными, правовыми и др. нормами. Для того чтобы легче, быстрее и надежнее достичь своих целей, люди объединяются в группы и лоббируют общие интересы. Объединения людей могут приобретать различные организационные формы: общества, партии, фирмы, государства, разного рода союзы и т.д. Чем больше соперников, чем более амбициозны их цели и агрессивно их поведение, тем интенсивнее борьба. Это находит свое выражение и в экономической сфере деятельности. С этой точки зрения, предприятие представляет собой инструмент, при помощи которого люди стремятся более быстро, надежно достичь индивидуальных, главным образом, экономических целей. В ходе конкурентной борьбы выделяется один или несколько экономических субъектов, обладающих доминирующим положением на рынке. Такие субъекты, как правило, находятся под пристальным вниманием антимонопольных органов и являются объектами их регулирования, хотя представляют собой естественный результат конкуренции.

В условиях становления глобально интегрированной экономики усиливается международный характер конкуренции. Все большее количество экономических субъектов разных уровней (предприятия, отрасли, регионы, страны, их объединения) вовлекаются в этот процесс.

В настоящее время возрастает количество предприятий, которые являются экономическими субъектами, функционирующими сразу на нескольких рынках (даже если в рамках национальной экономики), отличающихся уровнем конкуренции, для обозначения которых мы предлагаем термин – предприятия с дифференцированной конкурентной средой. В условиях глобализации обособление национальных производителей от международной конкуренции невозможно. В связи с усилением международного характера конкуренции для предприятий открываются возможности выхода на новые рынки и все более характерной для них является ситуация, когда они ориентируют сбыт своей продукции на рынки

с разным уровнем конкуренции. Другими словами, интеграционные и глобализационные тенденции в мировой экономике усиливают дифференциацию конкурентной среды.

Увеличивается количество международных экономических субъектов, таких как ТНК, МНК и др. Влияние международной конкуренции ощущают на себе все государства. В этих условиях для достижения оптимального баланса экономических интересов субъектов разных уровней необходима выработка единых норм конкурентного поведения и международного механизма защиты конкуренции. В этой связи Л. Дидковская отмечает: «Усиление международного характера конкуренции сопровождается развитием как позитивных, так и негативных явлений и обуславливает необходимость формирования новой модели единой конкурентной политики, создание адекватного современным требованиям надгосударственного механизма регулирования конкурентных отношений» [1]. Наряду с этим, не следует забывать, что чрезмерное вмешательство государства в ход экономических процессов, в том числе в отношении конкуренции, чревато созданием неравных условий конкуренции для разных ее участников. По мнению О. Костусева: «Неравенство условий конкуренции связано с неодинаковым режимом налогообложения, субсидиями и привилегиями со стороны государства или местной власти, льготным доступом к земельным участкам, инфраструктуре и пр. В результате неэффективные предприятия часто процветают, а их более продуктивные конкуренты находятся в затруднительном положении» [4].

Основные характеристики монополиста, отличающие его от производителя на рынке совершенной конкуренции, согласно модели неоклассической экономической школы, заключаются в установлении более высокой цены, не обеспечивающей эффективного распределения ресурсов и справедливого распределения доходов, а также в стремлении монополиста к производству меньшего объема продукции по большей цене. Тогда как современная монополия в условиях усиления международного характера конкуренции характеризуется стремлением к расширению собственной доли рынка для получения большей рыночной власти и использования положительного эффекта масштаба.

Кроме того, наличие в государстве национальных предприятий-монополистов повышает его шансы занять выгодное конкурентное положение на международном рынке. Такое мнение раз-

деляют многие экономисты, что находит свое подтверждение в реальной практике многих стран.

Уже в течение длительного периода времени проводится политика увеличения уровня концентрации национальной промышленности западноевропейских стран, которая рассматривается как необходимое условие повышения конкурентоспособности своих производителей на мировом рынке. И сейчас руководство ЕС придерживается того мнения, что создание монополий не ведет к исчезновению конкуренции, а лишь меняет ее форму, побуждая к прогрессу путем повышения дифференциации качества, улучшение ассортимента товаров и услуг, применения современных технологий, методов управления производством [3]. В основе структуры японской экономики, если говорить о крупном производстве, лежали монополистические организационные формы. Именно эта особенность развития национальной экономики Японии послужила одним из важнейших факторов, способствовавших ее экономическому прогрессу. Доказано временем, что государственная политика поддержки монополизации национальной экономики привела к тому, что ряд японских компаний вошел в число наиболее мощных международных корпораций и занял важные позиции в мировом производстве [5].

В настоящее время либерализация экономики, развитие информационных технологий, коммуникативных сетей ускоряют перемещение факторов производства, усиливая тем самым международный характер конкуренции. Прогрессирующая глобализация экономики проявляется в возрастании масштабов международной торговли и инвестиций, диверсификации мировых финансовых рынков и рынков рабочей силы, обострении глобальной конкуренции, существенном повышении роли ТНК в мирохозяйственных процессах. Таким образом, ТНК становятся главным субъектом международных экономических отношений.

Ю. Касьянов считает, что ТНК выступают институциональной формой интернационализации экономики и являются следующим шагом в развитии национальных финансово-промышленных групп, которые эволюционировали в международную форму [3]. По мнению Р. Зименкова и Е. Романовой, ТНК превратились в главную силу рыночного производства и международного разделения труда, в доминирующий фактор мировой экономики и международных экономических отношений. В создании интернациональ-

ной производственной системы важнейшую роль сейчас играют прямые инвестиции ТНК [2]. Таким образом, ТНК обостряют международную конкуренцию, создают дополнительные стимулы для совершенствования процесса производства и реализации продукции фирм, способствуют более эффективному распределению и использованию ресурсов в мировом масштабе. Вместе с тем, ТНК концентрируют рыночную власть в своих руках и, таким образом, усиливают монополизацию.

Состояния совершенной конкуренции и чистой монополии – крайние (граничные) положения явления конкуренции. Не всегда они достигают своего абсолютного значения, то есть проявляются в своих крайних формах, что связано со спецификой отдельных рынков. Как совершенная конкуренция, так и чистая монополия имеют свои преимущества и недостатки. Поэтому ни одна из них не является оптимальной. Ю. Касьянов в этой связи отмечает: «Стремление государства достичь на рынке условий совершенной конкуренции, подавив монополию, выглядит нерациональным, а диалектическая взаимосвязь монополии и конкуренции предполагает, что оптимальное состояние явления конкуренции – монополия, подверженная конкурентному давлению, как со стороны прямых конкурентов, так и со стороны других отраслей или внешних рынков» [3]. А в настоящее время, в условиях обострения глобальной конкуренции создаются условия для создания и развития именно таких монополий.

В результате проведенного исследования можно сделать следующие выводы. Становление глобально интегрированной экономики усиливает международный характер конкуренции. Фирмы, занимающие доминирующее положение на рынке, являются объектами регулирования антимонопольных организаций, как на национальном, так и на международном уровне, хотя и представляют собой естественный результат конкуренции. Регулирование конкурентных отношений должно носить минимально необходимый характер, обеспечивающий оптимальный баланс экономических интересов субъектов разных уровней. В то время как чрезмерное регулирование способствует созданию неравных условий конкуренции для разных ее участников, что может привести к завоеванию монопольных позиций менее эффективными предприятиями. В настоящее время происходит становление глобальной конкуренции. ТНК становятся главными субъектами международных экономических отношений.

В этих условиях создание монополий не ведет к исчезновению конкуренции, а лишь меняет ее форму, причем наличие национальных монополий является предпосылкой успешной конкурентной позиции на мировом рынке. В условиях усиления международного характера конкуренции современные монополии стремятся к увеличению объемов производства и сбыта для получения большей рыночной власти и захвата большей доли мирового рынка. Таким образом, в настоящее время зарождаются предпосылки оптимального состояния международной конкуренции.

Интеграционные и глобализационные тенденции в мировой экономике усиливают дифференциацию конкурентной среды и усложняют разработку эффективной стратегии развития предприятий, что может быть предметом дальнейших научных исследований.

Литература

1. Дідківська Л. Формування та розвиток міжнародної системи регулювання конкуренції // Економіст. – 2005. – № 9. – С. 40-43.
2. Зименков Р., Романова Е. Американские ТНК за рубежом: стратегия, направления, формы // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 8. – С. 45-53.
3. Касьянов Ю. Антимонопольное законодательство за рубежом: позитивный опыт // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 8. – С. 15-25.
4. Костусев О. Стан конкурентного середовища в Україні та основні напрями вдосконалення правових механізмів захисту конкуренції // Економіст. – 2005. – № 5. – С. 52-53.
5. Никитин С., Глазьева Е., Степанова М. Антимонопольная политика в странах с развитой рыночной экономикой // Вопросы экономики. – 1992. – № 11. – С. 110.

УДК 330.83.339

Решетило В.П.,

кандидат экономических наук, доцент,
докторант кафедры экономической
теории и экономических методов
управления Харьковского национального
университета имени В.Н. Каразина

Трансформационное влияние международных экономических институтов на развитие институциональных систем

Постановка проблемы. Существование сложной системы рыночных институтов, и прежде всего, макроэкономических, является одним из самых важных критериев завершенности переходного периода и формирования рыночной экономики в Украине. Хотя в настоящее время Украина получила статус страны с рыночной экономикой, сложившаяся в стране институциональная система еще не обладает достаточным рыночным потенциалом, способным стать адекватной основой динамичного развития экономики. В современном мире экономически развитые страны конкурируют уже не сколько в области факторов научно-технического развития, сколько в выборе институтов или институциональных стратегий для стимулирования быстрого экономического роста и повышения жизненного уровня населения. В этой связи на первый план выходят проблемы понимания логики формирования рыночных институтов, исследования процессов наполнения их реальным рыночным содержанием. Именно с институциональными факторами экономической аналитика последнего времени связывает не только уровень социально-экономического развития, достигнутый той или иной страной, но также потенциальные и реальные возможности его повышения.

Анализ последних исследований и публикаций. Изучению институциональных факторов экономического развития посвящены многие работы как зарубежных, так и отечественных экономистов. Крупными представителями современных институциональных концепций являются: А. Алчиан, Дж. Бьюкенен, Г. Беккер, С. Бриттан, Г. Демсец, Р. Коуз, П. Козловски, У. Меклинг, Д. Норт, М. Олсон, Р. Познер, Г. Таллок, О. Уильямсон, Д. Ходжсон, Р. Фогель и другие. Внесли существенный вклад в развитие институциональной теории и

современные украинские и российские ученые: В. Геец, П. Ещенко, А. Гриценко, А. Гош, Б. Кваснюк, В. Мандибура, Б. Пасхавер, О. Яременко, С. Архиереев, Р. Капелюшников, Р. Нуреев, А. Олейник, В. Радаев, В. Тамбовцев, А. Шаститко, С. Малахов, В. Кокорев и многие другие [1-5]. В работах этих, и ряда других авторов, анализируются особенности формирования институтов в переходных экономиках, издержки институциональных преобразований, изложены позиции по проблемам становления новой институциональной архитектуры. Однако объект изучения настолько сложен, что трудно ожидать, что когда-нибудь проблема будет закрыта. Так, в экономических исследованиях не всегда разделяются понятия: трансформация институтов и институты трансформации, не определены функции институтов, не проводится четкого разграничения между естественными институтами и институтами, которые создаются искусственным путем, институтами общенациональными и локальными, микроинститутами и макроинститутами. Требуется особого анализа и проблема взаимодействия внутренних институтов и внешних, международных, институтов.

Целью данной статьи и является исследование роли особых институтов – институтов международной экономической деятельности, как параметров порядка и системообразующих факторов формирования рыночных качеств институциональных систем транзитивных обществ.

Основная часть. Важнейшим качеством институциональной системы, как и всякой сложной системы, является такое свойство, как *функциональная анизотропность*, которая характеризуется функциональной неравноценностью элементов и связей системы, организационной разносопротивляемостью и разночувствительностью к воздействиям, *асимметричностью потенциальных возможностей осуществления изменений*. Это означает, что способность различных институтов к изменениям, их место и роль в институциональной системе различны, а определяющую, базовую роль в развитии институциональных систем занимают *институты трансформации*. Необходимость разграничения институтов трансформации и производных от них институтов вытекает также из иерархии сложноорганизованных систем. Поскольку *институты трансформации* представляют высший уровень институциональной системы, на котором доминируют информационные процессы, то это доминирование захватывает и подчиняет процессы на ее нижележащих уровнях. Институты транс-

формации, как более высоко лежащий иерархический уровень институциональной системы, оказывает направляющее воздействие на уровень нижележащего порядка. Это воздействие проявляется в том, что все другие институты, как подчиненные члены иерархии, приобретают новые свойства, отсутствующие у них в изолированном состоянии. Из совокупности этих свойств, возникших в результате образования новой целостности, складывается специфический облик целого. Если прибегнуть к телеологической формулировке, то можно сказать, что именно в *формировании новой целостности институциональных систем и состоит цель институтов трансформации*. Таким путем возникшее целое приобретает способность осуществлять новые функции, в том числе входить как компонент в состав последующих звеньев иерархической цепи (в данном случае, в структуру национальной экономики), с возрастающей степенью сложности.

С позиций экономической синергетики институты трансформации выполняют и еще одну очень важную функцию – функцию *параметров порядка* в становлении и развитии институциональных систем. Задавая рамки поведения людей в виде определенных правил и норм, а также санкций за их невыполнение, эти институты сужают набор возможных альтернатив, из которых приходится выбирать, и направляют экономическое развитие в необходимое русло. Поэтому, институты трансформации способны изменять качество не только институциональной системы, но и качество всей общественной системы. Именно *институты трансформации способны придавать социально - экономической системе ее качественную определенность*. Системность, формируемая институтами трансформации, охватывает все сферы жизнедеятельности общества как нечто единое, целостное. Поэтому, «способность институтов трансформации изменять системные свойства означает, что эти институты выполняют *системообразующую функцию*» [6, с. 98]. Системообразующая способность потенциала институтов трансформации состоит в их как внутреннем, так и внешнем влиянии на становление рыночных качеств общества, на раскрытие не реализованных или ранее не востребованных возможностей для его качественного изменения. Потенциал, формируемой институтами трансформации, направляет общество к выбору определенной траектории дальнейшего развития в точках бифуркации, определяет направление, пути и цели этого развития. Если процесс формирования институтов трансформации будет сопровождаться их кооперативным когерентным взаимодействием и появлением синергети-

ческих эффектов, то общество в точках бифуркации уверенно и быстро пойдет по рыночной траектории. Тем самым в стране будут созданы необходимые условия для саморегулирования, а в дальнейшем и самоорганизации экономики.

Роль институтов трансформации состоит и в том, что они влекут за собой изменения всех других институтов, в том числе и таких, в наименьшей степени поддающихся изменениям, как ментальность, традиции, психология людей. Как отмечает А.А. Гриценко, институты трансформации – это те правила, нормы и учреждения, которые собственно и создают механизмы процесса трансформации [7, с. 128]. Таким образом, *институты трансформации* – это своеобразные метаинституты, выступающие параметрами порядка в развитии институциональной системы, позволяющие контролировать, направлять и корректировать институциональную динамику, и придавать социально - экономической системе ее качественную определенность. Прежде всего, узел напряжения социально-экономического развития, с точки зрения параметров порядка системы, лежит в отношениях собственности. *Институт собственности* является центральным институтом, основным параметром порядка, несущей конструкцией как экономической, так и институциональной систем. Важные трансформационные функции несут в себе и такие институты, как институт контрактного права, институты конкуренции и предпринимательской деятельности.

Важнейшими институтами трансформации, выполняющими важную системообразующую функцию, являются *международные экономические институты*. Вокруг роли этих институтов происходят самые острые споры, особенно в условиях решения проблемы вхождения Украины в ВТО, ЕС или ее участия в ЕЭП. Многие политические силы усматривают в институтах международной экономической деятельности скорее опасность для украинской экономики, чем положительное влияние. Действительно, проявление кооперативности в общегосударственном сотрудничестве – это сложный и противоречивый процесс. Он всегда представляет собой некоторый *компромисс*: любое объединение самостоятельных государств в единую наднациональную систему требует отказа от чего-то индивидуального во имя достижения некоторых общих целей. Именно по этой причине здесь всегда имеет место противоречивость между целым – интеграционными объединениями, и составляющими их государствами, не тождественность их целей и интересов. Но, учитывая тот факт, что степень самоорганизации

системы повышается, когда поведение ее элементов становится более коллективным, *кооперативность в развитии мирового хозяйства будет иметь все возрастающее значение по мере развития цивилизации*. Она будет иметь все большее значение в судьбах человечества в виде объединения суверенных государств и геополитических регионов в мировое сообщество, все большей интеграции Востока и Запада, Севера и Юга, объединения различных культурно-исторических сообществ и т.д.. Неуклонно втягиваясь в кооперативное когерентное общемировое взаимодействие, государства будут испытывать и все большее влияние мировых институтов на развитие своих национальных институциональных систем.

Современные исследования интеграционных институциональных процессов берут свое начало в неинституциональных подходах Р. Кеохайнена, В. Ритбергера, Дж. Геррарда, П. Писона, С. Балмера, С. Хикса, согласно которым, в условиях глобальной взаимозависимости различных государств, необходимо формирование новых международных формальных и неформальных институтов, организаций и режимов взаимодействий, способствующих межгосударственной координации при решении международных экономических проблем. При таком подходе исследуется роль, прежде всего государственных и межгосударственных институтов в процессе интеграции, тогда как роль негосударственных институтов в этом процессе игнорируется. Во многом, это можно объяснить тем, что неинституциональный подход применительно к процессам интеграции и международного сотрудничества происходит в ситуации, когда внутринациональные институты в экономически развитых странах уже созданы и функционируют достаточно успешно.

В странах с транзитивной экономикой стоит другая проблема: создать эффективные внутринациональные институциональные системы, и в этом плане международные институты могут сыграть очень важную роль в их трансформации и приобретении качеств, адекватных рыночной системе хозяйства. Влияние международных институтов на формирующуюся национальную институциональную систему с позиций синергетики можно объяснить некоторыми особенностями формирования новых диссипативных структур. Основоположник синергетики, И. Пригожин, называет диссипативную структуру, спонтанно возникающую в открытых неравновесных системах [8, с. 65]. После своего возникновения данная структура не теряет резонансного возбуждения, которое и порож-

дает ее. Одним из самых удивительных свойств этой структуры является ее повышенная «чувствительность» к внешним воздействиям. Поэтому, изменения во внешней среде, которые вызываются влиянием на национальную экономическую систему институтами международной экономической деятельности, оказываются фактором генерации и отбора различных структурных конфигураций ее новой институциональной системы. Примечательно, что возникающая институциональная система обладает качественно новыми свойствами, которые нельзя предсказать заранее, их нельзя вывести из свойств составляющих ее частей, как свойства конкретного атома не выводимы из свойств электрона и протона, или как нельзя предсказать поведение толпы, зная все о каждом ее члене. Именно «совместное действие» или «резонанс» функционирования элементов диссипативных структур является тем феноменом, который характеризует процессы самоорганизации. Особенно большое влияние на эти процессы оказывает расширение числа участников рынка за счет хозяйствующих субъектов из других стран. Это ведет к быстрому распространению новых и эффективных институтов за счет их импорта. Ситуация, когда повышение качества национальных институтов существенно и позитивно влияет на интеграцию страны в международные рынки, что, в свою очередь, требует совершенствования внутренней институциональной среды, получила название «внешнего якоря».

Существует неразрывная связь между уровнем открытости экономики определенной страны и уровнем развития ее институтов. Показатель открытости экономики измеряется как соотношение суммы экспорта к сумме импорта. Этот показатель в Украине в 2000-2004 гг. был достаточно высоким: примерно 114 % - 116 %. Но качество институтов в Украине, как и уровень ее экономического развития в целом, пока что не способствуют ее быстрому включению в ЕС или МОТ. «Факты говорят о том, что страны со слаборазвитыми институтами мало выигрывают от финансовой открытости. Но те из них, которые встают на путь серьезных реформ, приближаются к тому, чтобы начать собирать серьезные плоды», - отмечает А. Тейлор [9, с. 31]. Институты международной экономической деятельности оказывают наиболее существенное влияние на становление национальных институтов в процессе участия страны в различных международных организациях. Присоединение к таким международным экономическим организациям как ЕС или ВОТ,

выступает мощным катализатором институциональных изменений в стране, а значит, и увеличения темпов ее экономического развития. Доказательством этого является исследование Европейского банка реконструкции и развития, который проанализировал динамику так называемых *«трансформационных индикаторов»*. К ним относятся такие показатели, как быстрота процессов приватизации, уровень реструктуризации предприятий, глубина реформ финансового сектора экономики. Анализ ЕБРР показал, что по сравнению с другими трансформирующимися экономиками самая большая динамика этих показателей наблюдалась в странах-кандидатах в ЕС до момента их вступления в эту организацию. Следует также учитывать, что вступление страны в ЕС связано с рядом институциональных условий («копенгагенских критериев»), к которым относятся: стабильность функционирования национальных институтов, обеспечивающих демократию, верховенство закона, прав человека и защиту интересов национальных меньшинств; наличие сложившейся и функционирующей рыночной экономики; способность конкурировать и выдерживать давление рыночных сил на внутреннем рынке Евросоюза; готовность принять на себя в полном объеме обязательства, связанные с членством в ЕС.

В то же время следует учитывать, что институты международной экономической деятельности могут оказывать на национальную экономическую и институциональную систему двойственное влияние. С одной стороны, они могут уменьшить уровень различий между национальной институциональной системой и институциональными системами других стран, но, с другой, наоборот, оказать флуктуационное влияние на усиление институциональной неопределенности и нарастание хаоса. Внедряясь в иную социально-экономическую среду, импортируемые институты могут нарушить целостность сложившейся системы, традиционные функциональные связи и механизмы. Кроме того, чрезмерное увлечение импортом институтов, стандартов, норм и правил других стран, может ограничивать возможности выбора самостоятельных направлений национального институционального развития. Но эти недостатки не исключают необходимость участия каждой страны в мировом институциональном строительстве. Развернувшиеся процессы глобализации требуют активного институционального взаимодействия различных стран. Хотим мы того, или нет, но национальные институты вынуждены приспосабливаться к функционирующей

нию в глобальном пространстве. Процесс глобализации сопровождается не только появлением и оформлением новых национальных институтов, но и созданием таких *наднациональных институциональных систем*, как МВФ, Всемирный банк, ЕБРР, Банк международных расчетов, Международная организация комиссий по ценным бумагам ИОСКО, Мировая федерация бирж, комитет Европейских регуляторов рынков ценных бумаг и другие. Подобные межнациональные институты обеспечивают достижение компромиссов между различными субъектами международных экономических отношений, преследующих различные цели и находящиеся, подчас, в конфликтах друг с другом. Постоянное сотрудничество Украины с этими и другими организациями приводит к значительному обогащению национальных институтов мировым опытом, обеспечивает доступ к различным нормативным документам и к информационной базе, получение расширенных консультаций в области регулирования и законодательного обеспечения деятельности институтов рынка, способствует переходу к международным стандартам их функционирования. Сотрудничество с международными организациями дает возможность уменьшить уровень «тенизации» финансовых отчетов, использовать мировой опыт регулирования финансовых рынков, создать новую систему стандартов отчетности, принять законодательные акты по вопросам открытого доступа к информации, ускорить процессы создания инфраструктуры рынка.

Следует отметить, что развитие процессов глобализации оказывает огромное влияние на развитие институциональных структур всех стран, а не только государств с переходной экономикой. Проблема состоит в том, что система международного законодательства регулирует лишь отношения между различными странами, или их участие в различных интеграционных объединениях. Но в связи с *развитием международного финансового капитала*, и увеличения его влияния на национальные рынки, стало ясно, что *эти отношения никак законодательно не отрегулированы*. В мире активно происходит образование надгосударственных, формальных и неформальных институциональных структур, таких как различные ассоциации, совместные предприятия, мировые производственно-информационные сети. Развитие подобных интеграционных процессов происходит сегодня нелинейно, в соответствии с законами синергетики. Самоорганизация хозяйственных субъектов состоит в том, что они начинают самостоятельно, без участия сво-

их правительств, заключать интеграционные соглашения, создавать наднациональные институты, поддерживать формирование наднациональной рыночной инфраструктуры, инициировать законодательное устранение трансграничных барьеров в процессе движения товаров, услуг, капиталов рабочей силы и технологий. По мере синергетического взаимодействия микроинституциональных уровней интеграционных отношений, начинается самоорганизация и на макроуровне: усиливается взаимодействие национальных хозяйств, синхронизируется динамика их макроэкономических характеристик, растет степень экономической конвергенции в проведении макроэкономической политики. К конвергенции национальных и международных институциональных систем приводят и такие объективные факторы, как рост иностранных инвестиций и потоков международного капитала, что требует одинаковых правил, которые регламентируют торговлю, инвестиции и налогообложение; развитие международного финансового капитала, что требует единых правил торговли пакетами ценных бумаг, управления корпорациями и работы финансовых рынков; создание общей правовой основы в области международной торговли, и многих аспектах вложения иностранных инвестиций, разработанной международными соглашениями в границах ВОТ. Многие страны вводят на своих финансовых рынках стандарты, которые приняты в большинстве развитых стран. Например, в сфере функционирования финансовых институтов разработаны международные правовые стандарты для регулирования деятельности коммерческих банков. Такие стандарты создал Банк международных расчетов (БМР), и все большие страны мира договорились об их использовании. Такое взаимодействие национальных и международных институтов также демонстрирует огромный синергетический эффект, от которого выигрывают все: и каждая отдельная страна, и группы стран, и мировая экономика в целом.

Институты международной экономической деятельности требуют постоянного повышения уровня открытости экономики. В условиях открытой экономики, эти институты, качественно меняя ряд национальных институтов, ускоряют формирование их рыночных качеств, а значит, формируют рыночные черты национальной экономической системы. Поэтому системообразующая роль институтов международной экономической деятельности носит косвенный характер, и реализуется через качественное развитие национальной институ-

циональной системы страны, получающей многие общие черты с институциональными системами других стран. Не даром А. Тойнби, в своем фундаментальном труде делает следующий вывод: «Если провести обзор институтов шестидесяти или семидесяти существующих полностью самоуправляемых государств в нынешнем послевоенном мире, ... то легко убедиться, что большинство институтов – копии либо американской, либо французской, либо бельгийской, либо еще какой-нибудь конституции, имеющей в основе принципы британского парламентаризма» [10, с. 285].

Международные экономические институты выполняют и особую роль внешних флуктуаций для экономической и институциональной систем, приводя их в неустойчивое состояние в точках бифуркации, и изменяя траекторию их развития. Институты международной экономической деятельности способствуют повышению общей эффективности обмена, дают толчок развитию экономики, которая, в свою очередь, требует дальнейших институциональных изменений. Они требуют прозрачности в экономических отношениях, выталкивают экономику из тени, формируют новые стандарты и нормы поведения, позволяют использовать мировой опыт функционирования ряда институтов. Внешнеэкономическое сотрудничество является стимулом для институциональных преобразований, перестройки сферы экономики и политики.

Выводы. Таким образом, влияние институтов международной экономической деятельности на развитие национальных институциональных систем проявляется в следующем. Во-первых, высокая открытость экономики приводит к повышению уровня конкуренции, что требует постоянной трансформации национальных институтов в соответствии с увеличением вариативности, комплексности и рискованности экономических операций. Во-вторых, развитие институтов международной экономической деятельности требует широкой доступности информации, прозрачности процесса принятия экономических и политических решений, что также вызывает необходимость совершенствования ряда национальных институтов. В-третьих, участие во внешнеэкономической деятельности требует перехода к системе международных стандартов ведения бухгалтерской отчетности, показателей качества продукции, статистической информации, отчетности компаний, что сближает национальные институциональные системы различных стран. В-четвертых, необходимость присоединения к международным союзам

и финансовая помощь международных организаций существенно ускоряют процесс проведения институциональных преобразований и формирование национальных институтов, соответствующих рыночной системе хозяйства. В-пятых, происходит унификация рыночных институтов, сближение национальных законодательств, стандартов подготовки рабочей силы высшей квалификации.

Изменения в институциональной системе страны, которые происходят под влиянием системы международных институтов, создают основу для сближения социально-экономических структур различных стран. Открывается возможность включения субъектов хозяйственной деятельности, ранее ограниченных возможностями национальных институтов, в международные экономические отношения. Однако, в странах с переходной экономикой, где уровень экономической самостоятельности экономических субъектов крайне низок, все эти процессы находятся лишь в зародышевом состоянии.

Литература:

1. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Начала, 1997. – 213 с.
2. Шаститко А. Новая институциональная экономическая теория. – М.: ТЕИС, 2002. – 367 с.
3. Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учебное пособие для вузов. – М.: ИНФРА, 2002. – 403 с.
4. Яременко О.Л. Архітектоніка інституційних змін // Інституційна архітектоніка та механізми економічного розвитку: Матеріали наукового симпозиуму. – Х.: ХНУ, 2005. – С. 70 –78.
5. Тамбовцев В.Л. О разнообразии форм описания институтов // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 105 –122.
6. Решетило В.П. Системообразующая функция потенциала институциональных систем // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия ЭКОНОМИЧЕСКАЯ. Выпуск 89-1. – Донецк, 2005. – С. 99 –107.
7. Гриценко А.А. Активізація теоретичних досліджень. Про інституційну архітектоніку як новий науковий напрямок // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 2. – С. 120 - 135.
8. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант. К решению парадокса времени. – М.: Наука, 2000. – 308 с.
9. Taylor A. Global Finance: Past and Present. – Finance & Development, 2004. – Marsh, p. 31- 48.
10. Тойнби А. Дж. Постигание истории / Пер. с англ. А.Н. Огурцов. – М.: Прогресс, 1991. – 725 с.

УДК 316.331.5

Борюшкина О.В.,
преподаватель кафедры
общегуманитарных дисциплин
Харьковского экономико-правового
университета

Теоретический обзор международных моделей рынка труда

Одним из приоритетов экономических реформ в Украине является формирование развитого, цивилизованного рынка труда. Сегодня рынок труда имеет определенную структуру, включающую биржи труда, агентства по трудоустройству, различные учреждения, которые занимаются переподготовкой, повышением квалификации работников. В Украине формирование рынка труда фактически началось с 1991 г., когда был принят Закон Украины «О занятости населения». Этим актом был впервые определен статус безработного, регламентированы обязанности и права государственной службы занятости, задекларированы дополнительные гарантии для лиц, нуждающихся в социальном обеспечении. Некоторые положения законодательства о труде не вполне адекватно отражают ситуацию, сложившуюся в стране. Это обуславливает необходимость глубокого теоретического анализа условий, форм, методов функционирования рынка труда.

Целью данной статьи является всестороннее изучение данного понятия, анализ и систематизация различных теоретических международных моделей рынка труда.

Эта цель реализуется при помощи метода сравнительного анализа в трактовке исследуемого явления для получения необходимой информации для дальнейшего исследования.

Рынок труда является эффективной экономической категорией, существенно влияющей на социально-экономические показатели страны. Государство устанавливает систему экономико-правовых норм (правовую основу рынка труда), в результате которых осуществляется разграничение работника и работодателя, происходит регламентирование трудовых отношений. Соблюдение трудовых норм содействует налаживанию цивилизованных трудовых отношений, создает условия для повышения производительности труда работников, управленческого персонала. Недостатком вышеупомянутого разграничения сегодня стала неотрегулированность механизмов стимулирования. Фактически

трудовые отношения влияют на следующие показатели: размер национального дохода, фонда потребления в пределах страны, потребление материальных благ на душу населения, фонда накопления, количество временно не занятых в сфере производства.

В отечественной экономической литературе отсутствует единый подход к определению модели рынка труда. Отсутствуют также единые критерии для определения типа модели. Так, А.А. Никифорова, выделяя два типа моделей - внешний и внутренний рынки труда, - за основу берет политику занятости, принятую в той или другой стране. При этом отмечает, что модели внешнего рынка труда определенной мерой отвечает рынок труда США, Великобритании, Германии, Швеции и т.п., а модели внутреннего рынка труда - Японии и Франции [1, с. 16-27].

При аналогичном подходе к выбору критериев иначе определяет типы моделей рынка труда Э.М. Либанова. Она отмечает, что, абстрагировавшись от случайностей, можно выделить три наиболее распространенные модели: патерналистскую (Япония), либеральную (США, Канада, Австралия) и социал-демократическую (Швеция) [4, с. 322-325].

Коллектив авторов под руководством А.И. Рофе внешний и внутренний рынки труда называют не моделями, а типами. В их трактовке, выделение моделей возникает, во-первых, в процессе анализа спроса и предложения на рынке труда (модели чисто конкурентного рынков труда и рынков труда с участием на них профсоюзов и двусторонней монополии); во-вторых, во время рассмотрения особенностей политики занятости, которая проводится в разных странах (японская, шведская модели и модель США) [3, с. 56-62]. Интересно, что именно эти авторы являются сторонниками суженной точки зрения относительно рынка труда, заявляя, что рынок труда, как и всякий рынок, принадлежит к сфере обращения, а итак, по их мнению, на рынке труда остаются лишь те группы трудоспособных людей, которые не имеют работы и ищут ее и которые имеют работу, но через неудовлетворенность ею или через риск потерять ее подыскивают другую [3, с. 55]. Т.е. эти авторы, фактически отрицая участие на рынке труда лиц, которые заняты наемной работой, вместе с тем выделяют такую его модель, как внутренний рынок труда, где занятая именно эта категория работников.

К наиболее известным в Украине относятся классическая, неоклассическая, кейнсианская, сегментарная, либеральная и социально-ориентированная.

Классическая, неоклассическая и кейнсианская модели относятся к экономико-математическому типу. Их основной недостаток заключается, во-первых, в учете слишком малого количества факторов, влияющих на развитие рынка труда; во-вторых, в том, что люди согласно этим моделям, принимают решение, где работать, насколько интенсивно трудиться, руководствуясь исключительно экономическими соображениями.

К абстрактным относится и сегментарная модель. Остановимся на рассмотрении практических моделей, функционирование которых можно усмотреть в странах с либеральной рыночной экономикой или социально-ориентированной рыночной экономикой, т.е. тех, которые являются некоторым эталоном, позволяющим находить верный путь для украинской социально-экономической трансформации.

Либеральная и социально-ориентированная модели рынков труда базируются на зрелом рыночном механизме хозяйствования, но с разной степенью участия в нем государственного сектора и различной ролью государственных институтов в управлении экономикой и социальными процессами.

Либеральная модель (США) во главу угла ставит «невидимую руку». Государственный патернализм сводится в основном к поддержке нищих и обездоленных, но не вмешивается в процессы на микроэкономическом уровне.

Модель социально-ориентированного рынка труда (Швеция, Австрия, Германия, Япония) предполагает государственное регулирование процессов, протекающих не только на макроуровне, но и в целом ряде случаев на микроуровне, т.е. в частном секторе. Вторая модель предполагает проведение активной государственной политики не только в сфере труда и занятости, но и в регулировании доходов населения [2, с. 45].

Система трудовых отношений и функционирование механизмов инфраструктуры рынка труда в Японии в основном сосредоточена на уровне предприятий. Предприятия в пределах «пожизненного найма» обеспечивают постоянным работникам гарантии занятости, полностью формируют квалификацию работников, оперативно приводят в соответствие профессионально-квалификационный состав кадров со структурой рабочих мест, развитием техники и технологии, модификацией изготовленной продукции, обеспечивают перемещение работников в плановом порядке на новые рабочие места с целью расширения профессионального профиля и готовности к внутренней фирменной мобильности, повышают размеры заработной пла-

ты, премиальных, социальных выплат в зависимости от возраста, образования, стажа работы и т.п.. При этом отсутствуют четкие границы содержания той или другой работы, а производственный процесс рассчитан на работу работников широкого профессионального уровня. На рынке труда Японии профсоюзы создаются на уровне предприятий.

Для американской модели рынка труда характерным есть то, что регулирование производственных отношений базируется на жесткой классификации работ, четких границах содержания каждой работы, для того чтобы сохранить профессиональную мобильность кадров. При этом сама классификация работ строится на основе сквозных профессий и категорий работ, которым отвечают эти профессии. Особая также политика занятости на предприятиях. Так, в случае сокращения объемов производства фирмы отдают предпочтение освобождению работников, а не сокращению количества отработанных человеко-часов или перемещению работников в пределах предприятия, как это практикуется в модели внутреннего рынка труда. Заработная плата определяется классификацией работ по их сложности, а продвижение работника, как правило, связано с переходом на другую работу, а не с расширением профессионально-квалификационного профиля. Меньшее внимание уделяют профподготовке работников в пределах предприятий. Организация профсоюзов строится по отраслевым и профессиональным признаками.

Каждой из моделей рынка труда отвечает определенная система профессиональной подготовки кадров. Так, японский рынок труда нацелен на подготовку работников по профессиям и для выполнения работ, специфических для данной фирмы. Чтобы удерживать работников на предприятии, фирма вкладывает на их подготовку и повышение квалификации значительные средства. Регулирование производственных отношений базируется на гарантиях занятости и стимулировании продолжительного стажа труда на предприятии. Производственный процесс рассчитан на работников широкого производственного профиля.

Американский рынок труда предусматривает наличие у работников профессий, которые могут использоваться разными фирмами и предприятиями. Этот рынок труда сориентирован на законченную профессиональную подготовку кадров вне границ фирмы. При этом предприниматели не стремятся вкладывать средства в подготовку кадров, а регулирование производственных отношений базируется на жесткой классификации работ и четких гра-

ницах содержания каждой работы для того, чтобы сохранить профессиональную мобильность кадров [5, с. 97-98].

Японский рынок труда меньшей мерой оказывает содействие безработице, чем американский, так как в случае сокращения производства на японском рынке труда работников или перемещают на другие рабочие места, или сокращают продолжительность рабочего времени, сохраняя кадры на предприятии. Если возникает потребность, администрация фирм обеспечивает таким работникам необходимую профпереподготовку и выплачивает им полную заработную плату, считая, что освобождение работников в случае сокращения производства и набор новых в период экономической активности обойдется значительно дороже.

Значительный интерес вызывает модель рынка труда, характерная для экономики Швеции. Привлекает внимание прежде всего решения проблем занятости за счет активной политики на рынке труда. На профподготовку работников и создание рабочих мест Швеция тратит больше, чем любая другая страна. Все это становится возможным в условиях развитости механизмов инфраструктуры рынка труда на национальном уровне, в частности обеспечение занятости населения, профподготовки кадров, социальной защиты, регулирование трудовых отношений.

Социально-ориентированная модель предполагает сильные гарантии социальной защищенности, как конкурентоспособным слоям населения, так и группам, находящимся вне рынка труда. Государство должно проводить монетарную и фискальную политику в целях достижения полной занятости. Данная модель консервативна, для нее характерны медленные структурные изменения. Она не приспособлена к быстрой модификации производства и менее конкурентоспособна, чем либеральная модель. Каждая модель предполагает определенный характер трудовых отношений: либеральная - противоборство партнеров труда (предприниматели - получение высоких прибылей и поддержание высокой конкурентоспособности производимой продукции, работники - улучшение своего материального положения и социального статуса); социально-ориентированная - консенсус субъектов, выступающих на рынке труда.

На наш взгляд, определяя модели рынка труда, надо опираться, во-первых, на классификацию типов рынка труда в зависимости от звена общественного производства на внутрифирменный и национальный (помня о том, что национальный рынок труда не мо-

жет существовать отдельно от внутрифирменного); во-вторых, на фазы процесса воспроизведения рабочей силы, которые можно рассматривать или обобщенно или более детально.

Известно, что в современных условиях не существует страны, в которой бы государственные органы не регулировали процессы воспроизведения рабочей силы как на национальном уровне, так и на уровне фирм и в какой бы работодатели совсем не уделяли внимания определенным процессам воспроизведения рабочей силы. Можно говорить лишь о степени влияния государства и работодателей на эти процессы, которые зависят, прежде всего, от модели экономического развития, принятой в той или другой стране. Учитывая это можно выделить два крайних проявления модели внутрифирменного рынка труда, назвав их условно «патерналистская» и «бюрократическая», и две модели государственного регулирования экономики - «социально ориентированную» и «либеральную». Комбинация указанных моделей даст четыре их разновидности. Тем не менее, в каждой стране, которая избрала или социально ориентированную, или либеральную модель экономического развития, может действовать две, например, социально ориентированная патерналистская или бюрократическая в зависимости от политики каждой из фирм на внутрифирменном рынке труда. Именно такие модели рынка труда теоретически могут действовать в Украине, но, учитывая национальные особенности, на наш взгляд, будет преобладать социально ориентированная бюрократическая модель.

Указанные модели должны отвечать определенному механизму функционирования рынка труда с элементами государственного и профсоюзного вмешательства, который состоит из субъектов, объектов, целей, функций, инструментов и средств влияния, механизмов структуры и инфраструктуры.

Литература:

1. Никифорова А.А. Рынок труда: занятость и безработица. – М.: Международные отношения, 1995.
2. Петюх В.М. Ринок праці: Навчальний посібник. – Київ: 1999.
3. Рофе А.И., Збышко Б.Г., Ишин В.В. Рынок труда, занятость населения, экономика ресурсов для труда: Учебное пособие / Под ред. проф. А.И. Рофе. – М.: МИК, 2000.
4. Скуратівський В., Палій О., Ліанова Е. Соціальна політика. – К.: Видавництво УАДУ, 2000.
5. Экономика и рынок труда / Под ред. А.С. Головачева. – Минск: Вышейш. шк., 1999.

ГУМАНІТАРИСТИКА

УДК 378.1:004

Орлов П.И.,

кандидат юридических наук,
профессор кафедры уголовно-правовых
дисциплин Харьковского экономико-
правового университета

Информационное обеспечение процесса формирования новой системы образования

В условиях современного динамического развития общества, усложнения технической и социальной инфраструктуры информация становится таким же стратегическим ресурсом, как традиционные материальные и энергетические ресурсы.

Наибольший экономический и социальный успех сегодня сопутствует тем, кто активно используют современные средства компьютерных коммуникаций и сетей, информационных технологий и систем управления информационными ресурсами.

Современные информационные технологии, позволяющие создавать, хранить, перерабатывать и обеспечивать эффективные способы представления информационных ресурсов, стали важным фактором жизни общества и средством повышения эффективности управления всеми сферами общественной деятельности, в том числе и образовательной сферой.

Уровень использования информации становится одним из существенных факторов успешного экономического развития и конкурентоспособности, как на внутреннем, так и на внешнем рынке образовательных ресурсов.

Широкое использование современных средств доступа к информационно-вычислительным ресурсам открыло принципиально новые возможности использования информационных технологий и вычислительной техники в образовании.

Ключевым фактором международного сотрудничества в области образования является формируемое единое образовательное

пространство (ЕОП). Подтверждением этого являются материалы Болонского процесса [1].

Развитие системы образования на современном этапе четко обозначило три новейшие тенденции:

- глобализацию образовательных процессов;
- ярко выраженную конкуренцию в образовательной сфере;
- прямую зависимость качества образования от внедрения инновационных технологий в организацию учебного процесса, в методы обучения и контроля знаний, в управление образованием.

Все больший акцент делается на использование сетевых технологий обучения, с использованием которых производительность системы образования должна повыситься до невиданного ранее уровня. Следовательно, необходимо создать более гибкие и персонализированные формы существующей модели открытого и дистанционного массового обучения. Этому может способствовать применение информационно-телекоммуникационных технологий (ИКТ) и тщательно подобранного ряда медианосителей, средств передачи информации, от средств массовой информации, до обучающих элементов, компонентов с поддержкой ИКТ и Интернет, то есть индивидуализированных средств передачи информации [2].

К характерным чертам процесса обучения посредством сетевых технологий можно отнести следующее:

- процесс обучения не критичен к месту нахождения учащихся и преподавателей;
- гибкий график организации учебного процесса во времени;
- приобщение к работе с информационными технологиями обучаемых и преподавателей;
- индивидуализация обучения;
- автоматизированный тестовый контроль;
- открытость внедрению новых методов обучения (метод проектов, деловые игры и др.);
- реализация мультимедийного представления учебного материала;
- своевременное и доступное обновление дидактических материалов.

Целями информатизации современного университета на сегодняшний день является:

- создание единой информационной среды;
- вход в мировое информационное пространство в качестве активного творца и потребителя накопленной в мире информации благодаря

предоставлению преподавателям, научным работникам, студентам свободного доступа к информационным ресурсам и сервисам;

- использования потенциала специалистов;
- содействие развитию информатизации учебных заведений Украины;
- создание системы социальной ответственности за результаты общих усилий по информатизации всех связанных с университетом лиц и организаций.

Системный подход к информатизации образовательной деятельности вуза предполагает информатизацию всех структурных звеньев университета (кафедр, отделов, библиотеки и т.д.) связанных с учебным процессом для получения реальных результатов.

Инновации в образовании стимулируют необходимость пересмотра структуры и функциональных взаимодействий отдельных подразделений университета, в частности – библиотеки как главного ресурсного центра.

Основная проблема, как нам видится, состоит в том, что библиотеки еще недостаточно хорошо встроены в инновационные процессы, протекающие в сфере образования, в процессы взаимодействия с внешними клиентами (подразделениями вуза, пользователями, другими организациями информационного профиля). Наблюдается некоторая изолированность библиотек в рамках старых традиционных технологий, которые не успевают за инновациями в образовании.

В новых условиях необходимо провести ре-инжиниринг бизнес-процессов, которые имеют место в вузе и затрагивают информационную сферу, в том числе и библиотеку.

Результатом такого переосмысления должно стать проектирование новых управляемых сценариев информационно-библиотечных процессов, в которых все субъекты-участники, как внутренние, так и внешние за пределами вуза, получили бы четко определенный спектр ролей, функций, прав и ответственности. К сожалению, такого организованного выхода совместной мыслительной деятельности в этом направлении мы пока не имеем, и поэтому часто движемся в одиночку и вслепую.

Главное сейчас – поиск принципиально новых подходов и инновационных цепочек процессов взаимодействий, где библиотека перенесла бы свои традиционные роли по предоставлению документов из своего фонда и выполнению информационно-справочной работы на

внедрение инновационных подходов к предоставлению новых сервисов, информационному наполнению новых форм и методик обучения, вследствие чего приобрела бы новое, а возможно и лидирующее, значение в образовательных и управленческих процессах.

К числу таких перспективных направлений можно отнести:

1. Совместное с кафедрами создание развитых дистанционных курсов, специализированных центров знаний, информационно-образовательных ресурсов поддержки как традиционных, так и новых сетевых, открытых и других форм предоставления образовательных услуг.

2. Совместное со службами АСУ-ВУЗ информационное обеспечение учебной, научной, управленческой деятельности, включая систематический сбор информационных потребностей, выявление проблемных мест, поиск, организацию и доставку соответствующих информационных ресурсов, создание систем информационной поддержки практической деятельности.

3. Совместная с информационными отделами, центрами научной информации выработка политики, стратегии, методов, технологий и инструментов менеджмента информации.

Такой качественно новый уровень деятельности библиотек должен развиваться на основе внедрения инновационных подходов и повышения уровня организации и развития самой библиотеки. Сферой инноваций должны стать основные технологические процессы, структура библиотеки и функции ее подразделений, система повышения квалификации персонала, организация библиотечного пространства.

Есть определенный круг неотложных нерешенных проблем, связанных с вхождением вузов в процесс информатизации образования, а также проблем, связанных с информационно-библиотечной сферой в новых условиях:

Проблема интеллектуальной интеграции информации - соединить и обработать разные по природе ресурсы (архивы, сайты, порталы, электронные каталоги, дистанционные курсы, выходные документы информационно-управленческих систем) с целью их упорядочивания и получения доступа.

Сейчас в вузах накоплены массивы самой разнообразной информации, но эти массивы не упорядочены, разрозненны и часто замыкаются на использовании их в тех подразделениях вуза, где они и были созданы. Нет единого подхода и единых требований к

представлению информации. Отсюда нет возможности оценки качества и полноты информации, а также получения единого доступа вне зависимости от ее физического местонахождения.

При интеграции разнородных информационных ресурсов встают проблемы согласованного описания ресурсов, которое, несомненно, должно быть основано на четко разработанной информационной модели (ИМ) ресурсов, определяемой структурой метаописания и системой принятой рубрикации и систематизации.

Опыт библиотек может быть напрямую использован в упорядочивании ресурсов и их структурировании.

Проблема выхода на семантический уровень поиска информации. В настоящее время, когда быстрыми темпами увеличиваются объемы информации, развивается тенденция перехода от синтаксического поиска к семантическому. Доступ и поиск на синтаксическом уровне в большом массиве документов неизбежно даст тысячи ненужных ссылок. Для получения релевантных результатов поиска особенно актуальным становится применение интеллектуальных механизмов поиска информации, в частности, использование онтологий, тезаурусов.

Важной задачей современного информационного поиска является также разработка многоязычных информационных систем, в которых запрос составляется на одном языке, а найденные документы могут быть написаны как на языке запроса, так и на других языках.

Библиотеки в своей работе традиционно опираются на использование тезаурусов, рубрикаторов для предметного описания и поиска документов в каталогах и базах данных. Поэтому, перенесение методик использования лингвистических средств поиска из библиотечной среды на учебный процесс позволит решить эту проблему.

Проблема перестройки образовательной системы, создание технологии поддержки новой структуры образования – модель непрерывного и открытого образования. В настоящее время назрела острая необходимость переосмыслить целевые функции образования как системы, цели и задачи ее отдельных ступеней и звеньев.

Потребность в непрерывном пополнении и обновлении профессиональных знаний, их актуализации на продуктивном этапе человеческой жизни обусловлена темпами научно-технического прогресса, переходом к информационному этапу развития общества.

К наиболее важным особенностям системы непрерывного образования следует отнести:

- фундаментализацию образования;
- опережающий характер образования;
- увеличение доступности системы образования [3].

Система непрерывного обучения во многих аспектах отличается от традиционного образования. С точки зрения построения технологий обучения, можно выделить следующие особенности:

- увеличение продолжительности и значимости этапов самообразования,

- возрастание роли средств обучения, особенно на основе новых информационных технологий;

- усиление роли принципа индивидуализации обучения.

Таким образом, анализ специфики непрерывного, открытого образования показывает, что необходимым условием его эффективного осуществления является разработка системы соответствующих технологий обучения, обеспечивающих:

- повышение *эффективности* учебно-методического обеспечения;

- *масштабируемость* (расширяемость) учебных материалов за счет принципов иерархии и модульности учебных объектов;

- поддержку *множественности применения*, которая обеспечивается объектным подходом к представлению учебной информации;

- *интероперабельность*, основанную на принципах стандартизации сообщений и их динамического связывания в различных, функциональных системах;

- *разделяемость*, когда один и тот же ресурс может быть одновременно использован (разделен) в нескольких приложениях;

- *технологичность* - создание новых учебных материалов и процессов происходит с максимальным использованием уже имеющихся и с применением известных по интерфейсу, параметрам и функциям инструментов.

Реализация функций учебного процесса в системе непрерывного открытого образования предполагает и наличие следующих функциональных составляющих:

- подготовка сетевых курсов и учебных пособий;
- управление контентом;
- обеспечение связи электронной библиотеки с учебным процессом;
- администрирование и планирование учебного процесса;

- контроль и оценка степени усвоения индивидуальных знаний обучаемого.

Структурирование информационных образовательных ресурсов является фундаментальной проблемой систематизации знаний открытого образования. В настоящее время для структурирования знаний широко используется объектно-ориентированная организация учебного материала, когда курс может быть разделен на модули, фрагменты, темы и более мелкие дидактические единицы, каждая из которых должна нести определенный объем информации и выполнять свою функцию в процессе обучения [4]. При таком подходе учебный материал по дисциплине представляется системой знаний, состоящей из понятий и отношений между ними. Кроме того, технологии создания на базе учебных объектов отдельных учебных блоков позволяет обеспечить их многоцелевое и многоаспектное использование для обеспечения индивидуализации обучения. Структурирование учебных материалов позволит создавать отдельные учебные блоки, которые могут быть по-разному скомпонованы в зависимости от целей конкретного курса, контингента учащихся, уровня получения образования.

При структурировании массивов информации широко применяются *тематические схемы*.

Автор-разработчик (преподаватель) при проектировании учебного курса всегда ориентируется на заранее составленный им перечень (содержание), где указываются разделы и параграфы, на которые разбит учебный материал. Такой перечень становится основой тематической схемы курса.

Тематическая схема учебного модуля, доступная студенту при обучении, обеспечивает повышение эффективности обучения: студент не только может ориентироваться в массиве учебной информации модуля и осознать цель, которую он должен достигнуть в ходе обучения, но и представить связи между учебными объектами и порядок их следования.

Тематические схемы описания учебных материалов имеют общие черты с используемыми в библиотеках системами предметизации и классификации.

Если учащийся работает с учебным модулем, на экран по его требованию выводится схема, содержащая основные понятия материала, связи между ними, и ссылки на внешние и внутренние ресурсы (учебные объекты), содержащие данное понятие. Таким

образом, в процессе обучения каждый студент может реализовать свою индивидуальную траекторию учебных действий.

Проблема стандартизации. Сейчас наблюдается не стыковка отдельных стандартов и образовательных схем из-за низкого уровня культуры стандартизации.

Без единого подхода к ключевым моментам и процессам не будет достигнут уровень глобализации образования. Необходимо выработать и принять ряд норм, стандартов, касающихся образования и средств технологической поддержки. В первую очередь надо стандартизировать представление учебного объекта и технологии распределенного создания учебных объектов, электронных библиотек, системы тестирования знаний, содержание дистанционных курсов и т.д.

В частности, в библиотечных технологиях уже стандартизованы схемы описаний объектов, посредством MARC-форматов, организация лингвистических средств поиска (тезаурусы и рубрикаторы), что может явиться подспорьем перенесения заложенных в них принципов и методов на образовательную среду.

Проблема внедрения корпоративных сервисов. Внедрение в практику открытого образования корпоративных сервисов предполагает:

- предоставления единого доступа к распределенным образовательным информационным ресурсам;
- совместную работу над созданием курсов дистанционного образования;
- создание баз данных и знаний коллективного доступа;
- совместное создание специализированных порталов знаний;
- однократную обработку информационных ресурсов с последующим многоаспектным их использованием;
- внедрение корпоративных систем коммуникаций (электронная почта, форумы, чаты).

Некоторые корпоративные сервисы уже получили свое развитие как, например, корпоративная каталогизация ресурсов, электронная доставка документов, использование общего лингвистического обеспечения, создание консолидированных библиографических записей и сводных электронных каталогов и т.д. Другие же требуют принятия организационных и технических решений.

Одним из направлений является развитие корпоративных телекоммуникационных сетей для создания цифровой инфраструктуры знаний и разработки механизмов реализации базовых принципов и

новых подходов к образованию. Основная цель заключается в создании цифровой сети, интегрирующей национальные и региональные университеты и другие учебные заведения в синергетическую сеть.

Эффект от внедрения корпоративной телекоммуникационной образовательной сети будет выражен в построении образовательной инфраструктуры, способной обеспечить технологическое превосходство образовательной системы и экспансию экспорта образовательных услуг. Развитие корпоративной телекоммуникационной образовательной сети даст возможность гарантировать реализацию права граждан на получение качественного образования любого уровня независимо от места жительства.

Сейчас в Харькове создана высокоскоростная оптическая научно-образовательная сеть, которая объединяет все вузы города. Она может служить опорной магистралью межвузовского взаимодействия. Специалисты нашего университета принимают активное участие в техническом и информационном обеспечении работы сети.

На сегодняшний день основными задачами по развитию корпоративной телекоммуникационной образовательной сети (КТОС) на наш взгляд являются:

- формирование концепции развития КТОС;
- формирование программы научных исследований, обеспечивающих функционирование КТОС, проведение эксперимента по созданию распределенных университетов;
- создание телекоммуникационной инфраструктуры - учебных центров объединенных единой высокоскоростной сетью;
- правовое обеспечение корпоративной образовательной сети;
- политическое и экономическое обеспечение экспорта образования;
- формирование национальной кредитной системы оценки образовательного уровня каждого гражданина;
- продолжение разработки и внедрения информационно-коммуникационных образовательных технологий в образовательный процесс вузов;
- стандартизация и сертификация системы дистанционного обучения с учетом перехода к единой КТОС;
- подготовка педагогических кадров с учетом требований электронного обучения;
- введение налоговых льгот и предоставление грантов вузам, участвующим в КТОС;

- развитие материально-технической базы электронного обучения;
- формирование благоприятного инвестиционного климата в образовательной среде, привлечение частного капитала к финансированию КТОС;
- широкое информационное обеспечение КТОС, ее возможностей и перспектив развития, реклама отечественного образования за рубежом.

В рамках КТОС предполагается создание научно-исследовательского регионального центра инновационных образовательных технологий, основными направлениями деятельности которых станут:

- обеспечение массового доступа к информационным ресурсам сферы образования;
- содействие интеграции информационных ресурсов в мировое информационное пространство;
- создание технологий информационной поддержки новой структуры образования;
- обеспечение возможности получения качественной, оперативной информации с единой точки доступа;
- решение вопросов интеграции разнородных информационных ресурсов;
- информационная поддержка создания учебных объектов многоцелевого и многоаспектного назначения;
- участие в разработке отраслевых стандартов, и стандартов представления учебных объектов;
- предоставления доступа к информации относительно научно-исследовательской деятельности в педагогической сфере, инновационных разработок и авторских программ преподавания отдельных предметов в разных учебных заведениях;
- обеспечение специалистам возможности непрерывного повышения квалификации с предоставлением доступа к систематизированным информационным ресурсам.
- содействие развитию информатизации библиотек системы образования;
- внедрение корпоративного межвузовского взаимодействия.

Литература

1. Журавський В.С. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К.: Політехніка, 2003. – 195 с.

2. «Электронный» Болонский процесс - создание европейского образованного пространства. Шаг к обществу, основанному на знаниях // Информационное общество. – 2005. – № 4. – С. 10-14.

3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2001. – 271 с.

4. Бадарч Д. Организация индивидуально-ориентированного учебного процесса в системе зачетных единиц // Аналитические обзоры по основным направлениям развития высшего образования. – 2003. – Вып. 2. Содержание, формы и методы обучения в высшей школе. – 76 с.

5. Півняк Г. Стандарти вищої освіти у контексті Болонської декларації // Освіта України. – 2004. – № 42-43. – С. 6.

6. Литвин О. Болонський процес і наші державні стандарти // Вища освіта України. – 2004. – № 3. – С. 42-44.

7. Нейматов Я.М. Образование в XXI веке: тенденции и прогнозы. – М.: Алгоритм, 2002.– 479 с.

8. Европейское пространство высшего образования // Телекоммуникации и информатизация образования. – 2003. – № 6. – С. 9-11.

9. Бочков В.Е. Нормотворческая деятельность в сфере регулирования применения дистанционных образовательных технологий // Право и образование. – 2003. – № 6. – С. 26-51.

10. Данильченко В.М. Тенденции развития дистанционного обучения в контексте глобального образования // Телекоммуникации и информатизация образования. – 2003. – № 6. – С. 59-71.

11. Зуев В.М. Болонский процесс и проблемы высшего экономического образования // Аналитические обзоры по основным направлениям развития высшего образования. – 2005. – Вып. 1. Содержание, формы и методы обучения в высшей школе. – 56 с.

12. Орлов П.І. Інформаційні системи і технології в управлінні, освіті, бібліотечній справі / П.І. Орлов, О.М. Луганський. - Донецьк: Альфа-прес, 2004. – 292 с.

УДК 021:378.14:004.5

Гальченко Т.В.,
заместитель заведующего библиотекой
Харьковского экономико-правового
университета

Электронная библиотека ВУЗа как ресурсная база единой информационной образовательной среды

В последние годы бурно идет процесс обновления содержания образования, перехода от унитарного образования к вариативному. Образовательные учреждения получили право самостоятельно выбирать цели, стратегию своего развития и методы работы, педагоги - право на творчество, свободу выбора педагогических концепций, методик, учебников, учащиеся - право выбирать школы, техникумы, вузы, профиль образования, домашнее образование по индивидуальному плану [1].

Сегодня главная функция библиотеки вуза, как основного держателя информационных фондов – *обеспечение информационной поддержки* традиционного, дистанционного и непрерывного образования. Современная библиотека должна быть приближена к читателю на основе средств телекоммуникаций и электронных баз знаний.

Ведущими направлениями работы библиотек становятся:

- информационное обеспечение новых технологий в образовании (в т.ч. информирование об оригинальных авторских педагогических разработках);
- формирование электронных коллекций для обеспечения учебного процесса;
- организация доступа к распределенным информационным ресурсам;
- внедрение новых сервисов в обслуживание (электронная доставка документов, автоматизированный заказ изданий, виртуальная справка, информация об адресности изданий).

Роль электронных информационных ресурсов в информационной поддержке образовательной и научной деятельности постоянно растет [2].

Основное различие традиционной публикации (информации "на твердом носителе") от электронной в том, что пользователь, обращаясь к сервисам электронной библиотеки за необходимой

информацией, в результате получает возможность непосредственной работы с самими документами.

Вузовские библиотеки, как наиболее развитые на сегодняшний день в системе библиотек, активно разрабатывают и внедряют в практику работы электронные хранилища полнотекстовых данных – электронные библиотеки.

Проблематика создания электронных библиотек и использования электронных ресурсов вызывает все больший интерес. С высокой степенью вероятности можно прогнозировать, что этот интерес будет только увеличиваться. Более того, современные тенденции расширительного толкования понятия «электронная библиотека» за пределы традиционного библиотечного обслуживания в сторону образовательных технологий, информационных порталов, методологий и технологий управления знаниями и процессами, с одной стороны, и набирающие силы технологии семантического представления, анализа, интеграции и поиска информации, с другой стороны, ставят перед разработчиками современных проектов электронных библиотек много сложных дополнительных проблем.

Электронная библиотека вуза функционально должна обеспечивать:

- информационную базу учебного процесса, т.е. поддержку образования на уровне обучаемого (ученика, студента и т.д.);
- поддержку учебной деятельности, научно-исследовательских и инновационных процессов учреждений образования, т.е. поддержку на уровне педагога;
- помощь непрерывному образованию, самообразованию т.е. обеспечение доступа к *структурированным* информационным массивам.

Обычно под электронной библиотекой понимается распределенная информационная система, позволяющая надежно накапливать, сохранять и эффективно использовать разнообразные коллекции электронных документов, доступные в удобном для пользователей виде через глобальные сети передачи данных [3]. Иными словами, электронная библиотека (ЭБ) - репозиторий электронных ресурсов, программно-технический комплекс, обеспечивающий возможность каталогизации, хранения, поиска и доступа к электронным ресурсам.

Исходя из определения, типовой модуль электронной библиотеки должен содержать средства анализа и обработки документов, средства хранения электронных ресурсов и их описаний, а также

средства доступа к ресурсам для выполнения операций поиска, извлечения и доставки документа или его части по запросу. ЭБ можно также рассматривать как полностью автоматизированные комплексы, предназначенные для «аннотированного хранения» данных, причем пользователем ЭБ может быть как человек, так и приложение на удаленном компьютере.

В рамках этого подхода *электронные библиотеки рассматриваются как отдельная конкретная технология работы с информацией*. Помимо задач модификации первичных ресурсов, их открытия пользователям, стоит *проблема разработки принципов организации информационно-ресурсов* для их эффективного использования, формирование единого, однородного информационного поля.

Создание единой *технологической системы хранения, поиска и использования информации* является одной из важнейших задач интегрированной обучающей среды [4].

ЭБ как система должна состоять из следующих подсистем:

- публикации данных, поддержка их аутентичности и качества;
- поиска и представления информации;
- анализа данных.

Эти подсистемы составят основу системы превращения информации в систему библиотек. Их можно рассматривать как пример виртуальной организации, унифицирующей механизмы работы с документами.

Любая электронная библиотека (корпоративная или общедоступная) опирается на *метаинформацию* - формализованные знания о внутренней структуре и поведении информационных и вычислительных ресурсов (или документов); структурированные сведения о ресурсе, представляющие его свойства (атрибуты) и функции; информации, предназначенной для анализа, дизайна, развития, обработки и использования документов [5].

Основной идеей создания и представления электронной библиотеки является то, что все ресурсы, помещаемые в ЭБ, должны быть должным образом *каталогизированы* - снабжены метаданными и уникальным идентификатором.

Метаданные - структурированные сведения о документе, представляющие его свойства.

На основе метаданных осуществляется поиск документов (ресурсов), вывод результатов поиска, управление и представление документов, взаимодействие с ними.

Понятие метаданных уже давно и успешно используют в таких контекстах, как информационные хранилища и системы аналитической обработки данных, электронный документооборот и управление потоками работ, управление знаниями. Этот стандарт позволяет описывать типы информационных документов, объединенные в классы объектов, атрибуты и отношения между различными типами документов и информационных ресурсов.

Информационный ресурс, снабженный метаданными, превращается в Документ, который является основным «объектом» информационной системы.

Таким образом, под Документом понимается целостный информационный объект фиксированного Класса, помещенный в информационное пространство, который описывает, представляет, отображает или моделирует некоторую сущность реального мира. В Классе задается функциональность: множество Документов, принадлежащих одному Классу, выполняют одинаковые функции. В классы объединяются типы документов с однородными характеристиками и атрибутами.

Помимо принадлежности к классу документ обладает статусом. Статус определяет состояние документа (статичность, версия и т.п.), возможность создания копий документа и/или наличие оригинала, наличие авторского и имущественного прав, и т.п.

Каждый объект, входящий в ЭБ, имеет содержание, состояние и поведение. Состояние объекта – набор значений его атрибутов. Поведение объекта – набор методов доступа, оперирующих над состоянием и содержанием объекта. Содержание объекта – информационное наполнение данного объекта: это может быть ссылкой на объект или на другой документ или на часть другого документа.

Универсальную модель образовательного ресурса можно рассматривать как набор информационных блоков, содержащих как метаданные, характеризующие ресурс в различных контекстах (основное содержание, жизненный цикл, использование в учебном процессе, технические характеристики, права интеллектуальной собственности, отношение к другим образовательным объектам, аннотация, классификация); так и описание организации ресурса – физическая структура ресурса (файлы), навигация и сценарии его использования в учебном процессе [6].

Расширение традиционного «библиографического» описания ресурса полями спецификации учебных объектов позволяет ис-

пользовать ресурс для встраивания в системы дистанционного образования, а также в системы планирования и организации учебного процесса.

Размещение полнотекстовых материалов, используемых в учебном процессе, в хранилище может производиться непосредственно создателями (авторами) документа или через интерфейс образовательного портала. При этом портал должен поддерживать все этапы технологического процесса создания и размещения электронного ресурса, включая экспертизу качества документа, редактирование и пр.

Этапы по определению статуса и контроля качества документа могут быть выполнены и вне информационной системы (как это в основном и выполняется сейчас). Автор передает в библиотеку электронный ресурс, библиотека производит его описание и размещение в хранилище.

Системы, предоставляющие ученым и специалистам возможность самостоятельно размещать и регистрировать свои публикации в ЭБ, имеют существенно больший потенциал развития, т.к. являются непосредственным инструментом представления автором своих публикаций в электронных коллекциях.

Однако в этом преимуществе заложены и серьезные проблемы – невозможность использования сложных классификаторов, разный уровень информационной культура авторов текстов, отсутствие мотивации к регулярной подаче информационных материалов. Следует отметить, что в настоящее время такие системы использует только немногочисленная часть научно-образовательного сообщества.

Каждый вуз может использовать различные механизмы наполнения и хранения электронных ресурсов. Изначально ЭБ видится как *система*, органично включенная в комплексную автоматизацию вуза в целом. Это предполагает *четкую связь между подразделениями вуза, объединение* главных цифровых коллекций кафедр, библиотеки, издательства и других подразделений вуза.

Потенциал университетов позволяет с первых шагов определить содержательное наполнение коллекции на основе общей концепции обучения и библиографической модели фонда.

Немаловажную роль в формировании электронного документного пространства могут сыграть и «службы поддержки» профессионально занятые в области создания и внедрения аппаратно-программных средств, поскольку принятие общих стандартов и

наиболее оптимальных технических решений являются важными системообразующими факторами.

На ранних стадиях создания электронной библиотеки вуза основная работа направлена на *формирование массива электронных документов* – электронной коллекции, а также на определение источников накопления массива содержимого коллекции, принятие решений как осуществлять оцифровку и какие типы файлов и форматы использовать, вкладывать ли средства в оборудование, например сканеры, фотоаппараты, микрофоны и переносные жесткие диски, или платить поставщикам информации.

Источником формирования, прежде всего, выступает традиционный библиотечный ресурс – фонд библиотеки. Но библиотечный фонд не единственный ресурс, который может быть использован для создания электронных коллекций. Приоритетным становится не столько использование и перевод в цифровую форму своих фондов, сколько заимствование накопленных массивов информации, получение доступа к распределенным информационным ресурсам.

На первом этапе целесообразно создавать информационный ресурс как часть локальной полнотекстовой электронной коллекции, а затем в дальнейшем размещать для широкого использования. Реализация такой двухуровневой структуры позволит обеспечить максимальное качество и эффективный доступ к создаваемому ресурсу.

Важным на сегодняшний день является *установление партнерских отношений* с функциональными подразделениями вуза и с другими организациями, библиотеками с целью объединения накопленного массива информации и дальнейшего совместного его использования.

Если на ранних этапах структура партнерства, как правило, ограничена взаимодействием библиотеки с другими организациями или подразделениями на уровне обмена имеющимися электронными документами, то в дальнейшем партнерство должно развиваться в сторону планирования и распределения работ по созданию, размещению и управлению электронными коллекциями.

Формирование единой информационной образовательной среды невозможно без участия ведущих ученых и специалистов, работающих в области получения знаний и заинтересованных в сотрудничестве и информационном обмене. Именно широкое взаимодействие между библиотекой, подразделениями университета может

обеспечить предпосылки постоянного пополнения ресурса и востребованности создаваемой электронной коллекции, а также устойчивого и поступательного развития единой образовательной сети.

Необходимым условием является *организационное обеспечение* процесса создания управляемого массива электронных документов.

Для выработки всестороннего, широкого и многоаспектного взгляда на проблему формирования ЭБ образовательных ресурсов и достижения согласия по вопросам стратегии, общих норм, принципов и технологических решений, необходимо:

1. Провести регистрацию имеющихся электронных ресурсов.
2. Создать механизмы, стимулирующие реализацию вузовских и междисциплинарных проектов на принципах наибольшей компетентности участников.
3. Сформировать компетентную рабочую группу по определению зоны ответственности за хранение и размещение электронных документов между библиотекой и подразделениями вуза.
4. Наладить широкое внутри- и межвузовское информирование о публикациях, инициативах, проектах и т.д., имеющих отношение к электронному документному образовательному пространству.

Сфера образования может и должна выступать сферой, «*программирующей*» развитие других сфер. Эта функция образования не может быть реализована сама собой. Она требует разработки и реализации широкого набора конкретных проектов и программ. К настоящему времени наблюдается острый дефицит образовательных проектов. При этом практически *полностью отсутствует инфраструктура поддержки образовательных проектов*, та среда, в которой их эффективность будет максимальной. К элементам этой инфраструктуры можно отнести экспертные и консультационные службы, службы методической поддержки, процедуры публичных оценок, обеспечивающих участие большего числа специалистов в разработке образовательных проектов и т.д.

В свою очередь, основной ролью вузовских библиотек в новых условиях становится экспертная оценка информации с точки зрения достоверности и информирование специалистов в той или иной отрасли о наличии такой информации для определения ее научной и образовательной значимости, каталогизация и предоставления быстрого доступа к наиболее ценной информации.

Несмотря на растущее число публикаций, педагогические коллективы и отдельные специалисты испытывают значительный

дефицит информации. Во-первых, печатные материалы разбросаны по разным изданиям (журналам, сборникам, материалам конференций), которые выходят обычно небольшими тиражами и зачастую не попадают в поле зрения большого числа специалистов. Взаимная информированность остается крайне низкой. Во-вторых, важной особенностью является появление значительного числа электронных публикаций, не имеющих печатного аналога, которые рассеяны по различным веб-сайтам с той или иной степенью достоверности текста.

Эти проблемы могут быть частично решены посредством создания комплексного распределенного ресурса, который может взять на себя функцию информационной базы для специалистов сферы образования, что позволит повысить качество научных исследований и практических разработок в этой области и создать условия для формирования целостного электронного документного пространства.

При этом крайне важно обеспечить широкую доступность и оперативное наполнение электронной коллекции, а также взаимодействие участников ее создания, как с научными конференциями, так и с журналами (традиционными и электронными) и другими отраслевыми периодическими изданиями.

Выработка четкой и планомерной политики создания и развития электронных библиотек – главное условие успеха.

Организация и управление электронными коллекциями является большой проблемой.

Уже распространенный сервис - сводный электронный библиотечный каталог, не является, по сути, электронной библиотекой. Так же как и система взаимодействия между распределенными серверами не решает проблемы создания системы для управления их содержимым.

Электронные ресурсы, как в сети Интернет, так и на локальных серверах, представлены разнородной по составу и набору описателей информацией, различными форматами файлов и методами доступа. Например, информация может быть представлена: базами данных, содержащими название и краткое описание объектов, набором папок для хранения файлов, имеющих произвольные названия, web-страницами, предлагающими единый интерфейс доступа к документам, электронным каталогом, содержащим библиографические записи и т.д.

Это позволяет сделать вывод, что подобная, но не идентичная информация касательно объектов не имеет единой формы представления.

Пока нет единого подхода к предоставлению информации об объекте, его размещении, форматах и доступе не может быть механизмов для объединения и управления объектами, а также нет гарантии, что обновление информации не повлечет за собой сбои в организации доступа к объектам.

Для решения этой проблемы нужна ясная и последовательная схема создания метаописаний для всех типов объектов входящих в ЭБ. Ее можно применять для объектов в рамках одной ЭБ или в пределах корпорации.

Целесообразно принять Электронный каталог библиотеки как начальную точку доступа к содержимому всех электронных коллекций. Содержимое библиографической записи и внесенные метаданные затем могут генерироваться в различные системы доступа, с различными целями, в различных формах, наборах и т.д.

Принятое решение должно предусматривать создание гибкой структуры базы данных ЭБ, которая не связана с какой-либо одной специфической схемой метаданных, с возможностью встраивания отдельных элементов, выбора содержимого по разным срезам, а также возможностью импорта-экспорта данных.

Преимущества такого подхода - возможность разнопланового и повторного использования информационных ресурсов, устранение препятствий к расширению границ создания содержимого коллекций, быстрое распространение информации среди партнеров, включение дополнительной информации.

В процессе функционирования ЭБ неизбежны многочисленные проблемы, связанные с созданием и управлением метаданными.

Наибольшей проблемой есть правильность заполнения описательной информации, качественность (полнота) представления данных об объекте. Для правильного заполнения описательной информации необходима стандартизация требований к наборам данных описывающих тот или иной объект [7].

Объектами стандартизации могут выступать:

- правила идентификации объектов;
- правила представления учебных объектов;
- форматы формирования электронных каталогов (MARC) и доступа к онлайн-публикациям;

- услуги поиска в онлайн-базах знаний и библиографических базах данных;
- услуги, связанные с обменом информацией между вузами, библиотеками, пользователями;
- форматы электронного обмена полными текстами документов;
- форматы представления и хранения экземпляров электронных коллекций.

Выбор стандартов определяется в зависимости от перспектив развития ЭБ и задач длительного сотрудничества с партнерами и пользователями. Использование стандартов должно видеться не как дополнительная проблема, а как неотъемлемая часть свойственная электронному окружению и обеспечивающая развитие ЭБ.

Вопрос выбора стандарта представления данных для использования (Dublin Core, RUSMARC, XML, LOM и т.д.) не должен быть главным, так как тот или иной стандарт не предусматривает пожизненного его использования. Существует ряд возможностей обмена метаданными в режиме импорта/экспорта, т.е. преобразования данных из одного формата в другой.

Главным условием для такого обмена есть *качественное, структурированное представление первичных данных*, позволяющее решать вопросы манипулирования и управления созданными документами.

Наряду с качественным описанием информационных объектов ЭБ, не менее важным требованием есть оценка электронной информации.

Два главных аспекта проблемы:

- гарантирование достоверности содержимого коллекций;
- препятствие несанкционированному копированию и искажению информации.

Как партнерское объединение ЭБ больше заботят вопросы открытого доступа, чем вопросы защиты содержимого от копирования и искажения информации. Однако и этот вопрос необходимо рассматривать.

Наибольшее внимание обращается на *манипулирование имиджем документа*, но подобные принципы применяются и к звуковому тексту, видео и другим типам содержимого [8].

На практике имиджи шаблонно манипулируют после их создания. Например, рисунки конвертируются из TIFF в формат JPEG для сжатия изображения и уменьшения его размеров, иногда изме-

няются границы документа, исправляется цветовая гамма, корректируются отдельные затемненные области изображения.

Это в целом не влияет на достоверность материала, но уже нельзя говорить о 100% идентичности. Еще пример, когда над одним документом или несколькими документами, объединенными общим оформлением, работают одновременно несколько операторов в разных организациях. Например, при создании дистанционного курса или мультимедийного учебника.

Практика показывает, что эта проблема может иметь еще более «размытые» границы. Любое манипулирование, от цвета фона к добавлению отсутствующих слов в документе или лиц на фотографии, может поднять вопрос достоверности.

Можно сказать, что понятие достоверности применительно к электронной среде еще полностью не изучено и не определено.

Технические решения по защите содержимого безусловно есть. Но вот доказательство достоверности объектов - это другое направление проблемы, где решения больше социальные, чем технические.

Оцифровка изначально предусматривает экспертную оценку, поэтому целесообразно определить лимиты для любого манипулирования данными в документе, гарантировать понимание проблемы и следование принятым правилам со стороны участников процесса, а также информировать пользователей ресурсов о произошедших в процессе оцифровки изменениях.

Существование ясных рекомендаций и использование их на практике помогло бы гарантировать достоверность электронной информации и повысить репутацию библиотеки.

Важным условием успешного функционирования ЭБ является удобное и надежное хранение коллекции информационных ресурсов. Хранение информации необходимо обеспечивать, следуя принципу «думать глобально, действовать сейчас». Это означает, что при создании содержимого коллекций, его описании и управлении ресурсами необходимо учитывать *неопределенную продолжительность жизни документов*.

Есть три главные категории среза проблемы:

– физические носители (диски, CD-ROM, кассеты, «жесткие» диски и т.д.);

– форматы представления (базы данных, электронные документы, страницы web, файлы рисунков и т.д.);

– информационные структуры (библиографическая запись, тезаурусы и т.д.).

Для содержимого и метаданных коллекций решения находятся в структурах и стандартах. Текстовое содержимое, содержащееся в структурированной базе данных, может всегда экспортироваться к другому формату.

Международные стандарты, такие например как MARC-форматы вряд ли исчезнут. Физические носители информации могут быть большей проблемой, поскольку нет никаких точных знаний, какое техническое развитие будет иметь место в дальнейшем.

В этом случае хорошим алгоритмом распределения ресурсов является хранение оригиналов данных в двух формах и на разных носителях информации, учитывая возможность перехода из одной формы в другую, если одна из них устаревает. При этом можно быть уверенным, что есть возможность всегда поддерживать метаданные содержимого коллекций.

Для организации поиска в ЭБ необходимым является условие предоставления пользователям *возможности выбора нескольких поисковых параметров*. Есть многочисленные доступные решения программного обеспечения для осуществления поисковых функций.

Существуют почти бесконечные возможности в применении комплексных поисковых средств. Но как минимум стандартные формы поиска должны поддерживаться: индексация, классификация, регистр, поиск фразы, сопоставление результатов с поисковым выражением, логический поиск, нумерация страниц результатов и т.д.

Необходимо также учитывать и широкое распространение применяемых в Интернет-технологиях поисковых механизмов. Пользователи web привыкли к самому простому из возможных поисковому интерфейсу и самым быстрым результатам. Необходимо учитывать также некоторую несовместимость между поисковыми действиями в различных областях поиска.

В ходе перспективных исследований этого вопроса необходимо понять эффективность различных поисковых решений.

На перспективу сложность должна перемещаться из интерфейса пользователя к *самому механизму поиска информации*.

При организации ЭБ необходимо учитывать такие принципы поиска, как:

- распределенность;
- поддержка разнородных источников;

- связанность (использование систем посредников для перенаправления запросов);
- поиск на естественном языке;
- семантически-ориентированный поиск.

Одним из перспективных направлений есть переход к *семантическому поиску* информации, который может быть реализован на основе стандартизированных лингвистических средств – тезаурусов, рубрикаторов, нормализованных словарей предметных рубрик. В применении к распределенному поиску это значит, что все семантические элементы искомого ресурса должны быть известны, по крайней мере, поисковой системе партнеров.

Актуальной при создании и использовании ЭБ является и проблема безопасности данных коллекции, т.е. *контроль доступа или идентификация*. Решения проблемы видится в принятии организационных и технических мер *разграничения доступа*. При принятии решений необходимо учитывать: состав коллекций, категорий пользователей, физическое размещение ресурсов, договорные отношения партнеров и авторов предоставляемых материалов и т.д.

При обеспечении контроля доступа возникает необходимость внедрения надежной системы безопасности данных, обеспечивающей контроль и мониторинг доступа к ресурсам [9].

Структура управления доступом предполагает наличие двух основных групп учетных записей: администраторов и пользователей. Группа администраторов делится на собственно *администраторов*, имеющих неограниченные права в системе, *модераторов*, ведущих какое-либо направление в организации коллекции, и *кураторов-авторов*, отвечающих за какой-либо конкретный объект, например, электронный учебник или дистанционный курс. Административный тип доступа позволяет редактировать, удалять и создавать новые документы. Администратор может осуществлять управление версиями, изменять состояние и удалять ненужные версии.

Группа пользователей, в свою очередь, делится на обычных и доверенных абонентов. Последние отличаются тем, что им доверены дополнительные (хотя и ограниченные по сравнению с администраторами) права по управлению коллекцией.

Кроме этого, обычные пользователи в свою очередь могут делиться на две основных категории: незарегистрированные и зарегистрированные пользователи.

Незарегистрированные (сторонние) пользователи получают публичный тип доступа к определенной части коллекции и могут

просматривать только ограниченное число документов, осуществляя простой и квалифицированный поиск.

Зарегистрированные пользователи, выполнив условия регистрации, получают доступ к информации закрытой для публичного просмотра, и также могут осуществлять простой и квалифицированный поиск документов.

Основными формальными моделями управления доступом (или политиками безопасности), используемыми в современных компьютерных системах, являются дискреционные модели, мандатные модели, модели тематического разграничения доступа и ролевые модели. Ввиду особенностей образовательной деятельности вуза и организации электронной коллекции, а именно сложной иерархической структуры информационных ресурсов, основанной на профилях деятельности вуза, для управления доступом целесообразно использовать модели, реализующие политику тематического разграничения доступа. Данная политика основана на классификации объектов и субъектов доступа по тематическим категориям. Для информационных ресурсов вуза наиболее подходящей является фасетная классификация, основу которой составляет определенное количество тематических блоков предметной области.

Ролевая политика безопасности может применяться к группам пользователей выполняющих определенные функции в рамках своих служебных обязанностей (профессорско-преподавательский состав) и образовательных потребностей (студенты, слушатели). Это позволит обеспечить «точечную», персонализированную подачу информации конкретному потребителю.

В заключении можно сделать вывод, что в ближайшее время будут активно создаваться и развиваться разнообразие системы доступа к знаниям. В настоящий момент уже предлагаются стандарты на метаданные для учебных объектов, делаются попытки формализовать подходы к построению электронных коллекций для сферы образования. Скорее всего, общим направлением в этой области будет не создание больших сложных централизованных систем, а создания сетей, сообществ систем, кооперирующих друг с другом.

В соответствии с комплексным подходом задача создания ЭБ не ограничивается просто наполнением определенного информационного массива, а представляет собой регулярный процесс, осуществляемый на всех этапах жизненного цикла электронной коллекции при комплексном использовании наиболее эффектив-

ных мер, средств и методов наполнения, поиска, доступа и защиты информации. Совокупность разработанных мер, средств и методов должна быть достаточной для поддержания требуемой степени организации информационных массивов.

Формирование и поддержание полноценной коллекции электронных ресурсов для образования - репрезентативной по охвату, содержащей данные в форматах, удобных для вторичного анализа, регулярно обновляемой - сложная, трудоемкая и дорогостоящая задача, которая не может быть выполнена одним университетом или исследовательским центром.

Достоинством описываемой системы электронной библиотеки является целостность, масштабируемость и универсальность, которые позволяют применить ее как комплексное решение для обеспечения информационной базы новых образовательных технологий.

Несмотря на все различия в подходах к созданию ЭБ можно определить следующие принципы и направления работ по созданию и поддержке электронных библиотек:

- ЭБ должна объединить доступ к материалам с доступом к инструментам для их обработки.
- ЭБ должна поддерживать индивидуальные и общественные информационные образовательные потребности.
- Цифровые библиотеки нуждаются в семантической структуре.
- Необходима связь структур данных ЭБ для обеспечения мощной навигации и поиска.
- ЭБ должна поддерживать мощный, распределенный поиск по всем имеющимся ресурсам.
- Интерфейсы ЭБ должны осуществлять навигацию пользователей через комплексные задачи.
- ЭБ должна обеспечить готовые инструменты для создания и использования семантически богатых цифровых библиотек.
- Дизайн ЭБ должен основываться на изучении пользовательских требований и пользовательского поведения.
- Оценка ЭБ должна базироваться на многофункциональности.
- Организационные проблемы информационного доступа и регламентирования авторских прав должны решаться с использованием новых технологий.
- Необходима разработка и поддержка бизнес-модели ЭБ.

Такой подход способен дать по настоящему качественные результаты.

Литература:

1. Журавський В.С. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К.: Політехніка, 2003. – 195 с.
2. Козлакова Г. Інформатизація навчального процесу - передумова інтеграції до європейського освітнього простору // Освіта. – 2004. – № 33. – С. 2.
3. Роберт И.В. О понятийном аппарате информатизации образования // Информатика и образование. – 2002. – №№ 1, 2.
4. Краснова Г.А., Беляев М.И., Соловов А.В. Технологии создания электронных обучающих средств. – М.: МГИУ, 2001. – 224 с.
5. Understanding Metadata / National Information Standards Organization. – 2004. – ISBN: 1-880124-62-9. – Режим доступа: <http://www.niso.org/standards/resources/UnderstandingMetadata.pdf>
6. Стандарт метаданные информационных образовательных ресурсов для Интернет-каталогов (версия 0.4) / М-во образования и науки РФ; Гос. науч.-исслед. ин-т информационных технологий и телекоммуникаций «Информика». – М.: 2004. – 81 с.
7. Горбунова Е.И., Лобачев С.Л., Малых А.А., Манцивода А.В., Поляков А.А., Солдаткин В.И. Открытое образование: стандартизация описания информационных ресурсов / Отв. ред. С.Л. Лобачев и А.В. Манцивода. – М.: РИЦ «Альфа» МГОПУ им. М.А.Шолохова, 2003. – 215 с. – ISBN 5-8288-0545-2.
8. Вуль В.А. Электронные издания: Учеб. пособие. – М.: СПб: Изд-во «Петербург. ин-т печати», 2001. – 308 с.: ил. – ISBN 5-93422-015-2.
9. Гавердовский А. Концепция построения систем автоматизации документооборота // Открытые системы. – 1997. – № 1. – С. 29-34.
10. Бабешко В.Н., Нежурина М.И. Щербинина И.А. Нормативное обеспечение системы открытого образования (автоматизированный документооборот ОУ) // Человеческое измерение в информационном обществе: Всерос. науч.-практ. конф. 29 окт. – 1 нояб., 2003 г. / ЗАО «ОП ВВЦ «Наука и образование». – Москва: 2003. – С. 81-82.
11. Библиотеки и информационные ресурсы в современном мире науки, культуры, образования и бизнеса [Электронный ресурс]: Материалы 12-той Междунар. конф. «Крым 2005». – Электрон. дан. – М.: ГПНТБ России, 2005. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).
12. Демкин В.П., Можаяева Г.В. Классификация образовательных электронных изданий: основные принципы и критерии: Методическое пособие для преподавателей. – Томск: 2003
13. Зуев В.М. Болонский процесс и проблемы высшего экономического образования. – М.: 2005. – 56 с. – (Содержание, формы и методы обучения в высшей школе: Аналитические обзоры по основным направлениям развития высшего образования / НИИВО; Вып. 1).
14. Набор элементов метаданных Dublin Core (Дублинского ядра) Версия 1.1: Справочное описание / Пер. с англ. О. Барышева. – Режим доступа: [<http://www.rba.ru:8100/rusmarc/soft/dc.html>]

15. Павловський Я. Предпосылки развития Информационного общества в Украине. – Режим доступа:

<http://www.e-ukraine.org.ua/index.php?mod=razvitie>

16. Проект Концепции Информационной Политики для Развития и Продвижения Информационного Общества / Подготовлен Полом Улиром. – Париж: ЮНЕСКО, 2003. – 35 с.; 30 см. – (CI-2003/WS/2).

17. Российский коммуникативный формат библиографических записей в машиночитаемой форме (Российский вариант UNIMARC). – Изд. РНБ. – СПб.: 1998. – Режим доступа:

<http://www.rba.ru:8101/rusmarc/rusmarc/format1.htm>

18. Черненко М., Слепцов С. Принципы классификации управленческих информационных систем // Корпоративные системы. – 2004 – № 1.

УДК 371.385.4

Тимченко И.Е.,

кандидат экономических наук, доцент,
доцент кафедры экономической теории
и менеджмента Харьковского
экономико-правового университета

Духов В.Е.,

кандидат экономических наук, доцент,
заведующий кафедрой экономической
теории и менеджмента Харьковского
экономико-правового университета

Диагностика знаний студентов с помощью компьютерных технологий

В статье рассматриваются современные методы компьютерной диагностики знаний студентов с учетом опыта организации учебного процесса в ВУЗах США и практики работы кафедры экономической теории и менеджмента Харьковского экономико-правового университета.

Формирование прочных знаний, умений и навыков невозможно без систематического контроля учащихся и оценки их познавательной деятельности. Систематический контроль успеваемости дает информацию о степени и качестве усвоения материала обучающимися, позволяет преподавателю оперативно управлять учебным процессом.

Тестовый программированный контроль дает возможность проверить наличие и качество знаний по определенной тематике сразу у неограниченно большого числа обучающихся. Принципиально важным достижением этого метода является объективная, однозначная оценка знаний всеми преподавателями в полном соответствии с достижениями обучаемых. Программированный метод контроля может применяться на различных этапах занятия: при объяснении нового материала, для обобщения и систематизации знаний, при повторении изученных вопросов, перед проведением практической работы и т.д.

Вопросы должны быть четкими, конкретными, подобранными таким образом, чтобы ответ на них потребовал от учащегося не только запоминания изученного материала, но и его осмысления.

Контроль с помощью ЭВМ можно использовать не только на занятиях, но и при проверке домашнего задания, на дополнительных занятиях с отстающими, при подготовке к экзаменам, а также для самоконтроля.

При контроле знаний с использованием автоматизированной аудитории применяются следующие формы заданий:

1. Задания с простым выборочным ответом. В наборе элементов ответов к каждому вопросу только один является правильным. Студент должен определить номер этого варианта и, нажав кнопку, зафиксировать соответствующий номер правильного ответа.

2. Задания с поэтапно-выборочным ответом. В отличие от простой выборочной формы здесь требуется определить два правильных ответа и зафиксировать их номера, нажав соответствующие кнопки на пульте.

3. Задания с многоэлементными выборочными ответами. При выполнении таких заданий требуется определить несколько элементов ответа и зафиксировать их номера, нажав соответствующие кнопки.

4. Задания с единым набором многоэлементных ответов по совокупности вопросов. Для каждого из поставленных вопросов студент должен определить несколько правильных ответов (из системы элементов общего ответа) и зафиксировать их, нажав соответствующие кнопки пульта ввода ответа.

5. Задания с ответами смешанного типа. Структура таких заданий может быть различной, она определяется формами используемых ответов. Чаще всего в состав вопросов могут входить несколько подвопросов с различными формами ответов. Способы фиксирования ответов подобны рассмотренным выше.

Следует отметить, что содержание вопросов и задач, их структура и формы ответов должны отвечать цели и задаче контроля. Например, для проверки усвоения внешних признаков экономических процессов и явлений целесообразно применять задания с простой выборочной формой ответов, а задания с многоэлементными ответами наиболее эффективны для проверки практических навыков и умений студентов.

Мы считаем, что основной функцией текущего контроля с применением компьютерной диагностики является не проверочно-оценочная, а обучающе-корректирующая. Она позволяет своевременно устранить пробелы в знаниях студентов и еще до экзамена

выявить недостатки процесса обучения (степень усвоения переданной информации, недостаточное изучение вопросов) и устранить их. Поэтому с помощью программ-заданий необходимо создать такие условия, чтобы студента «пугали» пробелы в его знаниях, неподготовленные им вопросы или темы курса, а не сам контроль и полученная оценка в процессе ответа.

Построение ответов на вопросы задания разнообразно. С одной стороны, ответы на поставленный вопрос сосредотачивает внимание студентов на рассмотрении различных свойств данного общественно-экономического явления (черты, признаки, функции, условия и др.). С другой стороны, ответы должны быть построены так, чтобы студент глубже проанализировал данное общественно-экономическое явление и показал его коренное, качественное отличие при различных экономических системах.

Система программированного контроля знаний студентов основана на важнейших принципах оценки знания [1, с. 60]:

- а) объективности;
- б) индивидуальности;
- в) всесторонности;
- г) систематичности контроля.

Принцип объективности проверки знаний студентов заключается в том, что текущий контроль осуществляется в соответствии с целями и задачами обучения в данный период на основе методов, которые обеспечивают формирование системы знаний, умение логически мыслить, самостоятельно, творчески анализировать сложные экономические явления и процессы.

Индивидуальность проверки знаний устанавливает степень усвоения материала, способствует выяснению совокупности качеств каждого студента.

Всесторонность контроля означает, что внимание обращают не на количество заученных студентом определенных формул, теоретических положений, категорий, а на его умение самостоятельно, творчески мыслить, анализировать общественные явления, обобщать их, применять знания на практике, превращать знания в глубокие личные убеждения.

Систематичность контроля предусматривает установление степени усвоения содержания курса в целом, а не механического заучивания отдельных, случайных положений, формулировок.

По нашему мнению, правильное овладение этими взаимодействиями принципами оценки знаний студентов позволяет преподавателю определить оптимальные, наиболее рациональные направления повышения эффективности учебного процесса, достижения прочных знаний студентов, превращение знаний в личные убеждения будущих специалистов.

В настоящее время широко используется контроль знаний с помощью тестовых программ. Надо отметить, что интерес к тестам не впервые возник в отечественной педагогике. Еще в 20-е гг., в период становления советской школы, активно обсуждался вопрос об отношении к стандартизированным видам учета - тестам успеваемости. Педагоги хотели найти наиболее объективный и точный способ оценки знаний учащихся. Тесты привлекали их возможностью массовой проверки знаний студентов. Советские педагоги того времени опирались главным образом на исследования этой проблемы в американской школе. Однако в советской педагогической литературе тех лет указывалось и на ограниченные возможности тестовой методики. Подчеркивалось, что тесты нужны лишь для проверки элементарных навыков и непригодны для выявления глубины и осознанности знаний.

Интерес к тестам вновь возродился лишь с начала 60-х гг. [2]. Статьи о них появились на страницах педагогических изданий. Исследователи видели достоинства этого метода прежде всего в возможности объективной оценки знаний. Однако, как и в 20-е гг., отмечались ограниченные возможности тестов. Подчеркивалось, что они не выявляют способность ученика логически рассуждать и связно излагать свои мысли и их нецелесообразно применять для проверки сформированности умения обобщать, сравнивать, делать выводы, объяснять явления и факты на основе изученных законов и теорий. Но на наш взгляд, этот недостаток не формы контроля через тестовые задания, а результат сложности составления тестовых заданий, которые бы в самом вопросе и предоставленных ответах выражали взаимозависимость многих экономических явлений.

Основной недостаток плохо разработанной программированной контрольной работы - оценка знаний студентов в основном на уровне способности узнавания или репродукции изученной информации. Это приводит к тому, что студенты, хорошо справившиеся с программированными контрольными работами в течение семестра, на экзамене обнаруживают поверхностные знания.

Чтобы избежать таких ошибок, необходимо сокращать количество неправильных ответов к вопросам и задачам путем введения альтернативных ответов и решений. Следует так формулировать ответы или решения задач, чтобы они отличались степенью полноты или содержательности, не переставая при этом быть, по существу, правильными.

Такие альтернативные ответы преподавателю при программированном контроле позволяют судить о знаниях не только на уровне «знает» (выбрал правильный ответ) или «не знает» (выбрал неправильный ответ), но и о том, какова глубина знаний студента. Поэтому данный метод приближается к традиционному письменному контролю и позволяет осуществить дифференцированную оценку знаний студента, что как методически, так и технически является наиболее правильным.

Для оценки качества выполняемых студентами контрольных работ при решении задач с альтернативными ответами преподаватель должен на каждый вариант ответа установить оценочный балл, учитывая степень качества ответа и степень сложности задачи. Таким образом, на все задачи, используемые при контроле, составляется шкала с оценками (баллами) на все ответы. В конце контроля выводится общий балл за всю работу.

Мы ознакомились с опытом, накопленным американской школой, так как разработка и применение тестов для проверки подготовленности студентов являются ее неотъемлемой составной частью [3, 4, 5, 10].

Тестовая методика в США - универсальное средство проверки знаний, умений, профессиональной подготовки во всех областях человеческой деятельности. Для допуска к практически любому роду деятельности, требующей каких-то навыков и знаний, необходимо получение сертификата. В области образования тесты разрабатываются силами специализированных коммерческих компаний, располагающих весьма компетентными специалистами. Отбор материала и степень сложности предлагаемых вопросов зависят от ступени обучения. В соответствии с технологией, повсеместно применяемой в американской системе образования, для каждого из вопросов предлагается несколько вариантов ответов, имеющих буквенное обозначение - А, В, С, D, E. На отдельном листе напечатаны номера вопросов и против них - перечисленные буквы. Испытуемый должен отметить ту из них, которая, по его мнению,

соответствует правильному ответу. Если он не отметит ни одного ответа, то теряет очко. Если ответит неправильно, то теряет 1/4 очка. Очевидно, что подобная система подсчета позволяет учесть даже неполное знание вопроса.

Окончательной оценкой являются не очки, а баллы, рассчитываемые по специальной таблице. Последняя построена так, что максимальное число баллов (800) абитуриент получает, даже набрав лишь 85 очков из 95. Другими словами, он имеет право вообще не отвечать на 10 вопросов.

Получается, что испытуемый имеет некоторую свободу выбора в пределах заданной тематики теста. Такая свобода в какой-то мере создает психологическую разрядку для испытуемого. Он чувствует себя более комфортно, зная, что от него не ждут полного совершенства. В среднем, неплохим результатом считается, если по каждому набору тестов дано примерно 75 % правильных ответов. Катастрофическим называют 40-процентный уровень верных ответов.

Мы выделяем основные требования, которые должен учитывать преподаватель при составлении пакета тестов по экономическим дисциплинам.

1. Значительная часть вопросов проверяет знание фактического материала. На первый взгляд они кажутся достаточно элементарными, но жесткие временные рамки требуют от испытуемого свободной ориентации в материале, обеспечивающей быстрый ответ. Вопросы такого рода — простейший способ определить уровень его подготовки.

2. К числу более сложных вопросов можно отнести те, которые требуют понимания причинно-следственных связей. Эти вопросы отличаются по степени сложности, по характеру материала, на основе которого и должны быть сформулированы требуемые выводы. Основной принцип, заложенный в систему американских тестов состоит в том, что экзаменуемый должен прежде всего исключить очевидно неверные варианты ответов. Но эта «очевидность» дается только тому, кто достаточно широко подготовлен.

3. Современный специалист должен уметь читать и интерпретировать графики. Именно графические задания дают возможность глубокого анализа ситуации, необходимость при ответе проанализировать цепочку взаимосвязей.

Для прохождения теста недостаточно просто запомнить какой-то набор фактов. Тест нацелен в первую очередь на то, чтобы

выявить кругозор студента, его умение анализировать и обобщать материал. Этот вывод существенно отличается от прежних представлений о тестовых методиках. Гибкость и насыщенность тестов наряду со строгими рамками при их выполнении — характерные черты современных тестовых методов, используемых в Америке. Разумеется, уровень и направление заданий могут коренным образом изменяться в зависимости от их тематики и назначения. Но общие черты, о которых говорилось, присущи всем бесчисленным испытаниям, проводимым в стране.

Следует отметить еще одно важное обстоятельство. Выше говорилось о тех проблемах, которые стоят перед испытуемым. Но не надо забывать и об экзаменаторах. Все, кому приходилось принимать экзамены, знают, какой это тяжелый труд — в течение нескольких часов повторять одни и те же вопросы, пытаясь оценить каждого экзаменуемого и быть неизменно внимательным и объективным. Применение тестов снимает эту проблему. Тест объективен и неумолим. Надо только правильно его составить, что является серьезной проблемой, требующей большого труда, специальных знаний и немалых затрат. Очень важна также безукоризненная организация работы и проверки результатов. Как показывает американский опыт, эти проблемы разрешимы. Сегодня в США тестовая методика доминирует абсолютно [3, 10]. Индивидуальные экзамены сохранились лишь в тех областях, где требуются специальные знания, по которым подготовка дорогостоящих тестов нецелесообразна просто по финансовым соображениям. Таковы, например, экзамены в аспирантуре или в некоторых областях медицины. Если же речь идет о более или менее широком контингенте испытуемых, то для них всегда используются тесты.

Диагностика знаний с помощью тестирования имеет широкий диапазон применения [6, 7]. В основе системного подхода к контролю усвоения лежит проверка достижения определенного уровня. В соответствии с разновидностями I уровня усвоения тесты этого уровня подразделяют на тесты опознания, различения, соотнесения и задачи с выборочными ответами. Такие тесты можно использовать при объяснении нового материала. Преподаватель сообщает законченную главу новой темы — дозу учебной информации — и предлагает учащимся ответить на несколько вопросов, чтобы проверить активность слушающих и процент усвоения данной дозы информации. Программа с тестом заранее вводится в ЭВМ,

расположенную на столе учителя. Когда на мониторах учащихся появятся вопросы, все приступают к ответам. Каждый ответ ЭВМ определяет на правильность, и после окончания работы на экранах дисплеев высветятся результаты опроса - индивидуальные в виде оценок, а на экране преподавательского компьютера, кроме того, будет указан процент правильных ответов, который свидетельствует о степени усвоения учащимися предложенной им информации. Исходя из этого, преподаватель может корректировать темп объяснения и увеличивать время на проработку неувоенных тем урока.

При таком способе контроля оценка усвоения является объективной. Здесь невозможно списать ответы или подсмотреть их у соседа, варианты тестов у каждого свои. Такой способ индивидуального оперативного контроля является хорошим стимулом для повышения внимания учащихся при объяснении нового материала на лекции и активизации работы каждого учащегося. Кроме того, в конце занятия все студенты могут получить по одной оценке – общую за все тесты или несколько - за каждый тест в отдельности. Однако это можно осуществить только в учебных заведениях, оснащенных достаточным количеством персональных компьютеров или дисплеев, подключенных к общей ЭВМ с большим объемом памяти.

Для различных видов диагностики преподаватель на протяжении курса должен использовать различные виды тестирования и только в комплексном использовании эта форма контроля дает нужный эффект. Остановимся на характеристике основных видов выборочных тестов, которые применяются нами в курсе преподавания таких экономических дисциплин, как: микроэкономика, макроэкономика, основы экономической теории, основы экономической безопасности.

1. При использовании теста опознания учащемуся задаются вопросы, требующие от него альтернативного ответа: «да» или «нет», «является» или «не является», «относится» или «не относится» и т.п. Одна из альтернатив и является эталонной. В задании обязательно фигурирует объект, о свойствах или характеристиках которого должен иметь представление студент.

2. Тест различения вместе с заданием содержат ответы, из которых учащийся должен выбрать один или несколько. Правильные ответы на задаваемые вопросы заранее запрограммированы составителем программы и выделены в качестве эталона. Все правильные и неправильные ответы фиксируются компьютером и на их основе, выставляется итоговая оценка.

3. В тесте соотнесения предлагается найти общность или различие в изученных объектах, причем сравниваемые свойства или параметры обязательно фигурируют в задании.

4. В задании теста-задачи с выборочными ответами формулируется условие задачи и все необходимые исходные данные. В прилагаемых ответах представлено несколько вариантов результата решения в числовом виде. Студент должен решить задачу и показать, какой ответ он получил. Несмотря на то, что в тестах-задачах с выборочными ответами проверяется умение учащихся решать задачи, т.е. предусматривается продуктивная деятельность, их все же надо отнести к тестам, проверяющим репродуктивную деятельность. В эталоне не представлены операции решения, а учащимся даны на выбор результаты. В случае правильного, а тем более неправильного выбора ответа преподаватель не может уверенно определить, умеет ли учащийся решать такие задачи. Тест не дает преподавателю представления о причинах ошибки учащегося, а следовательно, не помогает ему установить, каким путем ликвидировать имеющуюся недоработку. Однако такие тесты-задачи дают возможность при небольших затратах времени интенсифицировать работу учащихся по решению задач и в этом качестве вполне достойны широкого применения. Такие тесты удачнее всего применять на семинарских занятиях, когда после анализа ответа можно разобрать ход решения.

Наиболее легко поддаются автоматизации проверки выборочные тесты, у которых один ответ является эталонным - тесты с единичным выбором. Алгоритм для составления программы к тестам с единичным выбором будет состоять из вопросов и сравнения ответа с эталоном для каждого варианта в отдельности. В случае совпадения ответа учащегося с эталоном ему добавляется балл (или часть балла - в зависимости от количества вопросов в варианте). Например, если в варианте 5 вопросов, то за каждый правильный ответ добавляется 1 балл. Если надо ответить на 10 вопросов, то за правильный ответ начисляется по 0,5 балла, а в конце производится округление результата до целого числа.

Требования, которые следует выполнять при разработке программы для выборочных тестов с последующим переводом их на язык программирования:

1. Соответствие источникам информации, которыми пользуются студенты. Составляя выборочные тесты, преподаватель дол-

жен определить ту совокупность знаний, которыми должен овладеть студент в результате изучения темы. Надо проверить соответствие всех фигурирующих в вопросах формулировок, терминов, буквенных обозначений и т.п. тем учебникам и учебным пособиям, конспектам лекций и инструкциям, которыми в процессе изучения пользовались студенты. Вопрос должен быть сформулирован четко и конкретно, не вызывая двусмысленного толкования.

2. Задание должно требовать от студента решения только одного вопроса. Выполнение этого требования простоты препятствует ненужному усложнению процедуры контроля. Вопрос теста должен проверять усвоение одного учебного элемента. При неправильном выборе ответа преподаватель будет однозначно представлять себе, что причина ошибки - плохое усвоение соответствующих знаний, а не усложненность процедуры контроля и неясность формулировки задания и ответов.

3. Формулировка вопроса должна исчерпывающим образом разъяснять поставленную перед учащимися задачу. При этом язык и термины, способы и индексация обозначений должны быть поняты всеми студентами одинаково и однозначно. Окончательно убедиться, что требование однозначности выполняется, можно только в результате эксперимента.

4. Подробность задания и лаконичность ответов. Это требование выдвинуто не только с точки зрения удобства оформления задания и сокращения его объема (вопрос один, а ответов несколько), но и для того, чтобы учащийся, изучая последующие варианты, смог удерживать в своей памяти предыдущие. Надо стараться делать ответы, состоящие из небольшого количества слов.

5. Идентичность всех ответов по форме, содержанию, объему, количеству представленных позиций. Лучше всего, если ответы будут содержать одинаковое количество слов. Замечено, что учащиеся, рассматривая ответы, при некоторой неуверенности отдают предпочтение ответу, в котором «больше написано». Выполнение составителем требования идентичности избавит учащихся от нелепых ошибок, усилит их уверенность в том, что при тестовом контроле нужны твердые знания, а не интуиция, позволяющая распознать правильный ответ без достаточно серьезной подготовки.

6. Оптимальное количество ответов на вопрос - четыре. При тесте опознания, в котором есть только два ответа - «да» или «нет», - вероятность угадывания составляет 50%. В других тестах,

где есть три ответа, вероятность угадывания будет составлять уже 33 %. А при переходе к четырем ответам она составит 25 %. Чем больше ответов, тем меньше вероятность угадывания правильного ответа. Однако приходится учитывать, что при большом количестве ответов составить задание значительно сложнее. Кроме того, эксперименты показали, что при числе ответов более 4-6 (в зависимости от содержания и объема ответов) учащийся, анализируя последние ответы, забывает первые и вынужден снова к ним возвращаться. При самых простых и лаконичных ответах их число не должно превышать семи.

7. Грамматическое и логическое соответствие ответов вопросу. Здесь надо следить за соблюдением согласованности падежей вопросов и ответов. Правильное построение вопросительных предложений способствует их четкому пониманию.

8. Работа учащегося над контрольным заданием должна быть продолжением обучения. Поэтому совершенно неприемлемы явно неправильные ответы, абсурдные по смыслу.

9. Обучающая функция теста с единичным выбором удачно выполняется в том случае, если в списке ответов все, за исключением одного, правильны, а в вопросе содержится указание найти неправильный ответ.

10. После того, как тест составлен, определены эталонные ответы к каждому варианту, надо составить алгоритм и перевести его на язык программирования той ЭВМ, которая имеется в учебном заведении. На экране должен предъявляться первый вопрос варианта и перечень ответов, один из них запрограммирован как эталонный.

Если учащийся выбирает именно этот ответ, ему начисляется балл. Далее предъявляется второй вопрос и ответы к нему и т.д. Когда все вопросы будут предъявлены и ответы получены, определяется конечная оценка учащегося как сумма набранных за правильные ответы баллов. ЭВМ это делает по программе без участия преподавателя, при этом на экран можно вывести не только полученную отметку, но и сопроводительный текст. Так, если все ответы были правильными, на экране может появиться текст дружественного содержания с похвалой. Если же учащийся не выдержал испытания и ответил на вопросы плохо, то можно ему на экран вывести текст с указанием разделов учебника, которые он должен еще раз прочитать, и предложением после этого вновь проверить свои знания с помощью такого текста. В данном случае коммента-

рии могут быть самые разнообразные, даже стихотворные. Но они не должны обижать испытуемых, вызывая у них отрицательные эмоции, и должны всячески стимулировать учащихся к получению прочных знаний.

После проведения контроля на занятии с помощью теста надо его проанализировать. Это удобно сделать, если на учительскую ЭВМ поступят все результаты опроса в виде отметок, полученных каждым учащимся, их сразу же можно проставить в журнал. Это будет делать еще удобнее, если номера вариантов соответствуют номерам, под которыми учащиеся записаны в журнале. При таком виде контроля происходит большая экономия времени при опросе.

Литература:

1. Программированное обучение за рубежом. – М.: Высшая школа, 1972. – 275 с.
2. Вендровская Р.В. Тесты в американской системе образования // Педагогика. – 2001. – № 2. – С. 96-102.
3. Гантер Ричард. Методы управления проектированием программного обеспечения / Пер. с англ. под ред. Е.К. Масловского. – М.: Мир, 1997. – 388 с.
4. Доскин В.А., Лаврентьева Н.А. Тест дифференцированной самооценки функционального состояния // Вопросы психологии. – 2001. – № 6. – С. 58-64.
5. Papert, S. (1998). Restructuring the Universities. *New Technologies and Teaching and Learning.*, 97 p.
6. Snow, R. (2000) Transforming Higher Education: Implication for State Higher Education Finance Policy. In: *Educom Review* (September/October 2000).
7. Глазов Б., Ловцов Д. Компьютеризированный учебник – основа новой информационно-педагогической технологии // Педагогика. – 2001. – № 6. – С. 22-30.
8. Кабанов А.А. Тестирование студентов: достоинства и недостатки // Педагогика. – 1999. – № 2. – С. 66-68.
9. Коновалец Л.С. Познавательная самостоятельность учащихся в условиях компьютерного обучения // Педагогика. – 2001. – № 2. – С. 46-50.
10. Posch, P., Schneider, W., und Mann, W.: Elemente der Unterrichtsplanung auf Hochschulniveau. IBE – Bulletin 12/2001.

Конференції, симпозіуми, конгреси

Абаши́к В.О.,

доктор філософії, завідувач кафедри
загальногуманітарних дисциплін
Харківського економіко-правового
університету

Нові еліти для України. Освіта, демократія, громадянське суспільство

10 грудня 2005 року у Львові відбувся семінар на тему “Нові еліти для України? Освіта, демократія, громадянське суспільство” (Neue Eliten fuer die Ukraine? Bildung, Demokratie, Zivilgesellschaft). Організаторами цього всеукраїнського форуму виступили Посольство Федеративної Республіки Німеччина в Україні, котре у Львові представляв його Перший секретар та керівник відділу культури, освіти та меншин доктор *Жан-П'єр Фр'юлі* (Jean-Pierre Froehly), та Інформаційний Центр Німецької Академічної Служби обмінів (DAAD) у Києві, який репрезентував його керівник доктор *Мартін Зандхор* (Martin Sandhop).

Тут слід відзначити, що у 2005 році Посольство ФРН в Україні та (тодішнє) Київське Бюро Німецької Академічної Служби обмінів (DAAD) вже провели подібний форум у Харкові. Так, 18 квітня 2005р. у Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна відбувся східноукраїнський регіональний семінар стипендіатів ДААД, фонду ім. Александра фон Гумбольдта (Alexander von Humboldt-Stiftung) та Гете-Інституту (Goethe-Institut) на тему “Проблема відтоку мізків: оцінка стану та можливі шляхи вирішення” (Das Problem der Abwanderung qualifizierter Akademiker bzw. Brain-Drain-Problem). В його роботі також брав участь завідувач кафедри загальногуманітарних дисциплін ХЕПУ *Володимир Абаши́к*. Грудневий форум у Львові став своєрідним продовженням цьогорічних квітневих дискусій у Харкові.

Львівський семінар, на якому були присутні біля 100 учасників, відкрила віце-президент Києво-Могилянської академії пані *Катерина Максим* доповіддю «Інтернаціоналізація вищої освіти в Україні». В ній було висвітлено основні аспекти міжнародного співробітництва

ва столичної академії з закордонними університетами та вплив такого співробітництва на формування та розвиток наукових еліт. В дискусії після доповіді взяли участь біля десяти учасників. Серед обговорених питань основні акценти було поставлено на таких. По-перше, деякі виступаючі (зокрема, зі Львівської лісотехнічної академії) наголошували на тому, що велике навчальне навантаження викладачів українських навчальних закладів (біля 800 годин на рік) залишає їм мало можливостей для проведення плідної наукової роботи, яка б відповідала міжнародному рівню. У цьому відношенні наводився позитивний досвід сусідньої Польщі, де відповідні показники навчального навантаження викладачів у середньому складають біля 200 годин на рік. Однак, представник Київського національного економічного університету зазначив, що у названому навчальному закладі висококваліфіковані науковці мають навантаження біля 150 годин, що на його думку свідчить про те, що «треба вибирати правильних деканів та ректорів».

Під час цієї дискусії, по-друге, було названо конкретні приклади «незацікавленості» деяких завідувачів кафедр та деканів факультетів щодо стажування українських викладачів у закордонних університетах. Такі «псевдо-керівники» мають своєрідні критерії щодо стажувань, а саме: «Яку матеріальну користь має кафедра (факультет) від подібного стажування?». Зрозуміло, що за такого меркантильного відношення керівництва різних рівнів деяких українських університетів до наукових стажувань дуже важко говорити про «інтернаціоналізацію вищої освіти в Україні» та підвищення наукового й викладацького рівня у цих університетах. По-третє, на завершення цієї дискусії пан доктор *Мартін Зандхон* наголосив, що ДААД підтримує спеціальну програму, метою якої є запрошення німецьких професорів для викладання (від декількох тижнів то декількох місяців) в українських університетах, що має сприяти формуванню української наукової еліти.

Після цього у рамках другого тематичного комплексу виступили німецькі представники ДААД з різних українських університетів з повідомленнями про «Нові еліти для України? Досвід німецьких лекторів». Зокрема, *Каті Бруннер* (Львів) розповіла про «ініціативу знизу», в рамках якої у Львівському національному університеті ім. Івана Франка цієї осені була заснована «студентська ініціатива», що має на меті розвиток студентського самоуправління. Інша лекторка ДААД, *Хельга Пеппель* (Донецьк), розповіла про

особливості своєї роботи у цьому університетському місті та про заснування регіонального об'єднання колишніх стипендіатів ДА-АД у Донецьку. Далі, доктор *Зігберт Клее* (Одеса) акцентував увагу присутніх на особливостях рішень «Болонського процесу» та їх ролі для майбутнього розвитку освіти та науки, а доктор *Анді Хойзінгер* (Київ) підкреслив важливість для наукових еліт не лише мати хороші ідеї, але й уміти втілювати їх в життя.

Після цього виступив заступник декана Німецького технічного факультету Донецького національного технічного університету та координатор об'єднання «DAAD-Alumni Donetsk» *Євген Склярєнко*, який розповів про досвід підготовки фахівців на цьому факультеті. Пан Склярєнко у своєму виступі також сказав про заснування Союзу німецьких технічних факультетів України, до складу якого входять відповідні факультети з Сум, Києва, Харкова, Одеси та Донецька. Останній працює вже біля 13 років та готує висококваліфікованих фахівців для українських підприємств та представництв західних фірм в Україні. Під час дискусії до представників Донецького технічного факультету було багато запитань, причому як фахового так і «мовного» та «патріотичного» характеру (наприклад, від представника Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка): «Для кого Ви готуєте еліту у Донецьку? Для України, для Росії чи для Європи?» Й надалі в дискусіях досить широко обговорювалась проблема «патріотичного виховання» української наукової еліти.

Після цього в рамках тематичного комплексу «Наука та еліта» спочатку виступив професор Інституту філософії Національної Академії Наук України *Володимир Кузнєцов*, який охарактеризував основні критерії наукових еліт та виділив два види таких еліт – «розумну еліту» (наприклад, у Великобританії), тобто ту, котра припускає вступ нових членів до свого кола, та «нерозумну еліту». При цьому професор В. Кузнєцов наголосив, що важливими ознаками належності науковця до наукової еліти є «особиста участь у конкретній пізнавальній діяльності» та «постійне продукування нового знання». Далі на цю тему говорив професор Інституту фізики НАН України *Олександр Габович*, який виступив з критикою деяких «псевдонауковців» (в тому числі й з НАН України), котрі мають високі наукові титули, але досить низький науковий рівень, що проявляється в їх публікаціях. Потім професор *Ігор Шевченко* з Інституту хімії Національної Академії Наук України виступив з критичними зауваженнями щодо розуміння поняття «наукових еліт» в Україні та на-

голосив на ролі законодавства у формуванні таких еліт (в тому числі, навів приклади західноєвропейського досвіду).

Далі професор *Володимир Хоменко* (Київ) виголосив «Тези щодо критичного становища академічної науки в Україні», в яких зокрема виділив два види наукових еліт в сьогоденній Україні – «самовисуванців», які самі призначають себе на високі пости та мають на меті утримати своє місце, та «визнану еліту», котра, з одного боку, орієнтована на досягнення нових наукових результатів, але, з другого боку, «самоусунулась» та майже не впливає на відповідні наукові процеси в українському суспільстві. Після цього секретар Клубу українських стипендіатів Фонду імені Александра фон Гумбольдта *Світлана Банникова* (Київ) наголосила у своєму виступі, що цей Фонд всього надав 150 стипендій українським науковцям з 70 фахових напрямків. З них лише 5 стипендіатів були представниками гуманітарних наук, а всі інші – природознавці. Тобто, такі цифри можуть бути свідченням високого рівня розвитку природознавчих наук в Україні, натомість ситуація з гуманітарними науками є протилежною. В дискусії щодо теми «Наука та еліта» взяв участь також завідувач кафедри загальногуманітарних дисциплін ХЕПУ *Володимир Абашик*, який наголосив на важливості публікацій вітчизняних науковців у закордонних виданнях та висловив деякі уточнення щодо виступів попередніх промовців [1].

Останній тематичний комплекс відкрила співробітниця Інформаційного центру ДААД в Києві пані *О. Швайка*, що виголосила доповідь на тему «Виклики німецько-українського обміну у вищій освіті». Після цього виступив інший співробітник Інформаційного центру ДААД - *С. Гулевський* з доповіддю на тему «Можливості підтримки колишніх стипендіатів ДААД». Нарешті, доктор *Мартін Зандхоп* та доктор *Жан-П'єр Фрьолі* підвели підсумки львівського семінару. Зокрема, пан Зандхоп у своєму виступі сказав про проблему трансформації самого поняття «еліта» в Україні (подібно до того, як сьогочасна Україна переживає процес трансформації суспільства). Далі М. Зандхоп звернув увагу на питання «контрольованого процесу утворення еліт». Проблему пан Зандхоп вбачає також і в тому, що такі відомі українці як Сергій Бубка та брати Кличко свої кар'єри зробили не в Україні, а за кордоном.

Щодо цього доктор Зандхоп звернув увагу присутніх на можливості, які надає ДААД для сприяння формування та розвитку наукових еліт в Україні. Перш за все, це індивідуальні програми

підтримки стажування та навчання українських студентів та викладачів у Німеччині, в тому числі й майбутніх «вихователів еліт», тобто представників гуманітарного напрямку (юристів, соціологів, політологів). Крім цього, Мартін Зандхоп наголосив, що ДААД надає посередницьку підтримку для науковців та вищих навчальних закладів України при пошуках потенційних наукових партнерів у Німеччині. ДААД підтримує також розвиток наукових зв'язків між українськими та німецькими університетами та проводить німецько-українські правничі семінари, наприклад, останній такий семінар відбувся у вересні 2005 р. у Києві.

Нарешті потрібно відмітити, що у роботі львівського семінару взяли участь два почесних консули Федеративної Республіки Німеччина в Україні - пані *Мирослава Дякович* (Львівський національний університет) та пан професор *Віктор Калашиніков* (Донецький національний технічний університет). Крім цього слід наголосити, що семінар було організовано на високому рівні, чому сприяла активність співробітників Інформаційного центру ДААД та Посольства ФРН у Києві (зокрема, потрібно відмітити пані *Ірину Должанську*). Підсумовуючи роботу Львівського семінару, його учасники наголосили на важливій ролі наукових еліт не лише для розвитку науки й освіти, але й для становлення демократії та громадянського суспільства в Україні.

Примітки:

1) Стосовно теми виховання еліт див.: Бернхард Бюб (Залем, ФРГ): *Элитное мышление как средство воспитания / С немецкого языка перевёл Владимир Абашник // Демократичні цінності, громадянське суспільство і держава / Матеріали XIII Харківських міжнародних Сковородинівських читань (30 вересня - 1 жовтня 2005 р.). – Харків: Прометей-Прес, 2005. – С. 23-28.*

Абаши́к В.О.,

доктор філософії, завідувач кафедри
загальногуманітарних дисциплін
Харківського економіко-правового
університету

Столиці країн Центральної та Східної Європи як політичні і культурні центри

З 3-го по 5-те березня 2005 р. в Неаполітанському університеті *Universita degli Studi di Napoli L'Orientale* (Італія) відбувся Міжнародний конгрес, який було присвячено темі “Столиці країн Центральної та Східної Європи: політичні центри та лабораторії культури” (*Le capitali nei paesi dell'Europa centrale e orientale: centri politici e laboratori culturali*). Організатором цього наукового форуму виступила професор Департаменту штудій Східної Європи Неаполітанського університету Міхаела Бьоміг (Michaela Boehmig). Серед співорганізаторів конгресу були також Інститут Філософії (Неаполь), Університет Салерно, Гьоте-Інститут (Неаполь) та завідувач кафедри слов'янської філології Університету ім. Отто Фрідріха (Бамберг, ФРН) професор Петер Тірген (Peter Thiergen), який добре відомий українському та російському читачеві [1].

Перші два дні засідання конгресу пройшли у приміщеннях Palazzo S. Maria Porta Coeli на знаменитій Via Duomo, де знаходиться Департамент штудій Східної Європи. Засідання третього дня відбувалися у шляхетному палаці бувших неаполітанських королів Palazzo S. Maria di Cassano на вулиці Via Monte di Dio, в котрому розмістився Інститут Філософії. На святковому відкритті конгресу 3-го березня з промовами виступили ректор Неаполітанського університету Паскуале Чірієлло (Pasquale Ciriello), президент Факультету літератури та філософії Рікардо Маїзано (Riccardo Maisano), керівник Департаменту штудій Східної Європи Італо Костанте Форгіно (Italo Costante Fortino) та інші високопосадовці. На протязі трьох днів в роботі конгресу прийняли участь близько 100 учасників, гостей та слухачів. При цьому було виголошено 28 доповідей, авторами яких були, головним чином, науковці з Італії, а також два учасника з Німеччини та по одному з Росії, Угорщини, Естонії, Франції та України.

Перший день конгресу відкрив *Карл Шльогель (Франкфурт на Одері)* програмною доповіддю “Повернення міст Східної та Центральної Європи”, в якій було наголошено на проблематиці “нового відкриття” забутих в Західній Європі східноєвропейських міст. Слід підкреслити, що професор Шльогель (Schloegel) опублікував декілька важливих робіт з даної теми, зокрема про Санкт-Петербург та Ялту. Два наступні доповідачі - *Россана Платоне (Мілан)* та *Антоніо Бертіні (Неаполь)* - акцентували увагу присутніх на особливостях літературного розвитку російської столиці - Москви. Своєю доповіддю про Бухарест та проголошення Румунської Народної Республіки 30-го грудня 1947 року *Георге Карагезані (Неаполь)* відкрив другу половину виступів першого дня. Далі про культурний розвиток бувшої болгарської столиці Великого Преслава говорила *Вардаріна Спассова (Неаполь)*. Професор *Костантіно Нікас (Неаполь)* у своєму повідомленні звернув увагу на тему історії Афін у творчості Дімітріоса Камбуроглуса. Наступний доповідач *Італо Костанте Фортіно (Неаполь)* виступив з темою “Круя - давня столиця Албанії”. Ролі балканської та, зокрема, боснійської культури у творчості відомого письменника та Нобелівського лауреата (1961р.) Іво Андрича було присвячено доповідь *Янья Єрков (Рим)*. Наприкінці першого дня роботи конгресу *Россанна Морабіто (Неаполь)* виголосила доповідь на тему “Гранд-Село у творчості Хасана Джафіча”.

Під час засідань першого дня конгресу виступив також завідувач кафедри загальногуманітарних дисциплін ХЕПУ *Володимир Абашинік (Харків)*. Його доповідь було присвячено темі “Київ як центр українського бароко (література, живопис, архітектура, музика)”. В ній автор зокрема наголосив, що з кінця першої половини 17-го та до другої половини 18-го століття бароко визначало своєрідність суспільного та духовного життя в Україні, де воно отримало розвиток у творах архітектури, живопису, монументально-декоративного мистецтва, у книжковій гравюрі, літературі (особливо в поезії та драматургії) та музиці. Як відомо, для середини 17-го століття був характерний підйом національного руху в Україні. Саме стиль бароко з притаманним йому пафосом боротьби та жагою до перемоги, експресією та багатством художніх композицій як найкраще відповідав такому злету національної самосвідомості українського народу. При цьому українське барокко поєднало в собі великий західноєвропейський досвід та візантійські традиції зі

своєрідними рисами народної культури та тогочасними смаками й пристрастями української козацької еліти. Саме тому в рамках українського барокко виділяють «козацьке барокко», або навіть ототожнюють ці два поняття.

Далі Абашнік В. у своїй доповіді наголосив, що основні імпульси для свого розвитку українське барокко отримувало з батьківщини європейського барокко Італії, а також з Польщі та німецьких країн, а в окремих сферах - з Росії, як наприклад, в архітектурі. При цьому комплекс історичних, соціально-політичних та релігійних особливостей розвитку українських земель того періоду сказався на неоднорідності українського барокко. Так, для розуміння специфіки українського барокко слід мати на увазі конфесійні особливості в Україні того часу - домінування католицизму, уніатства та православ'я у різних її регіонах.

Інтелектуальним центром українського барокко стала Києво-Могилянська академія, перший вищий навчальний заклад у Східній Європі, котрий з самого початку свого заснування (1632 р.) підтримував тісні зв'язки з Римом, Краковом (Польща), пізніше з Галле й Віттенбергом (Німеччина) та іншими науковими й культурними центрами Західної Європи. Професори Києво-Могилянської академії (Софроній Почаський, Петро Могила, Касіян Сакович) під впливом традицій німецьких університетів відкрили для України світ латинської класики. Для їх філософських та літературних творів був характерним синтез європейських течій (гуманізму, реформації) та автохтонної культури в традиціях княжого періоду. Зокрема, в *літературі* стиль українського барокко найбільш широко проявився в шкільній драмі та поезії. Так, в Києво-Могилянській академії отримала розповсюдження кончетта (з італійської, *concerto*) - малий поетичний жанр, що вражав читача вишуканою формою, вигадкою та парадоксальним завершенням. Теоретик української кончетти Іван Величковський (бл. 1651-1701 рр.) називав такі вірші «штучки поетичкіє». Писались вони штучною мовою, котра складалась з міфологічних та філософських абстракцій, символів та розгорнутих метафор. Незвичною була й зовнішня форма цих творів: літературний текст перетворювався в малюнок чи орнамент, набував форм хреста, піраміди, серця, лабіринту або астрологічної зірки.

Також *українська музика епохи барокко* була важливим досягненням національного мистецтва. Тут велику роль відігравали поліфонічні піснопіння під час літургії в церкві. Багатоголосне або

партесне пінопіння в православних церквах стало в цей час провідним жанром. Серед основних представників українського музичного барокко були знаменитий Дмитро Бортнянський (1751-1825 рр.) та керівник Київського й Харківського хорів, автор 29 церковних хорових концертів Артем Ведель (1767-1808 рр.). Для українського барокового живопису характерними були впливи Болонської академічної школи (брати Караччі), традиції якої в Україну привнесли польські майстри. Зокрема, портрети українських гетьманів, митрополитів зображалися в оточенні балдахинів, святкових колон, столів, покритих дорогими ковдрами. Важливими елементами були також книги, розп'яття та родові герби. Своєрідними рисами українського живопису цього стилю були присутність деталей народного костюму при зображенні сакральних фігур та історичних постатей в іконах.

Архітектурні споруди в стилі українського барокко, з одного боку, відображають радість, святковість та душевний спокій. З іншого боку, в українській бароковій архітектурі важливу роль відіграла динаміка - експресія, контрастність, декоративність, тріумфальність (наприклад, Андріївська церква у Києві). В українських барокових спорудах присутні також елементи, які не завжди характерні для барокко Західної Європи, наприклад, екстер'єрний розпис. Найбільш своєрідні риси українського барокко проявились у кам'яних храмах або "козацьких соборах". Особливостями такого храму були відсутність чіткого фасаду, однаковість з усіх сторін, в чому втілювались демократична ідея та відчуття єдності. Також особливу роль в українських барокових церквах виконували вертикальні акценти - високі дзвіниці, які нерідко вписані в архітектурно-ландшафтний ансамбль. Отже, незважаючи на регіональні та конфесійні особливості українського барокко, в ньому можна побачити єдність всього стилю, що свідчить про належність української барокової культури до загальноєвропейського контексту. Саме цим висновком було закінчено дану доповідь та дискусію відносно цієї теми.

На другий день конгресу (4 березня) спочатку професор *Петер Тірген (Бамберг)* виголосив свою промову, яку було присвячено темі "Хвар/Фарос - середньо-далматинський острів як культурна столиця". Доповідач дуже добре проілюстрував історію розвитку цього острова, котрий деякий час належав до Венеціанської республіки й був "маяком" (саме так перекладається його назва) не лише для мо-

реплавців, але й у культурному відношенні. Наступна доповідачка *Марія Мітровіч (Трієст)* розповіла про особливості літературного розвитку сербської столиці Белграду. *Александра Жаб'єк (Неаполь)* розглянула у своїй доповіді характерні риси культурного розвитку словенської столиці Любляни. Два подальших виступи було присвячено угорським столицям. Так, *Амедео ді Франческо (Неаполь)* говорив про “Пешт в угорській літературі”, а *Геца Соч (Будапешт)* про роль Буди у становленні угорської культури. Нарешті, *Франсуа Есван (Неаполь)* представив порівняльну картину розвитку культури в двох найбільших чеських центрах - Празі та Брно.

У другій половині цього дня спочатку виступив *Александр Вілконь (Неаполь)* з доповіддю на тему “Роль Кракова у формуванні польської літературної мови”. Далі, *Йоланта Журавська (Неаполь)* говорила про місце Варшави у розвитку польської літератури. Наступні чотири доповіді було присвячено двом російським столицям. Спочатку *Антонелла Д'Амелія (Неаполь)* надала загальну характеристику Санкт-Петербургу та його ролі в російській культурі. Потім відомий російський літературознавець *Григорій Каганов (Москва та Санкт-Петербург)* виступив з доповіддю “Образ Санкт-Петербургу в російському мистецтві 18-го та 19-го століть”. Темою повідомлення *Ніколетти Міслер (Неаполь)* був “Павло Філонов та Петербург”. Нарешті, *Вальтер Зідаріч (Париж-Нант)* дав порівняльну характеристику розвитку музичної культури в Москві та Петербурзі на початку 21-го століття.

В останній день конгресу (5 березня) засідання розпочала *Крістіна Віс (Неаполь)* доповіддю “Петербург та Гельсінкі”, в якій було наголошено на цікавих літературних та культурних зв'язках північноєвропейських столиць. Фінсько-російські зв'язки було також згадано в наступній доповіді *Пірйо Нумменахо (Неаполь)* під назвою “Турку - перша столиця Фінляндії”. Ранкове засідання було завершено добре проілюстрованою доповіддю професора *Ірини Белобровцевої (Таллінн)* “Про Таллінн та талліннський текст в російській культурі”. В заключній частині виступила професор *Катеріна Граціадеї (Сієна)* з доповіддю, яка була присвячена розвитку східнослов'янських літератур в Берліні. Потім *Вероніка Хічеа (Неаполь)* акцентувала увагу слухачів на культурних зв'язках австрійського Відню з Трансільванією. Останню доповідь проголосила організатор конгресу професор *Міхаєла Бьоміг (Неаполь)*, котра зосередилась на темі “Російські міста в Китаї - Харбін та Шанхай”.

На основі маловідомих матеріалів та чудових ілюстрацій доповідачці вдалося блискуче розкрити тему та на високій ноті завершити Неаполітанський конгрес. На завершення слід також відзначити, що доповіді цього конгресу заплановано надрукувати у збірці *Europa Orientalis* (Salerno-Napoli), яку редагує професор Міхаела Бьоміг [2].

Примітки:

1) Наприклад, див.: Тірген, Петер: “До поняття «байдужість» у Чехова” / З німецької переклав Володимир Абашнік // Обрії комунікації та інтерпретації. Матеріали VIII Харківських міжнародних Сковородинівських читань (28-29 вересня 2001 р.). – Харків: “Екограф”, 2001. – С. 210-223; Тирген, П.: Шопенгауэр в России (Постановка проблемы) // Общественная мысль: исследования и публикации. Вып. 3. – Москва: Наука, 1993. – С. 64-76.

2) An dieser Stelle darf der Verfasser dem Herrn Prof. Dr. Peter Thiergen (Otto-Friedrich-Universitaet Bamberg) und der Frau Prof. Dr. Michaela Boehmig (Universita degli Studi di Napoli L'Orientale) fuer die grosszuegige Unterstuetzung seiner Teilnahme an dem Neapel-Kongress sehr herzlich danken.

ЗМІСТ

ПРАВО

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

1. *Архиреев С.И.*

Европейский опыт использования “статистических” регионов и возможность его применения в Украине 3

2. *Гладких В.И.*

Конституционно-правовое регулирование права граждан на достаточный жизненный уровень 10

3. *Волятицька Н.Л.*

Інституційний статус та особливості конституційно-правових норм в галузі екологічного права 19

4. *Зубенко Г.В.*

Незалежність і законність як правові гарантії діяльності державних органів контролю за виконанням бюджету 36

5. *Перерва Ю.М.*

Законодавча ініціатива як стадія законодавчого процесу: проблеми теорії та практики 44

6. *Серьогін В.О.*

Актуальні проблеми забезпечення конституційного права особи на недоторканність приватного життя під час її перебування на робочому місці 53

7. *Тодика Ю.М.*

Соціальна цінність Конституції України на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства 65

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО У ПРАВОВИХ ТА ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ СТУДІЯХ ФРН

1. *Конрад Хессе*

Інтерпретація конституції як конкретизація 76

2. Йозеф Изензее

Конституція: слепість законів85

3. Рейнгольд Циппеліус

Сущність конституції і Основного закону94

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА І СВОБОДИ ТА ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА**1. Сахарук Т.В., Смелік В.Б.**Множинність злочинів як обставина,
що впливає на вибір міри покарання судом 100**2. Кухарев О.Є.**Вжиття заходів щодо охорони спадкового
майна виконавцем заповіту та нотаріусом 109**ЕКОНОМІКА****1. Архиєреєв С.И., Дяченко Т.А.**Конкурентная среда предприятий:
международный аспект..... 117**2. Решетило В.П.**Трансформационное влияние международных
экономических институтов на развитие
институциональных систем 123**3. Борюшкіна О.В.**Теоретический обзор международных
моделей рынка труда 134**ГУМАНІТАРИСТИКА****1. Орлов П.И.**Информационное обеспечение процесса
формирования новой системы образования 140

2. Гальченко Т.В.

Электронная библиотека ВУЗа как ресурсная
база единой информационной образовательной среды..... 151

3. Тимченко И.Е., Духов В.Е.

Диагностика знаний студентов
с помощью компьютерных технологий..... 168

КОНФЕРЕНЦІЇ, СИМПОЗИУМИ, КОНГРЕСИ**1. Абаши́к В.О.**

Нові еліти для України.
Освіта, демократія, громадянське суспільство 180

2. Абаши́к В.О.

Столиці країн Центральної та Східної Європи
як політичні і культурні центри..... 185

Для нотаток

Для нотаток

Збірник наукових статей

Наукові записки

**Харківського економіко-правового університету
№ 2 (3), грудень 2005 р.**

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка

А.М. Кушнерук
А.О. Черножукова

Підписано до друку 27.12.2005. Папір офсетний. Формат 60x84/16.

Друк офсет. Умовн. друк. арк. 10,1. Обл.-вид. арк. 10,6.

Наклад 150 прим. Замовл. № 65/2005.

Надруковано у ТОВ «Прометей-Прес»

61080, м. Харків, пр-т Гагаріна, 187

Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1529 від 16.10.2003 р.